

TÁJALAKÍTÁSI SAJÁTOSSÁGOK A DÉLKE- LET-VÖLGYSÉGBEN

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS

Mócsényi Flóra

Témavezető: Dr. Csemez Attila, DSc

Dr. Sallay Ágnes, PhD

BCE, Tájépítészeti Kar, Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

Budapest, 2009.

A doktori iskola

megnevezése: Budapesti Corvinus Egyetem
Tájépítészet és Környezetmodellezés

tudományága: Agrárműszaki

vezetője: **Csemez Attila, DSc**
tanszékvezető egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

Témavezető: **Csemez Attila, DSc**
tanszékvezető egyetemi tanár
Budapesti Corvinus Egyetem
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

Sallay Ágnes, PhD
egyetemi docens
Budapesti Corvinus Egyetem
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

A jelölt a Budapesti Corvinus Egyetem Doktori Szabályzatában előírt valamennyi feltételnek eleget tett, az értekezés műhelyvitájában elhangzott észrevételeket és javaslatokat az értekezés átdolgozásakor figyelembe vette, ezért az értekezés védési eljárásra bocsátható.

.....

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezetők jóváhagyása

A Budapesti Corvinus Egyetem Élettudományi Területi Doktori Tanácsának 2009. október 6-i, 240/2009. számú határozatában a nyilvános vita lefolytatására az alábbi bíráló Bizottságot jelölte ki:

BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG:

Elnöke

Jámbor Imre CSc

Tagjai

Csima Péter CSc

Balogh Ákos CSc

Gergely Erzsébet CSc

Baloghné Ormos Ilona CSc

Opponensek

Kőszegfalvi György DSc

Ligetvári Ferenc DSc

Titkár

Kollányi László CSc

Tartalomjegyzék

I. Bevezetés.....	6
1. Cél, indoklás.....	6
2. Anyag.....	7
2.1 Térbeli lehatárolás.....	7
2.2 Időbeli lehatárolás.....	8
3. Irodalmi áttekintés.....	9
4. Kutatási és elemzési módszerek.....	11
II. A Délkelet-Völgység tájalakítása.....	13
1. Kiinduló adatok.....	13
1.1 Népszénelgi adatok.....	13
1.2 A táj természeti adottságai.....	14
1.2.1 Geológiai, talajtani adottságok.....	14
1.2.2 Éghajlat.....	15
1.2.3 Vízrajz.....	15
1.2.4 Élővilág.....	16
1.2.5 Védett természeti és táji értékek.....	16
1.3 Településgazdálkodási adatok.....	17
2. Változások időrendben, történelmi áttekintés.....	18
2.1 A Délkelet-Völgység történelme.....	18
2.1.1 A 17. század vége és 1848 között történelmek.....	18
2.1.2 1848 és 1944 között.....	20
2.1.3 1944 és 1948 között.....	21
2.1.3.1 A kutatási terület településeinek 1944-1948 között történelmek összefoglalása:.....	27
2.1.3.2 Az 1944-1948 közötti események áttekintése:.....	28
2.1.4 1948 és 1969 között.....	29
2.1.5 1969 és 1989 között.....	31
2.1.6 1989-től napjainkig.....	31
3. A Délkelet-Völgységben végbement tájalakítás és indikátorai.....	32
3.1 A településképek változásai.....	33
3.1.1 A természeti adottságok hatása.....	33
3.1.2 A települések fejlődése a táj adottságai és a népesség jellemzői tükrében.....	34
3.1.3 Épített elemek.....	35
3.1.3.1 A települések tájolása.....	35
3.1.3.2 A házépítés korszakai.....	36
3.1.4 A települések ismertetése egyenként.....	43
3.1.4.1 Grábóc.....	44
3.1.4.2 Cikó.....	45
3.1.4.3 Mőcsény.....	46
3.1.4.4 Zsibrik.....	47
3.1.4.5 Palatinca.....	48
3.1.4.6 Szálka.....	48
3.1.4.7 Alsónána.....	49
3.1.4.8 Ófalu.....	51
3.1.4.9 Bátaapáti.....	52
3.1.4.10 Üveghuta.....	54
3.1.4.11 Rozsdáserpenyő.....	54
3.1.4.12 Mórágý.....	55
3.1.4.13 Kismórágý.....	56
3.1.5 Településszerkezet, utcakép, udvarok, kertek.....	56
3.1.5.1 Településszerkezet.....	58
3.1.5.2 Templom.....	61
3.1.5.3 Temető.....	61
3.1.5.4 Változások az udvarokon és az épületállományban.....	62
3.2 A területhasználat változásai.....	63
3.2.1 Szántó.....	64
3.2.2 Rét, legelő.....	65
3.2.3 Erdő.....	66
3.2.4 Szőlő.....	69
3.2.5 Állattenyésztés, a magyar tarka szarvasmarha bonyhádi tájfajtája.....	74

3.3 A vízgazdálkodás, vízszabályozás változásai.....	76
3.3.1 Patakok, malomárkok, malmok.....	76
3.3.2 Vízterelőzések, halastavak	79
3.4 Az ipari termelés	81
3.4.1 Háziipar.....	82
3.4.2 Könnyűipar.....	85
3.5 Utak.....	85
3.5.1 Közút.....	85
3.5.1.1 Bekötőutak	86
3.5.1.2 Dűlőutak.....	86
3.5.1.3 Gyalogutak	87
3.5.1.4 A kapás művelés nyomai.....	87
3.5.2 Vasút	88
3.6 A népesség nemzetiségi összetételének, felekezeti arányainak változásai.....	89
3.6.1 A népességváltás és következményei.....	92
3.7 A művelési eszközök, berendezések, módszerek változásai	94
3.7.1 A németek művelési módszerei.....	94
3.8 A tulajdonjog, illetve birtok-nagyság hatásai a tájra	95
3.8.1 A második világháború következményei	99
3.8.2 Termelészövetkezeti tulajdon és használat	99
3.8.3 Egyéni gazdálkodói tulajdon- és használati jog hatása a területhasználatra a kárpótlás után.....	102
III. Eredmény	105
1. Összegzés.....	105
2. Tételes megállapítások (tézisek)	111
Mellékletek	115
M1 Irodalomjegyzék, ábra- és táblázatjegyzék.....	115
M2 Köszönetnyilvánítás	121
M3 Primer és szekunder kutatásból származó mellékletek, 1-től 414-ig.....	122

I. Bevezetés

A Földön előforduló katasztrófáktól eltekintve a természeti jelenségek következményei többnyire csak hosszú idő múltán okoznak észlelhető változásokat a tájban. Gyors átalakulásokat az ember, a tájban élő, azt hasznosító népesség okozhat, okoz. Az ilyen jellegű változások természettechnikai újítások, gazdasági fordulatok, válságok idején, járványok, háborúk után – illetve eléggé ritkán – olyankor következnek be, ha adott tájhoz tartozó lakosság helyére olyan népesség kerül, amely jelentősen eltérő természeti adottságú környezetben élt előzetesen.

Munkám tárgyának megválasztásakor hasznosnak véltem olyan „minta” térséget keresni, amelyben a fentiekben említett humán átalakulások rövid időn belül alapvető tájváltozásokhoz vezettek. Feltételeztem, hogy egy ilyen térség természeti adottságainak ismeretében, a benne bekövetkezett népességi, gazdasági, társadalompolitikai, természettechnikai változások történetének felderítésével olyan sajátosságokat lehet felismerni, amelyek a rapid tájváltoztatások jelenségrendjében meghatározó szerepűek. A kutatásra szóbajöhető területek közül a Délkelet-Völgységet azért találtam alkalmasnak, mert lakossága a 18. századtól napjainkig kétszer is lecserélődött, népessége gyökeresen megváltozott.

Kutatásommal hozzá kívánok járulni hazánk tájtörténetének, azon belül a délkelet-völgységi táj történetének feldolgozásához. A tájtörténet a rendszerváltás óta – a korábban titkos vagy nehezen hozzáférhető történeti térképek és légifelvételek felszabadulása óta – aktuális. A tájjal, a fizikai térrel foglalkozó kutatóműhelyekben, konferenciákon folyamatos a téma jelenléte. Ezekben a munkákban azonban kisebb súlyt kapnak az irodalmiakon túlmenő empirikus adatok. Jelen értekezésben nagy hangsúlyt fektettem a természet-ember kölcsönhatás tárgyiasulásának helyszíni feltárására és dokumentálására. A formai megkötöttségek miatt ezen anyagokat a szöveges rész után, a mellékletekben közlöm, ám a dolgozat lényegi elemeit alkotják.

A délkelet-völgységi táj történetében feltárt összefüggések rögzítésével hozzá kívánok járulni e terület lakossága identitástudatának, a tájhoz kötődésének erősítéséhez, valamint a térség jövőbeli tudatos tájalakításának harmonikusabbá tételéhez.

1. Cél, indoklás

A természet és az ember kölcsönhatásos alakulásának kutatásakor részleteiben ismerhető meg egy adott tájegység története. Ez az ismeret elengedhetetlen a területen jelenleg zajló folyamatok megértéséhez és a jövőbeli fejlesztések megalapozásához. A Délkelet-

Völgységben zajlott eseményeket részben azzal a céllal kutatom, hogy e kevésbé ismert hazai táj történetének feltárásával jövőbeni előnyös hasznosításához, megalapozott javaslatok, módszerek kidolgozásához járulhassak hozzá.

A kutatás célja hármias:

1. A vizsgált terület tájalkítás-történetének feltárása.
2. A tájalkítás-történet terepi gyűjtőmunkából származó empirikus adatokkal való alátámasztása
3. Tájalkítási sajátosságok megállapítása.

A Völgységben a huszadik század második felében bekövetkezett, tájmódosító hatásmechanizmust indító, a régítől alapvetően eltérő tájkarakter alakítását eredményező tényező a népességcsere volt. Az ezzel változó területhasznosítás a belterületek épületeinek, a porták hasznosításának funkcióváltását hozta magával. A termelészövetkezeti gazdálkodással a külterületeken létesített nagyüzemi szőlők, erdők, a mesterségesen duzzasztott terjedelmes vízfelületek, halastavak keletkezésének okát, hogyanját vizsgálni és megérteni fontos, hiszen a mai táj mindezek létének, kölcsönhatásainak is következménye.

A vizsgált terület az utóbbi fél évszázadban alapvető változásoknak volt színtere. Ezek, a korábbi évszázadok alatt, a kisüzemű föld- és szőlőművelés, az istállózó állattartás idején alakult táj "képét" alapvetően megváltoztatták. A falvak lakosságának cseréje a szőlők, a meredek szántóterületek hasznosításának jelentős változtatásához, majd a természet kollektívizálásának országos kísérlete a tájban korábban alakult elemek, szerkezetek gyökeres módosulásához vezetett.

Ez a térség kitűnő példa hazánk olyan területeire, melyek „kérdőjeles zónaként” szerepelnek az ország képzeletbeli térképén, számos felfedezésre, feltárára váró olyan értékeket rejtve, melyeknek hasznosítása jelenleg megoldatlan, ám mind a helybeli lakosság, mind az oda látogatók, és ezzel az egész ország hasznára, javára válhatna.

2. Anyag

2.1 Térbeli lehatárolás

A kutatás alapjául szolgáló térség Magyarország délnyugati részén, Pécs, Bonyhád és Szekszárd között fekvő olyan terület, amely speciális táji, történeti, néprajzi alakulása miatt önálló szerves egységet képez (M3: 1.-6. kép). Saját meghatározásom szerint neveztem Délkelet-Völgységnek és a ma érvényes közigazgatás szerint nyolc, összefüggő határokkal rendelkező, Bonyhádtól keletre eső községre terjesztettem ki. Ezek a települések (betűrendben): Alsónána, Bátaapáti, Cikó, Grábóc, Mórág, Mőcsény, Ófalu és Szálka. A községek összes

területe mintegy 12 000 ha (2009-es Takarnet földhivatali adatok alapján), népessége mintegy 4500 fő (2001-es KSH népszámlálási adatok alapján).

A saját meghatározás azért szükséges, mert a jelen munkában használt, tájtörténeti, területhasználati, tájszerkezet-történeti szempontú lehatárolás eltér az eddigiektől. Tájföldrajzi értelemben a Völgység Bonyhádtól nyugatra terül el, a Bonyhádtól keletre fekvő területet az irodalom a Szekszárdi-dombsághoz sorolja (Marosi, Somogyi, 1990), míg a volt közigazgatási felosztás szerint ezek a községek Ófalu és Zsibrik kivételével a Völgységi járáshoz tartoztak. A Kogutowitz Manó által közreadott közigazgatási térképen utóbbi kettő Baranya megyéhez tartozott, Ófalu ma sem Tolna megyei község (M3: 3-4. kép).

A vizsgált terület vízrajzi szempontból a Rák- és a Lajvér-patak vízgyűjtőjéhez tartozik, ám azt nem fedi le teljesen, mert a Rák-patak vízgyűjtőjéhez tartozó Kakasdot nem soroltam a vizsgált területhez, így a Mórágytól keletre eső, a Lajvér-patak vízgyűjtőjéhez tartozó településeket sem.

A kiválasztott térség földrajzi tekintetben egységes és a környező dombsági tájtól határozottan elkülönülő, sajátos geomorfológiai jellege van. Abban tér el, hogy a nyolc község területén a dombok és völgyek sűrűbben helyezkednek el, mint a szomszédos települések határainak esetében. Ez rendkívül változatos, dombokkal és patak völgyekkel sűrűn tagolt terepfelszín eredményez. Mozgalmassága miatt a Völgység délkeleti részét gyakran „Svájcnak” is nevezik (Kolta, 1995. p. 8.). Északról a Sötétvölgyi-erdő, délről a Mecsek erdős nyúlványai, keletről a Duna árteréből kiemelkedő, szőlővel betelepített Szekszárdi dombvonulat, nyugatról a térség történelmileg kialakult központja, a Völgységi járás volt járási székhelye, Bonyhád határolja.

A körvonalazott terület mind földrajzi, mind táji, de egyben történelmi szempontból is jól elkülönül a Duna-völgytől. A Szekszárdtól délre húzódó, vonalas jellegű dombsor markánsan jelzi a határt a Duna ártere és a tőle nyugatra elterülő dombvidék között. A természeti-földrajzi értelemben két különböző adottságú táj között – szomszédos elhelyezkedésük ellenére – a történelem során nem alakult ki népességi kapcsolat. Bizonyos értelemben kivételt képez Alsónána. A település a Bátaszéki Terézianum Apátság birtokához tartozott, amelynek a Sárköz területén három nagyterületű majorsága (puszta) volt. Az alsónánai zsellérek summásként, részes aratóként ezekben a majorságokban keresték meg a kenyérre való gabonát.

2.2 Időbeli lehatárolás

A vizsgálataim tárgyává választott Délkelet-Völgység tájhasználatára vonatkozóan már a török hódoltság idejéből állnak rendelkezésre adatok. Grábócon 1585-ben a rácok ortodox

kolostort építettek és attól kezdve egyrészt a szerzetesek, másrészt híveik életmódjára vonatkozóan írásos emlékek maradtak.

A török-kor végére jelentősen megváltoztak az akkori Magyarország belső viszonyai; ez a változás olyan mértékű volt, hogy a török fennhatóság megszűnése után nemcsak a területi rendszereket kellett újjászervezni, hanem az igen gyéren lakott vidékre külföldről telepéseket kellett hozni a föld megművelésére, az elpusztult falvak újranevelésére. Az új lakosság megjelenésével, a 18. század közepén, a korábbiaktól teljesen eltérő, időben jól lehatárolható fejlődés kezdődött a Völgységben.

Vizsgálataimat azért kezdem a 18. század elején, pár évtizeddel az új népesség megjelenése előtti állapotokra vonatkozóan, hogy kellően érzékeltessem a törökkor végére létrejött és a betelepítéssel megváltoztatott táj közötti különbséget. A kutatás másik időbeli végpontját napjaink adják, azaz a jelen anyag lezárásáig kísérem figyelemmel a választott térségben zajló eseményeket.

3. Irodalmi áttekintés

A tájvizsgálat alapját sok forrás adta. Törekedtem ezek minél teljesebb feltárására, ám a kutatás jellegéből adódik, hogy a jövőben is felbukkanhatnak még eddig ismeretlen, de olyan jelentős forrásértékű anyagok, amelyek indokoltá tehetik következtetéseim, megállapításaim kiegészítését, módosítását. Felhasznált kutatási forrásaim primer és szekunder csoportokba oszthatók. A primer forráskutatás során terepbejárásokat végeztem, melyek alkalmával érzékszervi észleléssel empirikus adatgyűjtést folytattam egyrészt magáról az adott tájrészletről, másrészt a táj és a benne élő ember viszonyáról. Utóbbi részutatást néprajzi gyűjtemények tanulmányozásával, szóbeli közlések és interjúk segítségével végeztem el.

Primer források:

- Terepbejárások során végzett felvételezések (7 alkalommal, minden évszakban)
- Szóbeli közlések (7 db), interjúk (7 db)
- Néprajzi gyűjtemények, múzeumi kiállítási anyagok:
  - Bonyhád, Völgységi Múzeum gyűjteménye
  - Pécs, Janus Pannonius Múzeum gyűjteménye
  - Mórággyi helytörténeti gyűjtemény
  - Högyészi helytörténeti gyűjtemény
  - Ófalu Nemet Nemzetiségi Tájház gyűjteménye
  - Mecseknádasdi Nemet Nemzetiségi Tájház gyűjteménye

A táj változtatását leíró forrásanyag igen bőséges, ezért szükséges volt az általánosító, bizonyos mértékben összevont adatokból a számomra releváns, településekhez köthető, települési mélységben információt szolgáltató irodalmak kiszűrése. Az írott forrásokon kívül a kutatásban nagy szerepe volt még a térképeknek és légifelvételeknek, melyek az irodalomban megjelenő adatok helyhez kötésében, az átfogó kép kialakításában és a koronkénti összehasonlításban voltak segítségemre.

Szekunder források:

- Szöveges források: könyv, tanulmány, doktori disszertáció, konferencia kiadvány, folyóirat, internetes anyagok (részletesen ld. az Irodalomjegyzékben)
- Statisztikai források: a Központi Statisztikai Hivatal papír alapú és Interneten hozzáférhető adatállományai, népszámlálási adatok, a VÁTI Teir és Térport rendszereiből lehívható adatok
- Térképek:

A budapesti Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtárából
I. katonai felmérés XII. 30-31. szelvényei. Méretarány = 1:28800, 1783-1784

II. katonai felmérés XXX. 61-62, XXXI. 61-62. szelvényei. Méretarány = 1:28800, 1856-1860

III. katonai felmérés módosított kiadása 5461-III., -IV., 5561-I., -II. szelvényei.
Méretarány = 1:50000, 1943

1:25000-es méretarányú katonai topográfiai térképek:

L34-62-A-a, b, c, d szelvények, 1953

L34-62-A-a, b, c, d szelvények, 1979

L34-62-A-a, b, c, d szelvények, 1987

Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárából
Joseph Lichtenstern térképe Tolna megyéről. 1795

Joseph Schneemann által Majláth Györgynek készített Tolna megye térkép. Méretarány = 1:45000, 1818

Tolna megye átnézeti térképe. Méretarány = 1:144000, 1870

Comitat Tolna térképe. Méretarány = 1:420000, 1880

Egyéb térképek

A Szekszárdi-dombság, a Dél-Sárköz és a Gemenci-erdő turistatérképe. Méretarány = 1:40000

Tolna megye térképe, Méretarány = 1:200000

Baranya megye térképe, Méretarány = 1:200000

Kogutowitz Manó: Magyarország vármegyéinek kézi atlasza, Tolna vármegye térképe. Méretarány = 1:355000, 1905

Kogutowitz Manó: Magyarország vármegyéinek kézi atlasza, Baranya vármegye térképe. Méretarány = 1:385000, 1905

Mócsény kataszteri birtokvázlata 1934, M. kir. Áll. 11. sz. földmérési felügyelőség, No. V. 19. bf. cf., hozzáférhető: mócsényi Polgármesteri Hivatal

Zsibrik kataszteri birtokvázlata 1864, Steueramt Bonyhád, No. V. 19. bf. cf., hozzáférhető: mócsényi Polgármesteri Hivatal

Podolay János által 1817-ben készített felmérés és tervlap a Völgység-patak vízgyűjtőjének rendezésére, hozzáférhető: Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd

- Fényképfelvételek (saját fotók)

- Légifelvételek

A budapesti Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtárából

1953-ból

1979-ből

- Űrfelvételek

A Google Earth programon keresztül 2004-ből és 2006-ból.

4. Kutatási és elemzési módszerek

A **primer** források feldolgozásánál empirikus, analóg és digitális módszereket alkalmaztam az alábbi részletezés szerint:

A terepbejárások során egyrészt empirikusan, szabad szemmel tettem megfigyeléseket, másrészt fényképfelvételeken és szabadkézi rajzokon rögzítettem jelenségeket. A szabad szemmel folytatott vizsgálatok feltáró vagy bizonyító célzatúak voltak. Feltáró vizsgálatot olyan esetben folytattam, amikor teljesen új, más forrásból még nem ismert információt gyűjtöttem, például a térképeken, légifelvételeken rejtve maradó településépítészeti értékek feltárásakor. Bizonyító célú empirikus vizsgálatot akkor végeztem, amikor tudomást szereztem valamely tájhasználati mód, tájjelem egykori létezéséről. Ilyen esetben a korábbi tájhasználat, illetve tájjelem nyomait a helyszínen igyekeztem felismerni, illetve megállapítani azoknak a változásoknak az okát, amelyek az előzetesen létezett tájjelenség területén, helyén időközben lejátszódtak.

A szóbeli közlések formai szempontból interjúk vagy a kutatás tárgyáról folyó kötetlen beszélgetések voltak. Az ezekből származó adatokat folyamatosan lejegyeztem, majd később csoportosítottam. Adathiány vagy ellentmondásos információk esetén utólag pótoltam, illetve

pontosítottam a korábbi beszélgetőpartnerekkel a hiányos vagy kétesnek bizonyult értesüléseket.

A néprajzi gyűjtemények és múzeumi kiállítások értékes tárgyi anyagot szolgáltatottak az egyes korokra jellemző területhasználatok megállapítására. A kutatás szempontjából releváns kiállítási anyagról digitális fotókat készítettem.

A szekunder források feldolgozásakor – a primer forrásokéhoz hasonlóan – empirikus, analóg és digitális módszerekkel éltem. A hatékonyabb feldolgozás érdekében a vizsgálatokat részterületekre, résztémákra bontottam (például erdészeti, mezőgazdasági tájhasználat, vízrendszer, településépítészeti, stb.). A források értelmezését mindig az adott témára fókuszálva végeztem. Az írásos dokumentumok esetében nem csak a szöveges, de a számszerű adatok is értékesnek minősültek. Utóbbiaknál törekedtem a mai mértékegységekre való átváltásra, ezzel az összehasonlíthatóságra. A számadatokat – nagyobb sorozatok esetén – táblázatokba foglaltam, grafikonokat szerkesztettem.

A tájalakítás változásainak feltárásakor a térképek különösen értékesek, nélkülözhetetlenek. Ezek feldolgozását egyrészt érzékszervi észlelésen, másrészt térinformatikai eszközök igénybevételén alapuló módszerek kombinációjával végeztem. Az első lépés az egyes korokból származó térképeknek szabad szemmel történő alapos vizsgálata, illetve értékelő összehasonlítása volt. Az eltérő és összetett szempontú összehasonlításból sokrétű információt nyertem. A szempontok között lényegesnek tekintettem a közigazgatási határok, a felszínborítás, a vízhálózat, a települések méretének, szerkezetének változását.

Az érzékszervi vizsgálaton túl számítógépes módszereket is alkalmaztam. A digitális fényképes állományok megjelenítéséhez, szerkesztéséhez Irfan View és Photoshop CS2 programokat használtam. A szerkesztés a különálló térképszelvények összeillesztéséből, a képminőség javításából, képrészletek kivágásából, bizonyos térképi elemek kiemeléséből állt.

A térinformatikai elemzéshez az Auto Cad 2004 programot használtam. Az AutoCad programmal egyszerű számításokat végeztem: ezzel határoztam meg az egyes területek méretét, mint például a halastavak, a vízgyűjtők területét, az egyes utak hosszát, stb.

A kutatási résztémákból nyert adatokat, információkat a disszertációban témánként gyűjtöttem össze és ismertetem. A tematizálással az volt a célom, hogy az egyes témákat mint a tájalakítás indikátorait szerepeltessem, ezzel lépésről lépésre, tájelemenként mutassam be a változtatás mértékét, szereplőit és korszakait.

A disszertáció szöveges részének befogadásának, teljeskörűbb megértésének, illusztrálásának érdekében mellékletet készítettem. A melléklet elengedhetetlenül fontos része mun-

kámnak, mert a közölt fényképekkel és ábrákkal nem csak színesítem, hanem adott esetben bizonyítom is állításaimat.

II. A Délkelet-Völgység tájalakítása

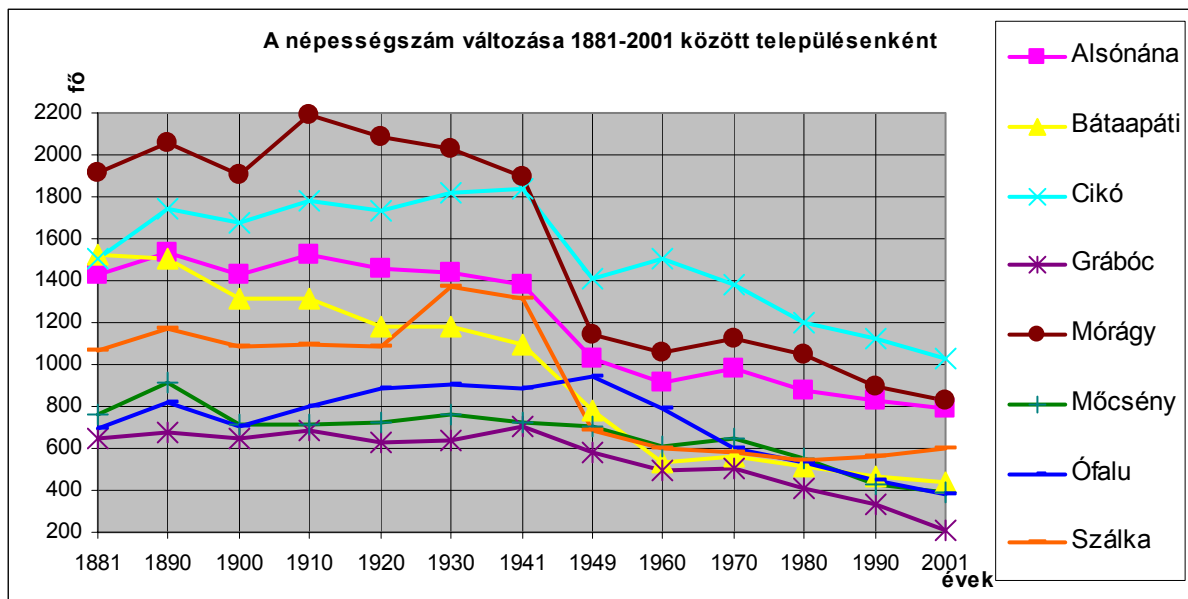
A bevezető gondolatok leírása után újólág rátérek disszertációm tárgyára. Először ismertetem a kutatás kiindulópontjaként szolgáló népszerű, gazdasági és környezeti alapadatokat. Fontosnak tartom, hogy a tájban megfigyelhető változásokat több szempontból megvilágítsam, illetve ezeket a hazai és nemzetközi folyamatok rendjébe illesszem, ezért leírom a kutatási területet érintő általános történelmi eseményeket. E folyamatok összefüggő ismerete alapvető háttér-információkat ad a tájváltozások miéértjéről. Végül részletezem azokat az indikátorokat, melyek segítségével a tájváltozás okai, a tájalakítási sajátosságok kimutathatók.

1. Kiinduló adatok

A kiindulási adatok rendszerezésekor népszerű-társadalmi, környezeti-természeti és gazdasági csoportosításban vizsgáltam a terület adottságait. A kiindulási adatok segítségével vázlatosan ismertetem a területet, a tájváltoztatás komplex összefüggéseire később térek rá.

1.1 Népszerű adatok

A kutatási terület népességszámában korszakonként jelentős változások következtek be. A török kiűzése után a terület szinte elnéptelenedett. A hódoltság utolsó ötven éve alatt a népességszám a térségben drasztikusan visszaesett, jól mutatja ezt, hogy még Buda felszabadítása után tíz évvel, 1696-ban is csak összesen 28 falu volt Tolna megyében, ám ebből 11 rác /459 fővel/ és 17 magyar /488 fővel/ (Holub J., 1974). A 18. század elejétől azonban, a betelepítések hatására nő a népességszám. A növekedés egészen a 19. század végéig, a 20. század elejéig (1910-1920) tart. A statisztikai kimutatások szerint (Történelmi adatbázis 1945-1984, VÁTI TEIR) az első világháború kisebb, míg a második és az azt követő kitelepítések a lakosság jelentős fogyásával jártak. 1941-1949 között a népesség csökkenése alól kizárólag Ófalu a kivétel, itt nőtt a népességszám! Az apadás azóta bár lassabb ütemű, de minden községben folyamatos, illetve helyenként stagnál. A térség mai településeinek lakosság száma az 1890-es évekének mintegy a fele (1910-ben 10 349, ma 4632 fő).

1. ábra Forrás: Történelmi adatbázis 1945-1984, VÁTI TEIR; megjegyzés: Mócsény lakosságszámához mindenkor Zsibriké is hozzá van adva

1.2 A táj természeti adottságai

1.2.1 Geológiai, talajtani adottságok

A Délkelet-Völgység aprólékosan tagolt, sajátos domborzatát a pleisztocén szerkezeti mozgások, a derázió és a lösz „karsztosodása” eredményezték. A szerkezeti vonalakkal határolt mozaikok között aszimmetrikusan kiemelt, szabálytalan alakú, magas löszhátak, löszgerincek és fennsíkok találhatóak, köztük – a szerkezeti vonalakon – mély eróziós völgyek alakultak. Sűrű deráziós völgyhálózat is képződött, sok helyütt megfigyelhetjük a régi suvadások maradványait. A lösz lepusztulás formáinak leggazdagabb hazai tárházát találjuk a területen.

A Délkelet-Völgység változatos irányú szerkezeti vonalak mentén a felső pleisztocénben emelkedett ki, illetve darabolódott fel. Az északi és nyugati peremterületeken vetődésekkel töréslépcsők alakultak. A felső pannóniai üledékek: az agyag, a homokos agyag, a homok és a homokkő csak néhány völgybevágásban kerülnek a felszínre, mert rájuk a pleisztocén folyamán vastag (20–40 m-es) rétegsor: vörösayag, típusos lösz, lejtőtörmelékes lösz települt. (M3 7., 9. kép)

A terület legnagyobb részén jó vízgazdálkodású, agyagbemosódásos barna erdőtalajokat találunk, amelyek a dombság nyugati részén, pannóniai üledékeken képződtek, többnyire erdővel borítottak. A magasabb domboldalakon löszön képződött barna erdőtalajok, illetve a keleti részen csernozjom barna erdőtalajok alakultak. Az alacsonyabb dombhátakon a löszön termékeny mészlepedékes csernozjomok képződtek, ezeket szántóföldek foglalják, foglalták el. A patak völgyekben réti öntéstalajokat találunk.

Az MTA TAKI talajtani térképeit megalapozó kutatószelvények leírása sajátos, kevert talajtípusról számol be egyes délkelet-völgyeségi helyszínekről. A leírás szerint a mélyebb rétegben vörösesbarna, barna színű erdőtalaj található – a valamikori állandó erdőborítás bizonyítékeként –, melyet azonban a felső rétegekben szürkésárga mezei talaj fed, annak tanúságaként, hogy az erdők kivágása után tartós, állandó mezőgazdasági művelésbe vonták a területet.

1.2.2 Éghajlat

A Délkelet-Völgyesség éghajlata mérsékelt meleg, mérsékelt nedves. Az évi középhőmérséklet 10,2–10,5 °C; az évi napfénytartam 2050–2060 óra. A csapadék évi mennyisége 650–710 mm között van. Télen a hótakarós napok száma 36–38, a hó vastagsága többnyire 26–28 cm.

A szántóföldi növénytermesztés, valamint a szőlő- és gyümölcsstermesztés számára egyaránt kedvező, hogy a vegetációs időszakban a középhőmérséklet 17,0 °C körül van, a tavaszi fagyok általában április 5. és 10. között megszűnnek, az őszi fagyok pedig csak október végén várhatók. A leggyakoribb szélirány az északnyugati, gyakoriságban utána az északi, majd a délkeleti szél következik.

1.2.3 Vízrajz

A dombság vizei közvetve jutnak a Dunába (M3: 10. kép). A 24 km hosszú Rák-patak, a mőcsényi vízválasztótól nyugatra fekvően a terület nyugati részének vizeit északi irányba folyva a Völgyeségi-patakba vezeti, mely a Sióba torkollik, és azon át jut a Dunába. A délkeleti terület lefolyó vizeit a 41 km hosszú Lajvér-patak a mőcsényi vízválasztótól keletre, dél felé folyóan a Batai-főcsatornába viszi. Az egymással párhuzamosan ellenkező égtáj felé folyó patakok között bizonyos szakaszokon mindössze két kilométer a távolság légvonalban. Periodikus magas-vizek tavasszal, kisvizek ősszel vannak, de a patakok vízhozama kiadós nyári záporok idején is jelentősen megnő.

A Rák-patak völgyében duzzasztógátákkal hét különböző méretű, összesen száz hektárnál nagyobb vízfelületet, halastavakat létesítettek Mőcsény-Zsibrik, Börzsöny-Ladomány, illetve Kakasd falvakhoz tartozóan. A Rák-patakra fűzött hét tározótóból kettő, a mőcsényi és a zsibriki tartozik a kutatási területbe. A Lajvér-patak duzzasztásával Szálka-Mőcsény község térségében egy 57 és egy 7 hektáros, valamint Alsónána mellett egy néhány hektáros víztározót alakítottak, ezek a kutatási területen vannak.

A talajvíz általában 4–6 m mélyen érhető el. A talajvíz magas kalcium-magnézium-hidrogénkarbonát tartalma miatt nagyon kemény (25–35 nk°), sok helyütt nitrátokkal szennyezett.

1.2.4 Élővilág

A Délkelet-Völgység növényföldrajzi besorolás szerint a pannóniai flóratartomány (Pannonicum) dél-dunántúli flóraidékébe (Praeillyricum) és a Mecseki- és Villányi-hegységi flórajárásba (Sopianicum) tartozik. Flórája a Mecsekéhez hasonló, délies (szubmediterrán) fajokban azonban sokkal szegényebb. Uralkodó természetes erdőtársulása az illír elemekben gazdag gyertyános tölgyes (*Helleboro dumetoro-Carpinetum*), gyakoriak a cseres-tölgyesek (*Quercetum petraeae-cerris*), megközelíthetetlen területeken előfordulnak még kisebb virágos kőrises molyhos tölgyesek (*Orno-Quercetum pubescenti-petraeae*), és foltokban akadnak tiszta bükkösök (*Melittio-Fagetum*) is, ám a területen ma található erdő nagy része telepített. A nem művelt domboldalakon löszpuszta-gyeppek is előfordulnak, amelyekben számos védett növényfajt (pl. szennyes ínfű, bíboros kosbor, leány- és fekete kököröcsin, tavaszi hérics, puszta meténg, csillag-őszirozsa stb.) lelhetünk meg (Endrédi L. szerk., 2001.).

Akár a Mecsekben, a lomberdőkben itt is tömegesen fordul elő az illatos hunyor (*Helleborus odorus*). Előfordul itt az egész flórajárás egyik legszebb növénye, a szakállas szegfű (*Dianthus barbatus*). Ősszel a mélyebb fekvésű, üde tisztásokon nagy tömegben virít az őszi kikerics (*Colchicum autumnale*). Kora tavasszal az erdők avarját díszíti a védett májvirág (*Hepatica nobilis*). A terület erdeiben sokféle több orchideafaj (pl. madárfészek, békakonty, bíboros kosbor) egyedeit is megtaláljuk, ezek mindegyike védett.

Állatvilága gazdag, sok a védett, illetve fokozottan védett faj. Az erdők avarjában igen gyakori a keleti ajtós csiga (*Pomatias rivulare*), rovarkülönlegessége a havasi cincér (*Rosalia alpina*), a Völgységi-patakban él a fenékjáró küllő (*Gobio fluviatilis*), a tavak mentén sokféle vízimadár figyelhető meg. Az idősebb erdőkben az énekesmadarak mellett elsősorban a fekete gólya (*Ciconia nigra*), a fekete harkály (*Driocopus martius*) és a kék galamb (*Columba oenas*), valamint két fokozottan védett ragadozó madár: a békászó sas (*Aquila pomarina*) és a törpe sas (*Hieraaetus pennatus*) képviselik a legnagyobb értéket. A faodvakban fészkel a búbosbanka (*Upupa epops*), a löszfalakban gyakoriak a gyurgyalagok (*Merops apiaster*) telepei. Az emlősök közül kiemelését érdemelnek a pelék.

1.2.5 Védett természeti és táji értékek

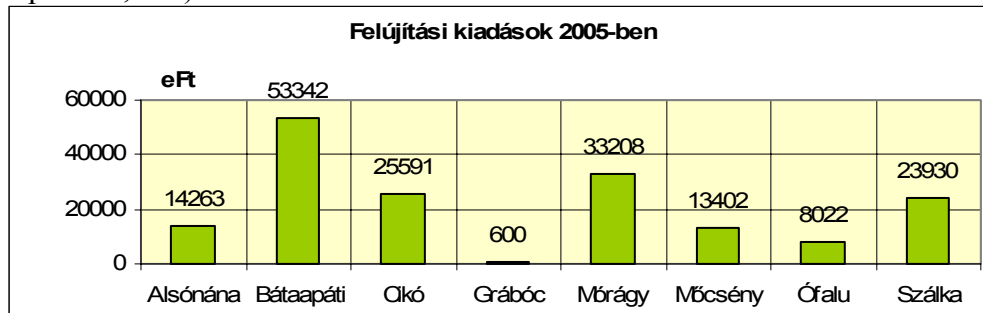
A kutatási területre északról kissé benyúlik a Sötétvölgy Természetvédelmi Terület, mely a területileg illetékes Duna-Dráva Nemzeti Park szándéka szerint a védelemre tervezett,

de még nem jóváhagyott Szekszárd-Geresdi Tájvédelmi Körzet részét képezné. A Kelet-Völgységben a fenti területen kívül nincsen más védett természeti érték.

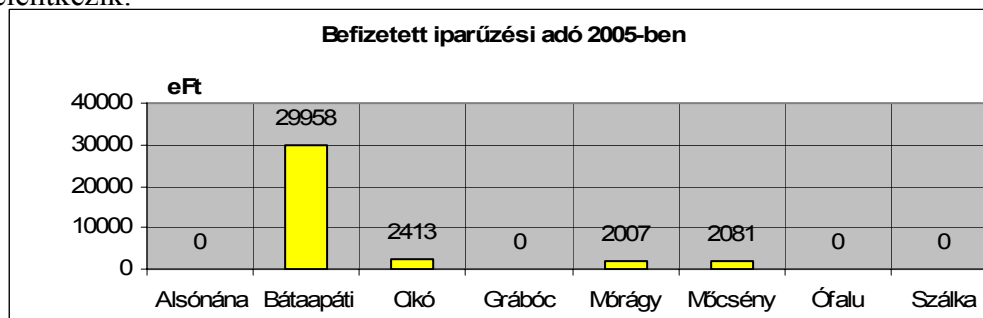
1.3 Településgazdálkodási adatok

A kutatási területen elhelyezkedő települések gazdasági adatai közül grafikonokon a napjainkban rendelkezésre állókat mutatom be. A ábrákból látható, hogy a községek viszonylag jobb helyzetben vannak sok más magyarországi településhez képest, mert felújításra (közút, középületek, stb.) is tudnak költeni.

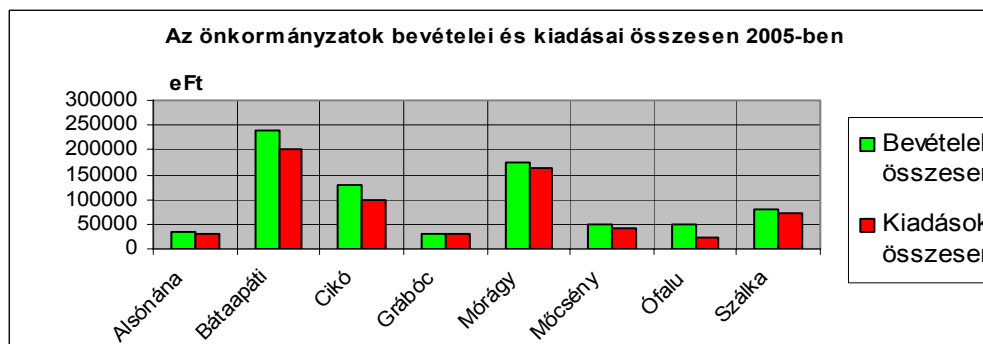
2. ábra Forrás: VÁTI, TEIR

Bátaapáti kiemelkedő gazdasági helyzetét az utóbbi években, a község határában épülő atomhulladék-lerakó által befizetett iparüzési adónak köszönheti, amely a többi községben alig jelentkezik.

3. ábra Forrás: VÁTI, TEIR

A községek általánosságban véve – bár nem dúskálnak a javakban – sok hazai településhez képest elfogadható helyzetben vannak. Bevételeik és kiadásai egyensúlyban vannak. A kutatási területen fekvő községek stagnálnak, illetve visszafogott ütemben fejlődnek.

4. ábra Forrás: VÁTI, TEIR

2. Változások időrendben, történeti áttekintés

2.1 A Délkelet-Völgység történelme

Az Európa azonos éghajlati öveiben létrejött kisebb-nagyobb területű, sajátos jellegű tájegységek alakulását, fejlődését – a földfelszíni, népességi eltéréseken túlmenően – az egyes régiók, országok között vagy azokon belül folyt hatalmi, gazdasági, társadalmi események eltérő mértékben, de érzékelhetően módosították. Az említettek miatt szükségesnek tartottam azoknak a történelmi eseményeknek kronologikus rendben való leírását, amelyek a Délkelet-Völgység alakulását közvetlenül érintették. A történeti áttekintést hat szakaszra osztottam, az időhatárokat a térség alakulástörténetét érintő nagy horderejű eseményekhez kötöttem. Így a következő korszakokat határoztam meg:

- A 17. század vége és 1848 között: a török hódoltság utáni német betelepítéstől a határhasználat intenzívebbé válásáig
- 1848 és 1944 között: fejlett területhasználat korszaka
- 1940 és 1948 között: a népességcsere, németek kitelepítése
- 1948 és 1969 között: új népesség beilleszkedése, kezdeti tsz-esítés
- 1969 és 1989 között: Völgység Népe Tsz tevékenységétől a rendszerváltásig
- 1989-től napjainkig: rendszerváltás, kárpótlás

2.1.1 A 17. század vége és 1848 között történtek

A 150 éves török fennhatóság első ötven évéről (kb. 1590-ig) maradtak fenn olyan – elsősorban – adó összeírások, amelyekből egyértelmű, hogy a térség települései (pl. Cikó, Grábóc, Mőcsény) a hódoltság elején is folyamatosan éltek. Sajnálatos módon eddig semmilyen hasonló összeírás nem bukkant fel a 17. századból, így e kb. 100 év tekintetben nincs térségi adat (Dávid G., 2006.). A 18. század első évtizedeire azonban a Habsburg-török háborúk, a Rákóczi-szabadságharc és a járványok (pl. pestis) miatt a Völgység népességszáma jelentősen lecsökkent. A középkori települések döntő többségükben lakatlanná váltak, épületeik pusztultak, java részük el is tűnt. A 15. században Tolna megyében 561 lakott helyet tartottak nyilván, ám kétszáz év múlva már csak 45-öt (Bellér B. 1981). A középkorban is központi szerepet játszó Bonyhádon 1715-ben 16 család lakott, ezek közül 7 magyar és 9 rác család volt (Várady, 2006.).

Az évtizedeken át műveletlen, gondozatlan földeken megjelent a természetes növényállomány, és a vidéket az 1700-as évek elejére minden valószínűség szerint „felverődött” cserjések, bozótosok és erdők borították. Ezt a képet változtatták meg a török alól felszabadított terület régi (a török előtti birtoklást igazolni tudó) vagy új (a felszabadító tevékenység után földbirtokot szerzett, ahhoz juttatott) tulajdonosai. Miután az új, részben magyar (Kun Ferenc-

Mócsény, Mórág, Zsibrik-Perczelek), részben „német kötődésű” földesurak – Mercy gróf (Bátaapáti), Schilson báró (Cikó, Ófalu), herceg Montenuovo Vilmos (Szálka) – szembesültek birtokaik gyászos népességi, gazdasági viszonyaival, Közép- és Dél-Németországból hívtak be a területre telepeseket. A földbirtokosok egyéni kezdeményezésének hatására megkezdődött a térség németekkel történő benépesítése. A Tolnába és Baranyába irányuló telepítések alapvetően különböztek a Bácskába irányulóktól, mert míg előbbiek a földbirtokosok és az egyház (pl. Alsónána esetében a bátai apátság) egyéni kezdeményezése volt, addig utóbbiakat az uralkodó elhatározására központi irányítással, szervezeten hajtották végre (Szenyéri Z. 2002, Bellér B. 1981).

A németajkú betelepülőket a jobb megélhetés reménye és a kezdeti kedvezmények (pl. 3-5 évi adókedvezmény) csábították. A közép- és délnémet területeken élők életkörülményei a 17. század végén, 18. század elején igen kedvezőtlenül alakultak a háborúkat és rablóhadjáratokat követő elszegényedés, a relatív túlnépesedés, a járványok és a békebeli fal-kavadászatok miatt (Schmidt, 1939.). Mindezek miatt vált eredményessé áttelepedő családok verbuválása.

A telepések leendő földesuraikkal szerződéseket kötöttek, ilyenek Bátaapáti, Mórág és Cikó esetében maradtak fenn. Ezekben rögzítették a jobbágyi szolgáltatások milyenségét és mennyiségét, a település felépítésével, a költözködéssel, adás-vétellel kapcsolatos kötelezettségeket stb. A bátaapáti szerződésben olvashatjuk azt a kitéletet, amely a „községet mindenemű robot alól mentesíti” (Kolta, 1995.), mely sugallja a német betelepülők 18. századi helyzetének hazánk egyéb területeinek jobbágyi lakosságához viszonyított kedvezőbb voltát. A cikói szerződésben kikötik az aláíró földesurak (Schilson báró és Kun Ferenc), hogy az új lakók 120 házat építsenek fel a leendő településen (Reder, 1991.), míg Mórágot „kötelesek ötven emberrel megtelepíteni, egyidejűleg német módra felépíteni és berendezni” (Szilágyi, 1992.).

A letelepedéstől a második világháború végéig tehát a népesség viszonylagos nyugalomban élt a Völgységben, szabadon folytathatta a „magával hozott” gazdálkodási, építkezési gyakorlatot, amely kedvezett a sajátos délkelet-völgységi területhasználati rendszer kifejlesztésének és kibontakoztatásának. Az országos és nemzetközi események természetesen hatással voltak a területre, ám annak sajátos, a tájhasznosítást serkentő gazdasági fejlődése töretlenül folyt.

2.1.2 1848 és 1944 között

A szabadságharcot követően a feudális viszonyok megszüntetése hozott nagy átalakulást a térség birtokviszonyaiban. Az addig bérelt földeket használója saját tulajdonába vehette, bár – mint az ország legtöbb területén – itt is évekig elhúzódott a tulajdonviszonyok tisztázása és bejegyzése (Szálkán pl. 1858-ig). A jobbágyfelszabadítás után az egyes települések lakói még nagyobb lendülettel folytatták határuk egyéni és közösségi tulajdonú területeinek belterjes hasznosítását.

A 19. században Európa-szerte jelentős ipari fejlődés indult. Ennek következményeként az új szerszámok, gépek, eszközök feltalálásával és elterjesztésével a földművelés a korábbiakhoz viszonyítva intenzívebbé vált. A Délkelet-Völgységben a hatékonyabb mezőgazdasági területhasznosítás mellett, illetve annak következtében fejlődésnek indult az állattenyésztés, a térség gazdái kitenyésztették a területet országszerte ismertté tevő bonyhádi tájfajta szarvasmarhát. A piacra termelés kialakulásával – a közvetlen létfeltételek biztosításán túlmenően – olyan anyagi erő akkumulálódott, amelynek hatására új és nagyobb, igényesebb lakó- és gazdasági épületeket emeltek, a falvak egységesen rendezettekké váltak.

A mezőgazdasági termékek piacának kialakulásához kereskedőkre volt szükség. Bonyhádon (a volt járásközpontban) a Perczel és Kliegl család megengedte a zsidók letelepedését, illetve a település életében való – főként kereskedelmi vonatkozású – részvételét.

A többlettermékek, eszközök, ipari termékek el-, illetve odaszállításához vasútra volt szükség. Az ipari forradalom korában Európa-szerte kiépített vasúthálózat az 1873-ban épített Dombóvár-Bátaszéki vonallal a Délkelet-Völgységet is bekötötte a nemzetközi kereskedelmi vérkeringésbe.

Az első világháború után, a húszas években jugoszláv kezdeményezésre, államközi egyezmény jött létre, amelynek értelmében a magyarországi szerbek áttelepedhettek, optálhattak Jugoszláviába. A délkelet-völgységi falvakból – többek között Alsónánáról, Szálkáról – sok rác lakos települt ki, számuk mára elenyésző.

A 19. század végére-huszedik század elejére a térség elérte eltartó képessége határait. A földdel bírók maximalizálták a művelésbe vont területeket, a minden talpalatnyi földet kultiválták. A földbirtok-megoszlás azonban egyenlőtlen volt és a nehéz megélhetési körülmények miatt jelentős belső feszültségek halmozódtak fel a község szegényebb rétegeiben.

A nemzetiszocialista német birodalom ügynökei a század harmincas éveitől kezdődően széleskörű propagandamunkával arra törekedtek, hogy a német nyelvű lakosságot Hitler híveivé tegyék. 1924-ben megalakult hazánkban a Magyarországi Németek Népművelési Egyesü-

lete (Ungarländische Deutscher Volksbildungverein), mely a harmincas évektől radikális náci eszméket kezdett hirdetni (Kolta, 1995). A pángermán, majd hitleri eszmékre fogékonyak voltak a kevésbé tehetősek, így a röviden Volksbundnak nevezett szervezet egyre több tagot számlált. (M3: 23.-24. kép). Irányítók arra ösztönözték a félrevezetetteket, hogy az 1941-es magyarországi népszámláláson magukat német anyanyelvűnek és német nemzetiségűnek vallják. A háború utáni kitelepítéskor vált sorsdöntővé, hogy ki milyen nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallotta magát.

A Volksbunddal szemben 1942 januárjában Bonyhádon megalakult a „Hűséggel a Hazához” mozgalom, amely szellemi ellenállást hirdetett a hitleri eszmék ellen. A mozgalom vezetői azon németeket várták soraikba, akik azt vallották, hogy ők német nyelvűek, de magyar érzelműek, hívek a hazához, és ragaszkodnak kereszténységükhöz. A tagság jellemzően az értelmiségiekből és a módos gazdákból állt. Taglétszáma ennek megfelelően sokkal kisebb volt a Volksbundénál, 1944 tavaszán 18-25 ezer fő lehetett (példaként Bábaapáti lakosságának mintegy 10-12%-a vállalta a „hűséget”), míg a Volksbund ugyanekkor kb. 300 ezer tagot számlált (Diós szerk., 1993). A volksbundisták által „hűhá”-soknak csúfoltak vezetői arra buzdították tagjaikat, hogy a német anyanyelvtől függetlenül magyar nemzetiségűnek, a magyar nemzethez tartozónak vallják magukat az 1941-es népszámlálási íveken. Az egyenlőtlen politikai viszonyok következtében sajnálatos módon kisebbségben maradt Hűségmozgalom vezetőit 1944 őszén a Gestapo letartóztatta és internálta.

2.1.3 1944 és 1948 között

A második világháború és következményei alapvetően átrendezték Közép-Európa jó részének, így a vizsgált területnek a népességi viszonyait. A zsidó lakosságot deportálták, a németiséget, de a helyükre érkezőket is igen súlyos megrázkódtatások érték (M3: 25-26. kép). A történeteknek a kutatási terület szempontjából is óriási jelentősége van, ezért az alábbiakban részletesen ismertetem a folyamatokat.

1944 novemberében a szovjet csapatok közeledtének hírére a náci német eszmék hívői, hirdetői a Volksbund vezetői (községenként kb. 15-20 család), Németországba szöktek a Délkelet-Völgységéből. A szovjet csapatok november végén értek a térségbe. Az első csapás megérkezésük után nem sokkal érte a térséget. 1944 végén- 1945 január elején a győztes szovjetek a „németes” nevű munkabíró férfiakat és nőket ezrével a Szovjetunióba vitték helyreállítási munkákra. „Málenkij robotra” hurcolt áldozatok voltak Cikón (200 fő), Mőcsényben (12 fő), Mórágynon (62 fő), Szálkán (55fő) és Bábaapátiban (24 fő) is. Igen nagy arányú volt közülük azoknak a száma, akik soha nem tértek vissza.

A következő, ám a népeségi-gazdasági viszonyokat gyökeresen átalakító csapás-sorozatnak már jogalapja is volt¹: **1945. március** 17-én Magyarországon hatályba lépett a földreformot elindító, 600/1945. Miniszterelnöki rendelet, amely a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról intézkedett. A rendelet értelmében teljes egészében elkobzandó a háborús bűnösök, a nyilas és más nemzetiszocialista vezetők és a Volksbund-tagok földje. **1945 júliusában** a potsdami egyezményben a szövetségesek ki-mondták, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságot vagy annak egy részét át kell telepíteni Németországba. Ezt követte hazánkban **1945 december** 29-én a Nemzeti Kormány 12.330/1945. sz. Miniszterelnöki rendelete, melynek 1.§-a szerint “*Németországba áttelepülni köteles* az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával (1941) *német nemzetiségűnek*, vagy *anyanyelvűnek* vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.” (Seres, 2006.) Előbbiek alapján megállapítható, hogy a földreform és a hazai német nemzetiségű lakosságot ért kitelepítés egymástól elválaszthatatlan.

A magyar és a román kormány 1941. május 11-én írta alá az – 1764-es madéfalvi veszedelem után a császári önkény elől Bukovinába szökött, majd ott Hadik András közbenjárására 1774-ben amnesztiát kapott és öt községben (Istensegíts, Fogadjisten, Hadikfalva, Józseffalva, Andrásfalva) letelepedett – bukovinai székelyek hazatelepítéséről szóló megállapodást. A magyar kormány döntése alapján a visszacsatolt Bácskába telepítették őket. A front és a jugoszláv partizánok közeledtével a kormány 1944. október 6-án adta ki a hadműveleti terület kiürítéséről szóló rendeletét, így a székelyek 1944 őszén újabb „honfoglalásra” kényszerültek. Új letelepedési helyül Zala és Veszprém megye volt kijelölve számukra. A gyalog vagy fogattal érkező menekültek kétségbeejtő körülmények között éltek. Legtöbben alig tudtak valami élelmiszert, ruhát magukkal hozni, felszerelési tárgyaik nem voltak.

Tolna megye kommunista főispánja a dunántúli harcok megszűnése után **1945. március** 31-én kelt jelentésében tett javaslatot a Megyei Földbirtokrendező Tanács vezetőjének a bukovinai székelyek csoportos letelepítésére. Miután a Völgységi járásban lévő csekély számú nagybirtokok felosztása megtörtént, 1945 áprilisában már nyilvánvaló volt, hogy további tele-

---

1. ¹ A fejezet tartalma innentől Tóth Ágnes kiváló munkáján alapszik. Tóth Á. (1993): *Telepítések Magyarországon 1945-1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, (2009. augusztus 4.) In: <http://www.mtaki.hu/docs/cd1/tothagnes61/index.htm>

pítések csak a volksbundista birtokok igénybevételével lehet végrehajtani. A székely helyzete nem tűrt halasztást, így a kommunista párt helyi vezetői radikális intézkedéseket vezettek be, melyről így számolnak be a Pártnak: „gyakorlatban az elkobzást úgy oldottuk meg, hogy akinek házában egy bundos, vagy háborús bűnös SS katona van, az e házban lakókat mind kitelepítettük.”

Két héttel a kitelepítések megkezdése után (1945. április 25-én) érkezett Bonyhádra Bodor György, a Nemzeti Parasztpárt tagja, aki önhatalmúlag kinevezte magát telepítési kormánybiztosnak és rendkívüli sebességgel kezdett el tevékenykedni. Célja egy fővárosi székely szervezet létrehozása volt, melyhez azonban szükség volt a szétszórt székelyek egy tömbben való letelepítésére.

A telepítés minden mozzanatát törvénytelen módon intézte. Az egyes községeket karhatalommal körülfélték, és a kizavart, a koncentrációs tábornak kinevezett, üresen álló lengyeli Apponyi-kastélyba szállított svábok helyére azonnal székelyeket telepítettek. A németek kitelepítésének alapja egy a Volksbund pécsi irodájában megtalált hiányos lista volt. A kitelepítések során és a lengyeli táborban elkövetett kegyetlenkedések miatt kitörő tömeges tiltakozások hatására a Lengyelben fogvatartottak (összesen kb. 3000-4000 fő) egy részét hazaengedték, később a tábor bezárták. A németek – egyéb híján – visszatértek otthonaikba. Az eredeti tulajdonosok és az időközben ugyanazon fedél alá betelepítettek közötti súlyos összeütközések napirenden voltak. Bodor György végül május 28-án, egy hónapi „munka” után kapta meg a megbízásának visszavonásáról szóló írásbeli parancsot.

A hadi menekültek ellátásáért, „kategorizálásáért”, valamint a németység kitelepítésének végrehajtásáért felelős kormány szerv, a Népgondozó Hivatal által 1945 novemberében készített jelentés szerint Bodor György Tolna megye 26 községében 2712 családot (egy családot négy fővel számolva, kb. 11000 fő), Baranya megye 7 községében 588 családot (kb. 2300 fő) telepített le. A letelepítettek származás szerinti megoszlása: bukovinai székely 3000, moldvai csángó 110, boszniai és horvátországi magyar menekült 190 család. A kutatási terület községeit érintő adatok a következők:

1. táblázat

	Elkobzásra ítélt családok száma	Betelepített családok száma
Cikó	363	157
Mőcsény	99	45

Grábócon 22 székely család várta az elhelyezését. A bukovinai székelyek letelepítése tehát csak három községet (Cikó, Mőcsény, Grábóc) érintett. A kedvezőtlenebb adottságú településeket (pl. Bátaapátit) letelepedésre alkalmatlannak minősítették, így azokba nem költöztek székelyek.

1945 tavaszára már látható volt, hogy az egyenlőtlen hazai birtokviszonyok kiegyensúlyozatlan területi eloszlásából adódó, a Tolnai, Baranyai svábság kisparaszti tulajdonában lévő területre érkező hatalmas igény miatt a fölosztható területek elégtelenek. A földreformrendelet ugyanis megengedte azoknak a földigénylőknek az ország más területeire való szervezett áttelepülését is, akiknek igényeit saját lakóhelyükön nem tudták teljesíteni. Ennek következtében meglehetősen nagy arányú népmozgás bontakozott ki az ország főként északi és tiszántúli területeiről a németek által lakott falvak, és országrészek felé. Ez arra ösztönözte mind a helyi végrehajtó szerveket, mind pedig a kormányzatot, hogy az elkobzás alá eső földterületek nagyságát növeljék. Ezt azonban csak a német nemzetiségű lakossággal szembeni újabb és újabb jogfosztó, vagy korlátozó intézkedések alkalmazásával tudták elérni.

A földbirtokreform végrehajtásával összefüggésben kezdődött el **1945 tavaszán** a magyarországi németek kitelepítésének szervezettebb előkészítése. Az előkészítés eredményeként tervezeteket készítettek arról is, hogy Magyarország egyes területeiről milyen ütemezés szerint történjen meg a kitelepítés. Ezen terv szerint 1946 májusára időzítették Tolna megye kitelepítését, amely 68000 főt érintett.

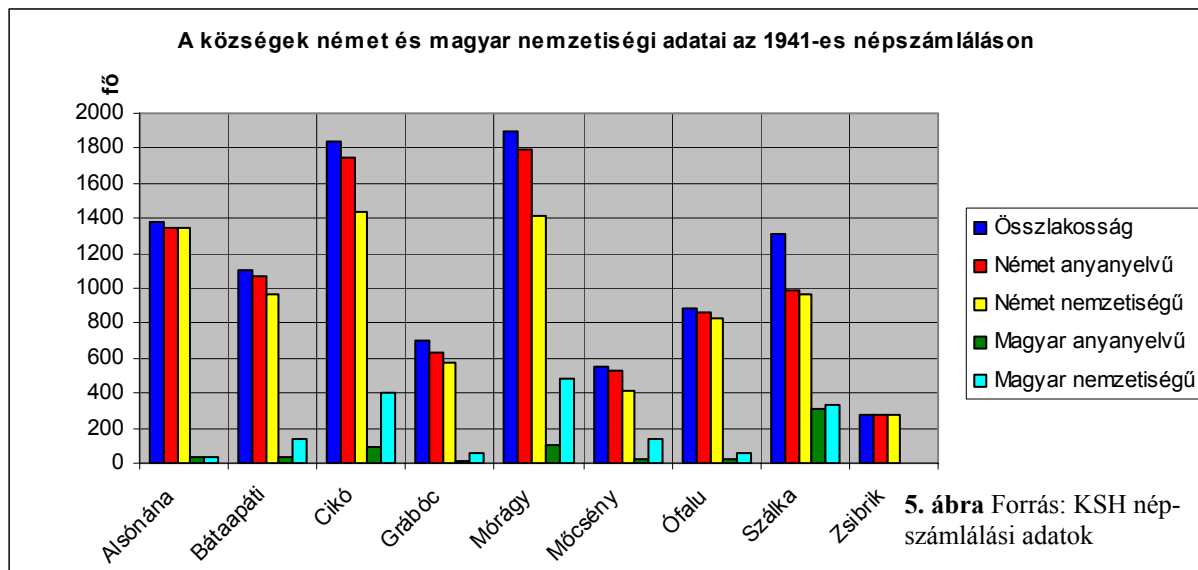
A magyarországi németek Németország amerikai zónájába történő kitelepítése (véglegesnek szánt eltávolításuk) **1946. január** 19-én Budaörsön indult meg. Az 1941-es népszámlálási adatokat (német anyanyelv, német nemzetiség) jogszerűtlenül felhasználva összeírták a kitelepítendő személyeket és az elkobzandó vagyont. Az összeírásakor a vagyon esetenként többet nyomott a latban, mint a „bűnösség”. 1946. július 1-jéig 120 000 német nemzetiségű személyt telepítettek ki. Tulajdonukban 280 000 kh. föld volt, amelyből 100 000 kat. holdat osztottak ki. A több mint egy év alatt letelepítettek száma azonban alig haladta meg a 20 000 főt. A kutatási terület községeit érintő adatok a következők:

2. táblázat: Kitelepítés időpontja és kitelepítettek száma településenként

	Kitelepítés időpontja	Kitelepített fők száma
Alsónána	1946. május 26.	1175 fő
Bátaapáti	1946. május 19.	800 fő
Cikó	1946. június 5.	1170
Mórággy	1946. május 17.	1243 fő
Mőcsény+Palatinca	1946. május 22.	284 fő
Szálka	1946 május 23.	kb. 1000 fő

Grábóc kitelepítéséről nincs adat, Ófaluban nem volt kitelepítés.

A régi és az új tulajdonosok közötti éles ellentétek, az új telepesek hozzá nem értése miatt nagyarányú vagyonpusztulás és a mezőgazdasági termelés visszaesése következett be. A kialakult helyzet nyilvánvalóvá tette, hogy az érintett területeken a mezőgazdasági termelés összeomlásának elkerülése elengedhetetlenné teszi a földreform végrehajtásának és a telepítéseknek az összehangolását. A kül-és belpolitikai nyomás hatására a telepítések **1946 nyarán** elakadtak a további irányvonal közös meghatározásáig. A kritikák hatására 1946 májusában a 32.920/1946. Belügyminiszteri rendelettel az eredeti kitelepítési rendeletet úgy módosították, hogy azok a német anyanyelvűek, akik az 1941. évi népszámlálás során magukat magyar *nemzetiségűeknek* vallották, nem vonhatók áttelepítés alá.

1947 kora tavaszától a szlovákiai magyarok elhelyezése vált a legfontosabb feladattá. A csehszlovákiai kisebbségekkel szemben a II. világháború végén Beneš köztársasági elnök, a négy milliónyi nem szláv (német, magyar) kitelepítését, elszállítását tűzte ki célul. Egy 1945 februárjától hatályos rendelet előírta a német, a magyar és a szlovák árulók 50 holdnál nagyobb földbirtokainak elkobzását. További súlyosan sérelmes intézkedések (pl. munkatáborba hurcolás) következtében a magyarok vagyona közpréda lett, az elvesztés óriásira nőtt. A menekülésre kényszerítettek 1945 tavaszától tömegesen érkeztek Magyarországra. A Népgondozó Hivatal 1945. szeptember 18-án már 8387 kiutasított közalkalmazottat és 17 001 menekültet regisztrált. Kikényszerített tárgyalások után a magyar és a csehszlovák fél 1946. február 27-én írta alá a lakosságcsere-egyezményt, melynek értelmében a csehszlovák kormány annyi szlovákiai magyart telepíthet át, amennyi szlovák Magyarországon áttelepülésre jelentkezik. Ezen kívül a csehszlovák kormány egyoldalúan legfeljebb 1000 háborús bűnösnek minősített személyt is kitelepíthet. Annak nyár folyamán ismertté vált célnak az ismeretében, hogy a csehszlovák kormány az egyezményt felrúgva a meghatározott kereteken felül

200 000 magyar egyoldalú kitelepítését tervezi, az amúgy sem nagy lendülettel folyó csehszlovák-magyar lakosságcsere elakadt. A csehszlovák kormány az egyértelmű nagyhatalmi támogatás hiányában ismét a zsarolás eszközéhez folyamodott. 1946 őszén a határsávban élő magyar nemzetiségű lakosság tízezreinek deportálását kezdték meg, a korábban németek által lakott csehországi településekre. A délszlovákiai események hatására, valamint a magyar társadalom növekvő nyomásának engedve, 1947. elején újabb tárgyalások kezdődtek a csehszlovák és a magyar kormányok között.

Nyilvánvalóvá vált, hogy az áttelepülő szlovákiai magyarok elhelyezését, egzisztenciális biztonságát a magyar kormánynak saját erőforrásból kell biztosítani, számukra 15 kat. hold juttatását határozták el. Magukkal hozhatták továbbá állataikat, ingóságait, a föld megműveléséhez szükséges eszközeiket, gépeiket, ezért nem lehetett őket a többségükben nincstelen, "repatriált" szlovákok helyére telepíteni. Elhelyezésüket továbbra is elsősorban a tolnai, baranyai és bácskai svábok birtokain biztosították. A magyarországi németek első hullámban végrehajtott összeköltötésével a magyar kormány ugyan nyert néhány hetet, de nyilvánvaló volt, hogy a svábok Magyarországon kívülre történő további kitelepítése nélkül a szlovák-magyar lakosságcsere végrehajtását nem tudja biztosítani. Tárgyalások után a Szovjetunió hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kormány 50 000 német nemzetiségű személyt Németország általa megszállt zónájába telepítsen. Ennek értelmében a magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítése folytatódhatott. **1947. április és augusztus között** összesen 5052 szlovákiai magyar család (19 858 személy) áttelepítésére került sor. Az áttelepült szlovákiai magyar családok lényegesen rosszabb vagyoni helyzetbe kerültek a korábbiaknál, általában még az előírt 15 holdat sem kapták meg. Beilleszkedésüket hosszú ideig késleltették azok a körülmények - svábok folyamatban lévő kitelepítése, a tulajdon biztonságának hiánya - amelyek közé Magyarországon kerültek.

Az 1947-es őszi választásokat követően ugyan jelentős enyhülés következett be, az áttelepítendőket körét, lényegesen leszűkítették, de a kitelepítéseket korlátozott számban, 1948-ban is folytatták. Ekkorra a kifejezett cél a svábság gazdasági erejének megtörése volt, mert a visszamaradók tulajdonában hagyható birtokokat 10 kat. holdban maximálták. Felülvizsgálták a korábban már kitelepítés alól mentesített személyeket (azok a „Hűséges” német anyanyelvűek, akik az 1941. évi népszámlálás során magukat magyar *nemzetiségűeknek* vallották) és egy részüket az ország elhagyására ítélték. **1948. június 15-ig** mintegy 35 000 magyarországi német nemzetiségű személyt szállítottak Németországnak a Szovjetunió által megszállt területeire (köztük Szálkaiakat is). A kitelepítettek 22 600 kat. hold föld és 2600 ház került az állam tulajdonába. A felülvizsgálat során további 34 440 személyt köteleztek áttelepülésre,

akiket azonban a magyar kormány már nem tudott elszállítani. Így jártak az 1946-os első hullámú kitelepítés után még Mőcsényben (87 fő) és Palatincán (14 fő) maradt magyarhú németek, akiket 1948 márciusában telepítettek át Bátaapátiba.

A magyarországi német nemzetiségű lakosság kitelepítése **1948. június 15-én** végleg lezárult. Teljes jogegyenlőségükről a 84/**1950**.M.T. számú rendelet intézkedett, amely kimondta: „Az áttelepítés hatálya alá eső mindazok a személyek, akik nem telepítették át, úgy szintén azok akiknek áttelepítésére sor került ugyan, de a jelen rendelet hatálybalépésekor Magyarországon tartózkodnak..., magyar állampolgárok és a magyar Népköztársaságnak a többiekkel minden tekintetben egyenlő jogú polgárai.”

1945 tavasza, illetve az 1946. január 9. és 1948. július 15. közötti időszak a magyarországi németiség történetének legszomorúbb időszaka, mert elveszítette tagjainak többségét. Az 1941-es népszámláláskor Magyarországon 477 000 fő vallotta magát német anyanyelvűnek. Az 1950-es rendelet megjelenése után tartott népszámláláson a Délkelet-Völgység lakói közül mindössze néhány százan vallották magukat német nemzetiségűnek.

A ki- és áttelepítések tragikus éveit követően szükségessé vált az időközben kialakult tényleges birtokállapot rendezése, mely a halmozott konfliktusok miatt elhúzódott. Az érintett közösségek gazdasági talpraállását nehezítette, hogy az ország különböző vidékeiről jött, esetenként nem megfelelő szakértelemmel rendelkező telepesek a rájuk bízott ingatlanokat nem tudták gazdaságosan művelni. Földjüket sokszor nem is ők maguk, hanem a vagyonuktól megfosztott svábokkal műveltették.

2.1.3.1 A kutatási terület településeinek 1944-1948 között történtek összefoglalása:

Cikó, Mőcsény és Grábóc vált zömmel 1945-ben betelepített székelyek lakta településsé, Mőcsényből 1948-ban további kitelepítések történtek Bátaapátiba. (László, 1987.)

Szálkára először 1945 őszén érkeztek földigénylők, Heves megyéből, főleg Erdőkővesdről, akiket a volt Volsbundosok helyére telepítettek. A két hullámban (1946 és 1948) kitelepített németek helyére, Heves megyei magyar telepeseket hoztak, de jöttek még Szekszárdról, valamint Budapestről is települők, nagyrészt ipari munkások. A faluban hat eredeti család maradt, az üres házak egy részét a kitelepítés előtt más falvakból menekült német családok – kakasdiak, aparthantiak és egyéb helyről jöttek – vásárolták meg. A község lélekszáma 1949-re 686 főre apadt (Pálfi, 2007. ex. verb.).

Alsónánán három német család maradt a kitelepítés után, három máshonnan jött. A falu jelenlegi lakói hetven különböző helyről, Erdélyből, Felvidékről, Heves, Borsod, Békés megyéből, a Nyírségből és Bukovinából származnak (Cziffra, 2007. ex. verb.).

Bátaapátiba az 1946-os kitelepítés után 46 őszén, majd 47 tavaszán Heves megyei, istenmezeji katolikus bányászok költöztek (kb. 500 fő), de máshonnan is jöttek telepések. 1948-ban a kitelepítéstől addig mentesített mőcsényi, palatincai (21 családot, összesen 101 főt) és bátaapáti németeket a Csehszlovákiából elűzött magyarok javára Bátaapátiba költöztették, illetve Bátaapátin belül átköltöztették üres portákra (Kolta, 1995.).

Mórágyon 12-13 család maradt az eredeti lakosságból. Az első kitelepítés után valamennyi – már ott lévő – székely család mellé, az Alföld különböző községeiből, így Sarkadról jöttek telepések. 1948-ban sok felvidéki magyart telepítettek Mórágyba. Cigányok is érkeztek az elszórtan üresen maradt házakba, a falu lakosságának mintegy 10%-át ők képezik (Garay, 2007. ex. verb.).

Ófaluban – a körzet többi falujától eltérően – érintetlenül megmaradt az eredeti német-ajkú lakosság. 1945 elején számukra előny volt a mondhatni földrajzi elzártság, a falu határát képző völgyek szűk, a domboldalak meredek volta. Amikor a falu őslakói megmutatták a be-települni jötteknek, hogyan viszik fel fejen hordott kosárban a trágyát, a lemosott földet a magasban fekvő szőlőkbe, azok elmentek, „laposabb” vidéket keresni új otthonnak. 1946 nyarán az ófaluiakat is elvitték, Hidasra szállították és bevagonírozták őket, ám napokig nem kaptak mozdonyt. Amikor a magukkal hozott élelmiszer elfogyott és ennivalót nem kaptak, hazamentek és végleg elkerülték a kitelepítést. Ófaluban így ma háborítatlanul élnek, a több mint kétszáz évvel ezelőtt odatelepítettek utódai (Kófiás, 2007. ex. verb.).

2.1.3.2 Az 1944-1948 közötti események áttekintése:

1944. november: a szovjet csapatok közelednek, a Volksbund helyi vezetői megszöknek. 1944-45 telén a munkaképes korú lakosság „málenkij robotra” hurcolása. Bácskából menekülniük kell az 1941-ben odatelepített bukovinai székelyeknek.

1945. március: Magyarországon hatályba lép a földreform-rendelet, mely alapján elkobzandó a Volksbund-tagok földje.

1945. április-május: Bodor György tevékenysége nyomán megtörténik a menekült bukovinai székelység és egyéb földigénylők letelepítése az elűzött, de visszatérő németekkel közös fedél alá. Megkezdődik a hazai németek végleges kitelepítésének előkészítése.

1945. július-augusztus: a potsdami egyezmény kimondja a Magyarországon maradt németek Németországba telepítését.

1945. december: Miniszterelnöki rendelet teszi kötelezővé az 1941-es népszámláláson magukat német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallottak Németországba költöztetését. Csehszlovákia megkezdi a nem szlovákok (magyarok, németek) kitelepítését.

1946. január: Budaörsről kitelepítik Németország amerikai zónájába az első magyarországi „némethúnek” minősített németeket.

1946 február: Magyar-Csehszlovák lakosságcsere-egyezmény aláírása, kis kezdeti lendület.

1946 május: Az éles bel- és külföldi kritikák és a negatív tapasztalatok miatt felülvizsgálják a kitelepítendő németek meghatározását: az 1941-es népszámláláson magukat magyar nemzetiségűnek vallottakat mentesítik.

1946 május-június: A Délkelet-Völgység népességének Németország amerikai zónájába telepítése.

1946 nyaratól 1947 tavaszáig szünetelnek a kitelepítések.

1946 ősz: Csehszlovákia nagy arányban deportálja a magyar határ menti magyarságot.

1947 április-augusztus: A kitelepítés alól korábban mentesített németek felülvizsgálata. Németországba történő kitelepítésük folytatódik, most a szovjet zónába. Elkezdődik a Csehszlovákiából elűzött magyarság letelepítése a helyükre.

1947 ősze: A választások után szűkítették a kitelepítendő németek körét.

1948 eleje: Törvényben rögzítik, hogy a visszamaradó németek tulajdonában maximum 10 kat. hold birtok hagyható.

1948 tavasza: Az addig mentesített délkelet-völgységi németség áttelepítése a térségen belül a csehszlovákiai magyarok javára.

1948. június 15.: A kitelepítések lezárulása.

1950: Minisztertanácsi rendeletben kimondják, hogy az áttelepítés hatálya alá eső személyek Magyarország egyenlő jogú polgárai.

2.1.4 1948 és 1969 között

1948-ban hazánkban a kommunista párt szerezte meg a hatalmat. Ezzel megindult a szovjet típusú társadalompolitikai és gazdasági átalakítás. A mezőgazdasági termeszéssel foglalkozó falusi lakosságot arra készítették, kényszerítették, hogy termelőszövetkezeteket hozzon létre, hogy „kollektív gazdálkodással” hasznosítsák földjeiket. Az országos állapotokra általában az volt jellemző, hogy sem az újonnan földhöz juttatott, sem a nagyobb földterülettel rendelkező, piacra is termelő gazdák nem akarták elveszíteni újonnan kapott, illetve az ősiektől örökölt, a biztos megélhetést jelentő tulajdont. Az „osztályharc” szellemében ezt a

két eltérő érdekelttségű, egyaránt 'földből' élő közösséget azzal állították szembe egymással, hogy a „zsiros parasztok”, a „kulákok” akadályozzák a termelőszövetkezetek gazdaságos működését, ezért „osztályellenségként” likvidálni kell őket.

A Délkelet-Völgység községeiben, ahol az odatelepítettek egyrészt nem érezték magukénak a földet, másrészt, ahol annak műveléséhez nem voltak meg az ismereteik és nem tudták jól használni a kitelepítettek által otthagyt eszközöket, engedtek a nyomásnak és helyi termelőszövetkezeteket alakítottak. A helyi tsz-eknek azonban sem hozzáértő vezetőik, sem megfelelő, a meredek domboldalak művelésére alkalmas gépeik nem voltak. Az aránylag kis területen gazdálkodó termelőszövetkezetek nem válhattak eredményessé, ezért az újonnan betelepítettek – székelyek, hevesiek, alföldiek, csallóköziek – a „háztáji gazdaságokból” igyekeztek úgy-ahogy megélni.

A lakosság heterogén voltára való tekintettel, a kis közigazgatási területű településekben is, „indításként” több tsz alakult. Ezek működésképtelenek maradtak. A helyzetben az illetékesek – nem sok sikerrel – azzal igyekeztek javítani, hogy ezeket a tsz-eket úgy egyesítették, hogy községenként csak egy maradjon meg. Az 1956. évi forradalom leverése után újjászervezték a tsz-eket.

Alsónánán az 1958-59-ben alakult Béke Tsz – a község mai polgármestere szerint – rövid időn belül eredményessé vált. Teherautókat, traktorokat vettek, őszibarackost telepítettek, fűszerpaprikát, dohányt termesztettek, tehenészetük, sertéshizlaldájuk volt.

1973-ban beolvasztották őket a Bátaszék központú Új Tavasz Tsz-be. A falu lakóinak élete ettől kezdve nem sokban különbözött a régi nagybirtok konvenciósaiétól. A tsz a község rétjén a nyolcvanas évek végén 7,5 ha-os víztározót létesített, ez ma a horgászok kedvelt sportoló és pihenőhelye.

Bátaapátiban 1951-ben toborozták össze az első termelőszövetkezeti csoportot, a Rákosi Mátyás Termelőszövetkezeti Csoportot 25-30 taggal. A nem túl sikeres tszcs 1956-ban szétesett. 1957-ben ismét beléptették az új gazdák egy részét, ezúttal az Új Élet Termelőszövetkezeti Csoportba. Az erőszakos agitáció hatására 1959-re a megmaradt parasztgazdák 90%-a taggá vált. A felduzzadt közösséget 1960-tól Aranykalász Mezőgazdasági Termelőszövetkezetnek hívták. A meredek domboldalakat a gépi művelhetőség híján málna- és ribizsketelepítéssel igyekeztek hasznosítani. A mőcsényiek a „háztáji” lehetőségeket hasznosítva bikákat, üszöket hizlaltak, ezek eladása után Bonyhádon házakat vettek, építettek, és mintegy tíz év után elköltöztek a faluból. Az istenmezeji bányászok jó része az 1956-os forradalom után hagyta el a községet.

Szálkán a Fejlődés Tsz – a maiak emlékei szerint – jól működött. Ló- és tehenistállót építettek, baromfitelepük, gépműhelyük volt. 1970-től Ócsénnyel egyesülve a Kossuth Tsz tagjai lettek. A mai Szálka kiemelkedő jelentőségű létesítménye a községtől délre fekvően felduzzasztott, mintegy három kilométer hosszú, 57 ha-os víztározó tó, mely a településen a turisztikai hasznosítás és így a településfejlesztés jelentős eszköze, lehetősége. A községtől északra fekvő területen annak tulajdonosa – kisebb tavat létesített, melyet halastóként horgászattal hasznosítanak.

A térség többi településének termelészövetkezetei sok nehézséggel küszködve igyekeztek a domboldalakat traktorokkal megművelni, de gazdálkodásuk nem vált eredményessé.

2.1.5 1969 és 1989 között

Az „egy község, egy termelészövetkezet” gazdálkodási rendszer nem járt jelentős eredménnyel, ezért a múlt század hatvanas éveinek végén olyan döntések születtek, hogy több községet kell egy tsz-be tömöríteni úgy, hogy az egyes községek adottságaiknak megfelelően, speciális tevékenységekkel, példaként csak szőlőműveléssel, hús- vagy tejtermelő tehenészetel foglalkozzanak. Ez a törekvés a kollektív gazdálkodás fejlesztése szempontjából új korszakot eredményezett. (M3: 27.-28. kép)

1969-ben létre jött a Völgység Népe Tsz, amelyhez Szálka és Ófalu községek kivételével a kutatási területen lévő valamennyi település hozzátartozott. A tsz központja Mőcsény község lett, amely lakosságát tekintve kisebb volt a többinél. Volt azonban két előnye: központi elhelyezkedése, átmenő forgalom melletti fekvése (közút, vasút) és volt egy olyan jó állapotú apaállat-istállója, amelyet átépítéssel alkalmassá lehetett tenni a tsz-központ elhelyezésére.

A tsz hat községének (Mőcsényhez tartozóan Zsibrik és Palatinca) közigazgatási területe együttesen meghaladta a tízezer hektárt. Feltehető, hogy a tsz a terepadottságokra való tekintettel gazdálkodott ebből csupán 5200 hektáron.

A KSH adatai szerint a világháborúk idején a kutatási területen 5800 hektárnyi területet szántottak és a területen 1941-ben 7464 fő lakott. 1980-ban a hat község lakossága 4070 főre apadt. A tsz „fizetési listáján” az 1980-as években mindössze 430-450 fő szerepelt. A lakosság többsége ekkor már nem a „földből” élt.

2.1.6 1989-től napjainkig

A rendszerváltozással megszűnt vagy átalakult a termelészövetkezetek többsége. Az ország területén a földtulajdonok és használatuk tekintetében káosz alakult. Ennek hátrányait

jelentősen növelte, hogy hazánkban, több szomszédos állam eljárásaitól eltérően, „a kommunizálás” előtti tulajdonviszonyokat nem állították helyre. Azok, akiknek igazolhatóan ingatlanuk volt az államosítást megelőzően, kárpótlási jegyeket kaptak, amelyekkel az e célra kijelölt földingatlanokra „licitálhattak”. Amennyiben valakinek az államosítás előtti tulajdonán valamely tsz művelési-ág változtatással élt, példaként nagyüzemi szőlőt telepített és azt még tsz-ként eladta, az eredeti tulajdonosa vagy annak örököse nem szerezhette vissza volt földterületét. Az is megtörtént, hogy valaki azért nem jutott korábbi tulajdonához, mert a licitáláskor olyasvalaki, aki máshonnan szerzett kárpótlási jegyekkel többet ígért az árverésre bocsátott birtokra, mint amilyen értékű jeggyel az eredeti tulajdonos licitálhatott.

3. A Délkelet-Völgységben végbement táj alakítás és indikátorai

Ebben a fejezetben a tájhasznosítási módokat, és azok indikátorait ismertetem. Tájalakítási indikátorként definiálható a természet-ember kölcsönhatás során minden tárgyiasult táj-elem, amelyből direkt vagy indirekt módon információt lehet nyerni a táj alakítás folyamatára, a tájjelleg változásának okaira és amelyekből az adott táj sajátosságaira lehet következtetni. A Délkelet-Völgységet jól leíró indikátorok a következők:

- a települések változása (alapításuk körülményei, a településépítészeti viszonyok változása),
- a területhasználat, a művelési ágak változása,
- a vízgazdálkodás, vízszabályozás változása,
- a közlekedési infrastruktúra nyomai a tájban,
- a népességcsere következményei,
- a tulajdonviszonyok változása.

A fenti táj alakítási indikátorokat egyenként áttekintve teljes képek kaphatunk a kutatott területen lezajlott folyamatokról. E tudásra alapozva lehet a későbbiekben a délkelet-völgységi tájhoz hosszútávon is illeszkedő tervezési, fejlesztési lépéseket megtenni.

A természetes állapotú Föld-felszínből táj úgy alakul, hogy az ember léte, gyarapodása érdekében hasznosítja, módosítja azt. Azért, hogy ezt megtehesse, lakhelyre, eszközökre, háziállatokra és földterületekre van szüksége, amelyeken élelmét megtermelheti. Földművelő tevékenysége során arra törekszik, hogy élelmiszereinek biztosításán túlmenően annyi terméket állítson elő, hogy azok értékesítésével olyan javakat szerezzen, amelyeket ő maga nem tud előállítani. A területhasználatok ismertetésekor a fenti logikát követem, a természeti adottságokból kiindulva a tájhasznosítás, táj alakítás intenzifikálásának folyamatát mutatom be.

A vizsgált terület domborzati adottságai meghatározták egy-egy település helyét, nagyságát, azaz annak a területnek a méretét, amelyet egy településből gazdaságosan művelni le-

het. A településen belüli lakóházak, gazdasági épületek és udvarok sajátos településszerkezetet eredményeznek. A település határában a Délkelet-Völgységben a szántókat a belterületi szerkezet logikájához igazodóan osztották fel. A tagolatlan területeket, így a községi erdőket, legelőket közösségi tulajdonként hasznosították.

A többletermékek előállításához egyrészt az igavonó állatok teljesítőképességét, másrészt a természetnél használt eszközöket, anyagokat és nem utolsósorban a termesztett növények fajait, fajtáit kellett folyamatosan növelni, javítani. A növénytermesztésen túlmenően egyrészt az állattenyésztés, másrészt a háziipar fejlesztése biztosított többletjövedelmet.

Az intenzív földműveléshez, állattenyésztéshez korszerű ipari termékek szükségesek. A mindennapi szükségleteket kielégítő háziipari termékek előállításán kívül könnyű- és nehézipari termékekre van szükség. A helyi piacokon túlmenően országos és nemzetközi kapcsolatokra van szükség. Ezek kialakulásának a közlekedésfejlesztés az előfeltétele.

A természeti adottságokon kívül a történeti társadalmi változások következtében módosult jelentős mértékben a táj hasznosítása. A vizsgálat tárgyává tett területen több alkalommal változott, cserélődött a népesség. Az eltérő termesztéstechnikai ismeretekkel rendelkező csoportok jelentősen hatottak a tájjelleg alakulására, mert eltérően hasznosítottak vagy hanyagoltak el termesztési ágakat.

A délkelet-völgységi tájra nagy hatással volt a tulajdonviszonyok változása. A földesúri-jobbági, a jobbágyfelszabadítást követő, majd a termelőszövetkezeti, végül a kárpótlás utáni tulajdonjog szempontjából a tájhasznosítás, a tájkarakter, annak esztétikai jellege jelentősen változott.

Az előzőekben leírt természeti-földrajzi, gazdasági-politikai, népességi és tulajdonjogi adottságok tematikai és időrendi szempontból egymást átfedő módon hatottak a táj változására. A tudományos elemzés során megvizsgáltam, hogy a komplex rendszert alkotó elemek közül melyek írják le jól az adott tájat, azaz melyek a jellemző indikátorok és ezeket kiválasztottam. A továbbiakban indikátoronként ismertetem a délkelet-völgységi táj alakítását.

3.1 A településkép változásai

3.1.1 A természeti adottságok hatása

A török hódoltság végén a mai Völgység, táji adottságait tekintve, jelentősen különbözött a 18. század végi, illetve a 19. század eleji állapottól. A térség nagyobb hányadát erdők borították, a falvak többsége néptelen volt, romos épületállományú területük jövevény cserjékkel, fákkal települt "roncs-táj" képét mutatta.

A II. József-féle első katonai felmérés 1783-1784-ben készült szelvényei arról tanúskodnak, hogy a tájban túlnyomóan a klimax növénytakasulást jelentő erdők az uralkodók (M3: 29.-30. kép). Irtások főként a falvak környékén, a dombhajlatokban és a déli fekvésű domboldalakon láthatók. A völgyekben futó patakok mentén szinte mindenütt rétek voltak. Szőlők a beltelkekhez kapcsolódóan és ezeken kívül csak a legkedvezőbb kitettségű, többnyire meredek domboldalakon ábrázoltak, de korántsem olyan nagy területen, mint a következő, második katonai felmérésen.

A geomorfológiai és a természeti adottságok döntő szerepet játszottak mind a települések eredeti kialakulása idején, mind azoknak a 18. századi megújításakor. A völgyekkel és dombháttakkal erősen tagolt vidéken meghatározó jelentősége volt egy-egy falu létrejöttének a helyszín védettségének, a talajvízhez való közelségnek, a településhez közeli földek megművelhetőségének, a közlekedési, szállítási lehetőségeknek. E szempontok összességében azt eredményezték, hogy a telepések által benépesített falvak többsége védett völgyekben fekszik.

A Völgyiségre jellemző domborzat meghatározta a megművelhető terület nagyságát (M3: 31.-32. kép). Egy-egy faluból akkora terület volt gazdaságosan művelhető, amekkorának legtávolabb fekvő szántóföldjei ökrös fogattal egy órán belül elérhetőek voltak. (Ez síkvidéken mintegy négy km, ám dombok között – ahol kerülni kell azokat – csupán kettő-három.) A kutatási területen nincsen olyan település, amelynek határa túlterjedne a faluközpontból négy km-es sugárral rajzolt kör kerületén.

Az úgynevezett "vesztett szintkülönbség" miatt gazdaságtalan a szomszédos völgybe vízváltató dombon át terményt, trágyát vinni. A learatott gabona, a széna behordása „hosszú” (meghosszított) oldalú szekérrel rentábilis. Ezek súlyos rakományát meredek dombra felvontatni nehéz, a túloldalon fékezve leereszteni veszélyes. A terepadottságokhoz való igazodás a gazdaságosan művelhető területek nagyságán keresztül – közvetve – meghatározta, maximalizálta a telkes jobbágyok házáinak számát, ezzel egy-egy település nagyságát. A domborzati adottságok sajátos következménye, hogy a szomszédos községek birtokos lakói között ritkán kötöttek házasságot. Az „idegen” községbe férjhez ment lány örökölt földjeit – a távolságra vagy a vesztett szintkülönbségre való tekintettel – nem volt gazdaságos művelni.

3.1.2 A települések fejlődése a táj adottságai és a népesség jellemzői tükrében

A vizsgált területen a napjainkban meglévő települések és lakott helyek mindegyike létezett már a török kor előtt is. A külterületi lakott helyek, mint Üveghuta, Palatinca, Rozsdás-serpenyő, és a korábban önálló (Baranya megyei község) Zsibrik, a német betelepítés után is

mind lakottak voltak, ám ezek kitelepítése után nem, vagy alig népesültek újra. Üveghuta és Zsibrik elnéptelenedésének oka nehéz megközelíthetőségük és a határukba tartozó területeknek okszerű mezőgazdálkodásra való alkalmatlansága volt. Palatinca, Rozsdásserpenyő és Kismórág, noha főút mentén helyezkednek el, azért néptelenedtek el, mert túl kicsinyek voltak ahhoz, hogy közintézményeik legyenek és önállóan életképes települést alkossanak.

A Délkelet-Völgységhez tartozó települések között ma Cikó a legnagyobb. A dél felől északra lejtő völgyben fekvő falu a középkorban a mainál feltehetően kevesebb házból állt. A határában álló „ótemplom”, egy a középkorban viszonylag jelentős méretű gótikus templom ma is álló szentélye, méreténél fogva arra utal, hogy a Széplak nevű középkori település Cikónál nagyobb volt. Széplak a mai Cikó és Bonyhád között fekvő, nagy kiterjedésű, enyhe lejtőjű, termékeny talajú termőföldekkel rendelkezett (M3: 33.-34. kép). A jelenleg Bonyhád határához tartozó, közel sík felületű, jó minőségű szántókat is széplakiak művelték. A török hódoltság után a település nem éledt újjá. A környék birtokosa, a Perczel család Cikót és Bonyhádot fejlesztette, ezekbe a községekbe telepítették a főként német nyelvű jövevényeket. A Perczel család Bonyhád mellett Cikót tekintette központnak. A család elhunytjait közel két évszázadon át a Cikón épített kegyúri templomba temették.

Cikó – lakói többségének kitelepítéséig – közigazgatási „központ” volt körjegyzőséggel, kétfilialés plébániával. A községnek sok jóhírű iparosa, szikvíz gyártója, mészárosa volt. Cikó a Délkelet-Völgység községeinek nagyság, gazdagság szerinti rangsorában a második volt, mert határának csak egyik részén voltak meredek oldalú dombok, a valamikor Széplakhoz tartozott nagy kiterjedésű, közel sík (4%-os, enyhe lejtésű) terület, a könnyen művelhető, termékeny „Flur” viszonylag sok ember jólétét biztosította. A Fluron a föld aranykorona értéke sokszorosa volt a dombterületinek.

Általánosítható, hogy azok a községek, amelyeknek határában szélesebb dombhátak vagy sík területek helyezkedtek el, amelyeknek lakói több és jobb adottságú földet művelhettek, nagyobbra nőttek a többinél. A szűkebb völgyekben fekvő, nehezebben megművelhető területű falvak – mint például Ófalu, Zsibrik, Bátaapáti – lakói kénytelenek voltak mezőgazdaságból származó jövedelmüket háziipari tevékenységgel kiegészíteni.

3.1.3 Épített elemek

3.1.3.1 A települések tájolása

A települések jellegét a völgyi fekvés, a völgyek tájoltsága határozta meg (M3: 35.-38. kép). Alsónána, Mőcsény és Szálka észak felől dél felé lejtő völgyekben fekszik, Grábóc,

Ófalu, Bátaapáti és Mórágny nyugat-keleti völgyben, míg Zsibrik keletről nyugat felé lejtőben épült. A községek lakóházai jelentős többségben fésűs elhelyezésűek. A lakóházakra merőleges gazdasági épületek és az ezekre merőleges elhelyezésű ólak U alakú udvart képeztek.

Az észak-déli völgybe települt falvak házainak tornáca és azon minden ajtó, ablak délre, míg a ház tömör hátsó frontja északra néz. Ez még akkor is így van, ha a völgy, mint a vizsgált települések közül Cikó esetében, észak felől dél felé emelkedik. Cikó völgyi fekvésű részében dél felé menve, a házak zárt hátoldalát látni, a tornácok pedig az emelkedő felé néznek, délre. A települések házainak zárt hátsó frontja véd az északi szelek ellen, míg a délre néző tornác befogadja a nap sugarait, az előreugró tető azonban árnyékolja a szobákat. Cikón a tornácos oldal déli irányú tájolását egyértelműen a nap járása határozta meg, a lejtőn délről észak felé ritkán fúvó szél másodlagosnak minősült.

3.1.3.2 A házépítés korszakai

A korai korszak

A telepések tevékenysége nyomán különösen értékes építészeti emlékeanyag maradt ránk, mivel „a betelepülők jórészt nem az új haza paraszti építkezéséhez alkalmazkodnak, (...) hanem országunkban egyedülálló módon, a hazájukból magukkal hozott technológiák szerint építették föl házaikat. Tolna és Baranya „sváb” falvaiban ezért találhatunk olyan házakat, gazdasági épületeket, melyek az Északnyugat-Európában honos fachwerk, azaz gerendarács szerkezettel épültek.” (Dobosyné, 2008.). Először egy 2006-os helyszíni bejárásom figyelmet fel több fachwerk házra Zsibriken, melyek – a fachwerk épületek témáját átfogóan megkutató Dobosyné Antal Anna 2008-ban leírt megállapításai alapján – kétség kívül a német betelepítés kezdeti időszakából származnak.

A sajátos német építésmód megvalósításához és közel másfél-évszázados fennmaradásához bizonyos feltételek együttes meglétére volt szükség. E feltételek közé tartozik, hogy a telepítő földesurak az ugyanarról a vidékről érkezőket – tehát az azonos vallásúakat és hagyományokkal rendelkezőket – egy faluba irányítják (Kolta, 1995), azaz szándékosan nem hoznak létre vegyes falvakat, a térség benépesítése továbbá közel azonos időben zajlik, valamint a betelepítés összességében nagy, összefüggő területen valósul meg. Mindezek eredményeként az újonnan jött lakosság közel két évszázadig tárgyi környezetében is őrizte identitását, azaz asszimilációja jóval késleltetettebb volt, mint más vidékeken.

A telepítést szorgalmazó földesurak természetesen minden eszközzel elő akarták segíteni a benépesítés sikerét, ezért kedvező feltételeket teremtettek: a betelepülés kezdetén, azaz a 18. század első feléig a „végtelen” erdőségekből korlátozás nélkül, illetve csak enyhe megszo-

rításokkal (először engedély, majd csekély fizetség ellenében) biztosították jobbágyaik számára az épület- és tűzifát. Mercy gróf, Bátaapáti földesura és az új lakosság között 1736-ban létrejött telepítési szerződés 4. pontjában például már az áll, hogy „ha egyikük új házat akar építeni, számukra a fa térítésmentes, azonban arra 3 Ft-os erdőjegyet kell váltaniok.” (Szita, 1996.) A favázás építkezés esetében az épületfa beszerzésének feltételei (a rendelkezésre állás és az ár) különösen érdekesek voltak, az építésmód jelentős faigénye miatt. A betelepülők számára ideális feltételeket kínált a török hódoltság végére visszaerdősült Völgység, ahol hagyományos építkezési módjukhoz elegendő mennyiségű fához juthattak. Ezek alapján még inkább érthető, hogy „egymásra talált” a fachwerket építő közép-német népesség és a Dél-Dunántúl erdőben gazdag tája.

A faanyag garantálásán túl a telepesek a földesurakkal kötött szerződésekben fontosnak tartották rögzíteni a szabad építészeti kialakítást is. A Bátaapátival szomszédos Mórágyon, Kún Ferenc földbirtokos és az új német lakosság között 1724-ben létrejött szerződésben olvashatjuk, hogy a falut „német módra” kell felépíteni és berendezni. (Weidlein, 1937.) Ugyanezt találjuk – a kutatási területen kívül eső – más, ebben a korban betelepített településeken is: Majoson is „német módra” rendezhetik be a települést (Szita, 1996. p. 107-108.), Kétyen pedig egyenesen „minden gazda tetszése szerint építheti és építi lakását” (Szita, 1996. p. 84.).

Mindezen, előbb ismertetett feltételek (azonos időben, egy tömbben, azonos hagyományokkal, gazdasági háttérrel rendelkező népesség letelepítése, a „hozott” gyakorlat szabad megvalósítása, az alapanyagok rendelkezésre állása/bocsátása) kellett ahhoz, hogy a német lakosság házai „frank” mintára fachwerk szerkezettel épülhessenek.

Dobosyné, a Dél-Dunántúlra betelepített németiség fachwerk építkezéséről írt jeles könyvében (Dobosyné, 2008.) a telepesházak három generációját különbözteti meg. Az első generációs épületek a betelepítéstől a 18. század első feléig készültek, sok faanyagot igénylő, teljes, azaz falazatukban és tetőszerkezetükben is favázás szerkezettel. A teljes gerendavázú házak létrejöttét az ingyen vagy csekély ellenszolgáltatás fejében juttatott épületfa tette lehetővé. A fafelhasználás terén élvezett kezdeti „szabadság” azonban a 18. század közepétől egyre korlátozódik, míg végül 1772-ben Mária Terézia elrendeli, hogy „az alattvalók az épületek falait, ahol lehet, szilárd vagy legalább nyers anyagokból állítsák elő, az uradalom az erdőkből fát csak a tető, ajtók, ablakok és más hasonlók készítéséhez – amennyiben ezek szükségesek – szolgáltatson ki”. (Zentai Tünde, 1989.) A korlátozások hatására a 18. század második felétől a házfalakból eltűnik a faváz és csak a tetőszerkezetben marad meg. A így épített házakat sorolja Dobosyné a második generációba. A 19. század elejétől a század második feléig emelt

épületek pedig a harmadik nemzedékhez tartoznak: e házakból már teljesen eltűnik a faváz, ám a korábbi építésmód „szelleme” lényegében tovább él a tömegformálásban, a ház beosztásában és számos apróbb részletben. A 19. század közepétől nem épül több, a „fachwerkcsaládba” sorolható ház, mert ekkorra a magyar hatás érvényesülésének hatására a térség építészete megváltozik, új korszak kezdődik: az esztergált faoszlopos tornácok házak kora.

Zsibrik páratlan alkalmat nyújt a fachwerk építkezés kutatására, mivel területén – egyedülálló módon – (egy) első- és (három) második generációs faváz házak is állnak. Ez a kivételes lehetőség éppen a községnek a mindennapi élet szempontjából kedvezőtlen táji adottságai: az elzártság, a rossz útviszonyok, a nehezen művelhető földek (Vályi, 1799.) következtében maradt fenn. A nehéz megélhetés kisebb arányban tette lehetővé az elsőként épített házak 19. századi „új stílus” szerinti teljes átépítését, így azok közül négy – átélve a második világháborút és az azt követő, itt a végletekig ható falusorvasztást – máig áll. Zsibriken található egy (Kossuth utca 6., M3: 40-41. kép), azon két, Magyarországon ma is meglévő első generációs fachwerk lakóházból², melyet Dobosyné korábban is említett, teljesség igényével készített vizsgálata feltárt; a másik három lakóház (jelenlegi ismereteink szerint) második generációs. Ez utóbbiak közül egy kiváló állapotban (Petőfi utca 28.), míg kettő (Kossuth utca 12. és 16.) sajnos az összedőlés szélén van.

A Kossuth utca 6. szám alatti háznál megfigyelhető az első generációs telepesházak összes jellemzője. Ezek röviden összefoglalva a következők: Kiemelt kőalapra épített, egymennetes (egymás után sorolt helyiségek), háromosztatú (szoba-konyha-kamra) elrendezés. A tető első és hátsó oromfalának tartószerkezeti funkciója van, azaz az oromfal magában foglalja a gerendázatot is. A szabad fafelhasználás korszakában az ácsmester és az építető méltán büszkélkedhetett technikai tudásával, módosságával, ezért a korábbra datálható házak esetében faragással, hornyolással díszített³ gerendázat látszik, nem vakolták le őket. Az utcafronti oromfal látszó gerendarácsozata a ház legfőbb díszje. A padlásnak fontos tárolási funkciója van, ezért általában kétszintes, ebből következően meredek hajlásszögű (48°-52°-os) a tető, mely egyedülálló német fachwerk sajátosság, a magyar háztípusoknál nem fellelhető. A tető fedésére először csak zsúpszalmát (hosszú szárral learatott és cséphadaróval kicsépeelt rozszalmát), később cserepet is használtak. A magyar építkezésben használt gerendáknál vastagabbakat alkalmaztak. A falak gerendaszerkezetében mindig van a (vízszintes) talp- és koszorúgerenda között közepén futó, merevítést elősegítő derékkoszorú. (A falazat átépítései miatt a Kossuth u. 6. számú háznál a derékkoszorú a csak az udvari oldal egy szakaszán ma-

² A másik ház Kalaznón található, ezen kívül még három első generációs, ma már nem álló (bólyi, lengyeli és závodi) fachwerk lakóház ismert irodalmi forrásokból.

³ a Kossuth u. 6. számnál nem, csak a Petőfi u. 28. és a Kossuth u. 16. számoknál

a Kossuth u. 6. számú háznál a derékkoszorú a csak az udvari oldal egy szakaszán maradt meg.) Az udvar felé a tető a házfalon jóval túlnyúlik, így széles, oszlopokkal soha nem alátámasztott ereszalja jön létre. A födémeket béléstestés megoldásra emlékeztetően, „viklisen” fedték. A viklis födém úgy készült, hogy a keresztirányú tetőgerendák közé egymás mellé szorosan, méretre vágott farúdra (viklifára, a Wicklholz-ból, der Wickel = göngyöleg) föltekert, hosszúságú, sárral rögzített rozsszalma-hengereket helyeztek (M3: 42. kép). Az így kialakított tartószerkezetet alulról és fölülről betapasztották és alulról bemeszelték. Dobosyné szerint ez a fejlett fedési rendszer a németek által terjedt el a Dunántúlon.

A Kossuth u. 6. számú háznál a teljes fachwerk szerkezet csak az épület utolsó helyiségénél, a délre néző hátsó falazatban maradt meg. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy az északi tájolású utcai front a faszerkezet szempontjából kedvezőtlenebb kitettség miatt hamarabb tönkrement és ezért a korábbi renoválások során vályogtéglára cserélték. A házat az utóbbi években teljesen felújították, melynek során kis mértékben törekedtek a korhűségre, e miatt különös szerencse, hogy ma is látható az első oromfal és a hátsó falazat teljes fachwerk szerkezete.

Zsibriken, a Petőfi u. 28. szám alatt áll a másik jó állapotban lévő, de mai állapotában már a második generációba (falazatában már nincs faváz) sorolható fachwerk ház (M3: 39. kép). A jelenlegi, nagy valószínűséggel nem egyezik meg az eredeti állapottal. A feltevés alapja az, hogy bár a falazatban nem található faváz, a homlokzati oromfal látszó gerendarácsa mégis nagyon sűrű, összetett mintázatú, ráadásul faragással, hornyolással díszített. A két jelenség egymásnak ellentmond, mivel értelmetlen pazarlás lett volna a fafelhasználás korlátozásának idején ilyen dús (nagy faigényű) szerkezetet készíteni azzal a szándékkal, hogy az még „közszeplére” is kerüljön (díszítettség). A helyzet tisztázásához az épület részletes feltárására lenne szükség, addig csak merész feltételezés, hogy talán ez az épület is régebbi a többi második generációs háznál.

Ófaluban, a Kossuth Lajos u. 38. szám alatt, egy harmadik generációs (favázat ténylegesen nem tartalmazó, de az építésmód szellemiségét még tükröző) „fachwerk” épület található (M3: 43. kép). A 19. század első harmadában a módos Hahn család által épített épületegyüttesre⁵ 1968-ban figyeltek fel a falukutatói program során, mely a szakmai javaslat hatására 1972-től országos műemlék lett. A porta – egy nagyobb karbantartás után (újrazsúpolás, tapasztás, meszelés) – 1980-tól Német Nemzetiségi Tájékoztatóként látogatható és az érdeklődők

---

⁴ 1998-ban Mersits Ildikó építész tervei alapján helyreállították (Dobosyné, 2008. p. 114.)

⁵ Az együttesből a lakóház harmadik generációs „fachwerk”, a gazdasági épületek (ólak, pince, szin, istálló) nem favázak.

igen értékes tájékoztatást kaphatnak benne úgy a térség egykori és mai német lakosságának építészetről, mint a mindennapi életéről.

A tájház-együttes 1999-ben, a lakóház tetejét ért villámcsapás következtében lángot fogott. A falu népe a veszéllyel nem törődve, azonnal elkezdte az oltást, sőt a kiállítási anyag (az őseiktől örökölt és a közösség javára átadott tárgyak) mentését is. A hatékony közbelépés eredményeként „csak” a zsúpfedés, a tetőszerkezet és a lakóház harmadik helyiségének födémgerendázata semmisült-, illetve sérült meg menthetetlenül. Bár a tűz után feltáruló összkép tragikus volt, a falu lakosságában fel sem merült a tájház elbontása, holott az elsőként bevont statikus szakértők ezt javasolták. Természetes volt, hogy a tájházat – lényegében annak elpusztult tetőszerkezetét – eredeti állapota szerint újjá kell építeni. A tetőzet rekonstrukciója – az eredeti állapot pontos felmérésének hiányában – a fachwerk tetőszerkezetekről összegyűjtött információk általánosítása alapján történt: a német házakra jellemző meredek, széles eresű, zsúpfedéses, vízvetős tetőt (M3: 43. kép) állítottak vissza.

Gondot okozott azonban a fedésre szánt zsúpszalma beszerzése, mely probléma rávilágít a területhasználat utóbbi évtizedekben történt megváltozásra: a hetvenes évek végén, a tájház első nagyobb tatarozásakor még helyben is rendelkezésre állt a szükséges rozsszalma (tehát a helybeliek ekkor még természetették saját felhasználásra), míg huszonöt évvel későbbre már felhagytak vele. Az újrazsúpoláshoz ugyanis a hagyományos, hosszúszerű, kézzel aratott és kicséplelt (betakarítógép által nem összetört) rozsszalmára volt szükség, melyből azonban sem a közelben sem a távolban nem volt elegendő mennyiség. Megoldásként egy évig ponyvával takarták le a tájházat, amíg a szükséges rozst helyben megtermelték.

A tájház felújítása a falu lakosságának példamutató szervezőkészségét és összefogását dicséri. Gyűjtést rendeztek a községben és Németország különböző területein. A helyreállítás szervezését és kivitelezését Hahn Antal (talán nem csak névrokonság az eredeti építőkkal) helyi építési vállalkozó végezte, a tetőfedéshez szükséges zsúpszalmát szintén falubeliek ajánlották föl. A viklis födém készítését az ófalui Lippert Antal tanította be, míg a hozzá szükséges agyagot abból a faluhoz közeli, rég nem használt agyaggödörből termelték ki, amelyre az idősebbek még jól emlékeztek. (Dobosyné, 2008. p.185.) A közösség összetartóerejének meglétét jelző fenti vonások annak a körülménynek is köszönhetők, hogy a ma itt élő generációnak van alkalmja elődei örökségéhez kötődni.

Középső korszak

A 19. század második felére, a 20. század elejére felerősödött a községekben a magyar hatás. A németiséget eddig építészetiében is megtartó népesség az asszimilációs befolyás hatá-

sára építkezésében is a magyar mintához idomult (M3: 42.-68. kép). A módosabbá váló gazdák lakóházai mind hosszanti, mint kereszt irányban megnyúltak, tágultak: több helyiségesek lettek és új használatú elemekkel gazdagodtak. A gazdasági épületek nagyobbakká, a korábbiaknál több funkciót szolgálókká váltak.

A lakóházakat, gazdasági épületeket ebben a korszakban is olyan anyagok felhasználásával építették, amelyek viszonylag közel rendelkezésre álltak. A területhasznosítás intenzívebbé válásával, az erdők arányának csökkenésével nehezebbé vált az épületfa beszerzése, ezért a favázat felváltotta a döngölt, „vert” földfallal, illetve a vályogtéglából épített ház.

Az építményeknek tartósnak, jó hőszigetelésűnek, száraznak kellett lenniük, ezért a felmenő falak alapját terméskőből – a Délkelet-Völgységben szinte kizárólagosan mórági gránitból – „sár-kötéssel” rakták a kőművesek. Az alapok olyan magasak voltak, hogy a felcsapódó esővíz ne érje a felmenő falakat. A tömör szerkezetű gránit nem emeli kapillárisan a vizet, ezért a belső terek szárazak maradtak.

A felmenő falak döngölt földből készültek úgy, hogy pallókból – léckötésekkel – kalodákat képeztek, ezek közé öntötték a pelyvával kevert földet és ezt verték, döngölték olyan szilárdságúvá, hogy a falak ön- és teherhordóvá váljanak. A 15-20 coll (40-50 cm) vastag falak hőszigetelése kiváló volt. Egy-egy település, településrész lakossága a lakóházak, gazdasági épületek kivitelezésének minden fázisát kalákában végezte. A döngöléshez a földet iskolás gyermekek hordták szakajtóban a pallók közé. A kalodák állításához, átállításához nagy tapasztalatú szakember kellett.

A földem továbbra is a korábban ismertetett fagerendás-viklis szerkezetű volt. A keményfa gerendákat ácsok faragták. A földemnek teherbírónak kellett lennie, mert a padláson prizmákban tárolt gabona súlya akár tíz tonna is lehetett. A tető fedésére használt hosszúszerű rozsszalmát fokozatosan kiszorította a 19. század közepétől általánossá vált cserép fedés.

A lakóhelyiségek külső-belső falait, a földemet belülről pelyvás sárral tapasztották, vakolták, majd meszelték. A vert- vagy vályogfal felületére a mészhabarcs nem tapad. A sárral dolgozó szakembereknek sajátos ismeretekre volt szükségük. A régi épületek renoválására ilyen szakembereket nehezen lehet ma találni. (A területtel szomszédos Lodományban egy rossz állapotban lévő házat új tulajdonosa úgy állíttatott helyre, hogy az eredeti falakat, felületeket érintetlenül hagyva, azokat olyan tartós anyagokkal burkolta, amelyekkel meg lehetett tartani az épület eredeti karakterét.)

A földemet tartó gerendák többnyire másfél méterrel túlnyúltak a hosszomlokzatot képező falon. Ennek a megoldásnak két előnye volt: egyrészt megnövelte a padlásteret, másrészt tornác kialakítását tette lehetővé a hosszanti főfal előtt. A tornácot a német nyelvterületen

Gang-nak nevezték. A Gang fölé nyúló tetőszerkezetet oszlopokkal – a Délkelet-Völgységben ezek nagy többségben fából készültek – támasztották alá.

A „korai korszakban” a házak tornác nélkül, csak széles eresszel épültek. Baráth szerint "a középkorban kialakult magyar háztípusok a 19. században jelentősen átalakultak. A régi stílusú házat kiszorította, felváltotta az új stílusú ház", melynek eredményeként született meg a gangos oszlopos délkelet-völgységi típusú ház. A 19. században elterjedt szokás szerint a faoszlopokat egy darabból esztergálták, és többnyire díszesre faragták. E jellegzetes oszlopok miatt az ilyen épületeket bonyhádi oszlopos házaknak nevezik. Gangja a gazdasági épületeknek, a kocsiszíneknek, istállónak is lehetett, ezek oszlopai nem voltak minden esetben díszítettek.

Mai állapot

A korábbiakban leírtak szerint a vizsgált terület lakosságának nagyobb hányada 1945 és 1948 között – két-három év alatt – lecserélődött (M3: 69.-72. kép). Igen sokáig tartott, amíg a településeken itt- ott megmaradt régiek és a különböző égtájak felől több lépcsőben érkezettek összeszoktak, faluközösségeket alkottak. Az új telepesek közül sokan voltak olyanok, akik nem tartották jogszerűnek, hogy a magukat magyar nemzetiségűnek vallott, náciellenes családokat elűzték otthonukból. Attól tartottak, hogy azok előbb-utóbb visszakerülnek, és ezért nem gondozták a kapott épületeket. A házak, települések hosszú időn át az enyészet jeleit mutatták. A falvakban mostanában járva azonban szinte mindenütt a gondozottság, a szépítés szándéka, gyakorlata mutatkozik. A telepesek harmadik generációjának tagjai már magukénak érzik azokat a házakat, amelyekben születtek, ahol gyermekkorukat töltötték.

A Délkelet-Völgység falvainak ma alig van olyan lakója, amelyik „egyéni gazdaként” földművelésből élne. A lakóházak, de főként a gazdasági épületek a földművelő életmódot szolgálóan épültek. A régi porták új lakói falvanként, sőt házanként eltérő tevékenységekből élnek. Lakóházukkal, azok melléképületeivel kapcsolatos igényeik rendkívül különbözőek. A körzet falvaiban ötven évvel ezelőtt nem volt sem áram, sem vezetékes víz, legkevésbé csatorna. Ha máskor nem, a közművek bevezetésekor a lakóházak enteriőrjeit átalakították, átépítették. A 19. században épült lakóházakra az adót – többek között – a kémények száma alapján vetették ki. Télen ezért a lakókonyhán kívül csak egy szobát fűtöttek, közös kéménnyel. A közművek bevezetése után kéményépítéssel a „tisztá” szobákat is fűthetővé tették. Az átépítések gyakran az utcai, az udvari homlokzatok átalakításával, azok „díszítésével”, a „Gang” beépítésével, illetve épülettoldással jártak. Szinte minden településen megfigyelhető a homlokzati arányokat rontó ablakcsere. Az utcafront „tisztá” szobájának használatba vételével a

homlokzat hármastosztású ablakrendjét megszüntették, két ablak helyére egy oda nem illő nagyot tettek, ezzel az addig szép homlokzatok eltorzultak. Nagyobb változtatások érdekében a lakóház első traktusát több helyen lebontották, helyére négyzetes alaprajzú („Kádár-kocka”) új épületrészt, épületet emeltek. Másutt a régi gangos házhoz közepén vagy végén építettek – torzító módon – új traktust.

A tájhasználat változását jól mutatja az eredeti rendeltetésüket veszített gazdasági épületek (istállók, kocsiszínek, pajták, ólak) átalakítása. Az egyéni gazdaságok megszűnésével, az egycsaládos gazdálkodói egységek felszámolásával, tsz-be olvasztásával nem volt többé szükség a gazdasági épületekre. Ezek sorsa igen változatos. Több esetben tönkrementek a héjazatok, a beázások következtében elkorhadt a tetők faszerkezete, majd beomlottak a vályogfalak. Más esetben ez a lakóházakkal történt meg, ilyenkor a gazdasági épületek egy részét alakították át lakássá. Az is előfordult, hogy a gazdasági épületeket új szerep betöltésére tették alkalmassá (garázs, szerszámokkamra, műhely, tárolótér, stb.). A használat módosításakor – szerencsére – nem mindig alakították át a homlokzatokat, az ablakok, bejáratok rendjét.

Az ólakat mára úgyszólván mindenütt lebontották; a legelőgazdálkodás, a kondások, kanászok, pásztorok megszűntével sertéseket, birkákat nagyobb számban nem tartanak.

3.1.4 A települések ismertetése egyenként

A kutatási területre eső településeket földrajzi elhelyezkedésük szerint mutatom be északról délre és keletről nyugatra haladva. Az ismertetési sorrend ezért Grábóc, Cikó, Mőcsény, Szálka, Alsónána, Ófalu, Bátaapáti Mórág. A korábban közigazgatási szempontból kilenc önálló település száma eggyel csökkent, mióta - a korábban önálló - Zsibriket Mőcsénnyel összevonták. Három községhez „lakott helyek” tartoztak, Mőcsényhez Palatinca, Bátaapátihoz Rozsdáserpenyő, Üveghuta, Dömörpuszta és Dömörkapu, Mórágéhoz Kismórág. A (ma) nyolc település közül hatnak a lakossága az 1941-es állapothoz viszonyítva annak 50 %-a körüli. Egy községé (Mőcsény) a réginek 70 %-a, egynek (Grábóc) 27 %-a.

A településeket két képi forrás – az első katonai felmérés szelvényei és a Google Earth 2006-os űrfelvételei – segítségével mutatom be. A kutatás időintervallumának kezdetén és végén készült felvételek jó áttekintést adnak a területről.

Az önálló közigazgatású délkelet-völgységi települések mára szinte kivétel nélkül – mondhatni – magukra találtak. Az eredetileg vegyes összetételű lakosság a szépülő falvak láttán úgy tűnik, összeszokott, a harmadik generáció olyan közösséggé vált, amely az együvé tartozást azzal juttatja kifejezésre, hogy gondozza, szépíti lakóhelyét. Ez a szándék, illetve gyakorlat nem minden községben érvényesül azonos módon, azonos mértékben.

A települések lakóinak életmódja az utóbbi évtizedekben alapvetően megváltozott. A múlt század negyvenes éveiben a falusi portákhoz lófogat tartozott, ma – egy-két községtől eltekintve – több a falvakban a személygépkocsi, mint annak idején a lófogat. Szálkán 2007 tavaszán több mint négymillió Ft „súlyadót” fizettek az autósok.

3.1.4.1 Grábóc

6. Ábra Az I. katonai felmérést és egy 2006-os űrfelvételt összehasonlítva Grábóc településszerkezete alig változott.
Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

Grábóctól elválaszthatatlan a szerb ortodox kolostor (M3:: 11. kép). A szerb népcsoport szorosan kapcsolódott a településhez, a grábóci kolostorban volt a Kárpát-medence szerb ortodox papképzésének központja (Szilágyi M. 1999).

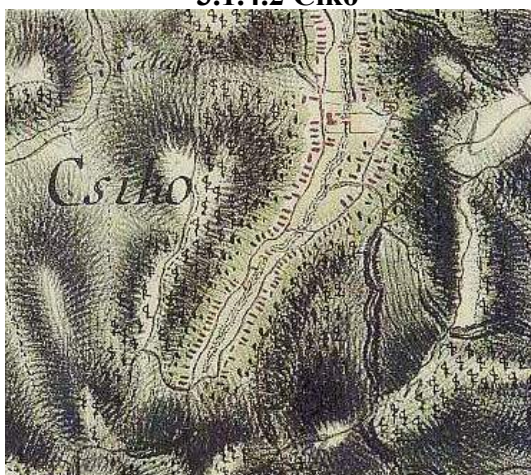
A 19. század közepéig virágzó kolostor a század végére teljesen elszegényedett és eladósodott. A világháborúkat követő államosítás során a kolostor minden földjét elvesztette, 1956-tól 1977-es haláláig egyetlen szerzetes, Babits Alexej lakta az épületeket. Az ortodox kolostorban 1995-ig öregek otthona működött, saját közműveik voltak, önellátó gazdálkodást folytattak. Ez alatt az idő alatt az épületek állapota sokat romlott. Az otthon megszűnte után a kolostort és a templomot szakszerűen renoválták, a hozzájuk tartozó kertben oszlopcsarnokot építettek a vallási ünnepeken ide zarándoklók számára. A nyári hónapokban két ortodox nővér gondozza az együttest.

A „kalugyer” kolostora miatt valamikor országos jelentőségű település ma nagyon szegényes állapotú. (M3: 73.-76. kép) A szociális otthon a falu lakossága jó részének munkalehetőséget jelentett. Az otthon megszűntetése igen hátrányosan érintette a települést, a lakók jó része munkanélkülivé vált. A faluban 1941-ben 130 jó állapotú lakóház állt, méretes gazdasági épületekkel. Mára mindössze 80 lakóház maradt, ezek egy része igen rossz állapotú. A faluban van vezetékes víz, áram, de csatorna nincsen. Az 1941-ben 700 fős lakosság helyén ma 190-en élnek (27%), közülük 54 a kereső, 100 a nyugdíjas. A lakók székelyek, felvidékiek,

németek (2 család), húszan cigányok. Óvoda, iskola nincsen. Földművelésből a falu lakói közül senki sem él, szőlő nincsen. Néhány család hizlal sertést.

A második világháború utáni új lakók – a megszűnt és romos állapotú épületeket tekintve – nem tudták, nem akarták a települést az előző korszakban alakult hasznosítási gyakorlatnak megfelelő színvonalon tartani.

3.1.4.2 Cikó

7. Ábra Cikó portáinak száma kétszáz éve alig változott. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

Cikónak ma 1008 lakosa van, ez az 1941-ben 1836 főnek 55 %-a. (M3: 77-83. kép) A falu polgármestere szerint a maiak 50 %-a székely, 20 %-a német, 30 %-a vegyes házasságú. A községben négy cigány család is van. Az 1948-ban ide telepített 11-12 felvidéki család mára „kihalt”.

A faluban 1941-ben 356 lakóház állt, számuk ma alig valamivel kevesebb, 340. Ezek közül – karakterüket tekintve – 150 helyileg védett. A község településrendezési tervében nem sikerült új lakóházak építéséhez telkeket jelölni, noha szükség lenne ilyenekre. A falu lakosai közül 250 az aktív kereső, 200 nyugdíjas, a munkanélküliség 11 %-os. Helyben 40 fő dolgozik. A gyermeknevelő, oktató intézmények teljes körűek, akárcsak a közművek. A szomszédos – iskola nélküli – gyermekeket két önkormányzati busszal hozzák-viszik.

A tsz telep épületeiben három vállalkozó csirkeveléssel, kutyaeledel, illetve cserépgyártással foglalkozik. Az épületek egy része használaton kívüli. A határban három nagy birkanyáj legel, részint régebbi szántóföldekből alakított legelőkön. A település magas aranykorona értékű szántóföldjein – másutt lakó – vállalkozók gazdálkodnak. A falu határában létesül a dél-balatoni térség regionális hulladéklerakója, ez évi 12 millió Ft bevétellel jár, „önerőként” pályázati pénzek szerzését, fejlesztéseket biztosítva.

A „településkép” arról tanúskodik, hogy az itt lakók magukénak érzik otthonaikat, a házak, udvarok utcák gondozottak, a kertek ápoltak, sok a virág.

3.1.4.3 Mőcsény

8. Ábra Az észak-déli lejtésű védett völgyben fekvő Mőcsény településmagja kétszáz év alatt alig változott. A határában folytatott területhasználat annál inkább. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

Domborzati és vízrajzi szempontból igen érdekes elhelyezkedésű település (M3: 13.-14., 84.-91. kép). Itt a legkeskenyebb – a kutatási terület két fő vízfolyása – a Rák- és a Lajvér-patak közötti vízválasztó, ezért a település határában vezették át e dombon – először „szerpentinrel”, később alagúttal – a Dombóvár-Bátaszék vasútvonalat.

A török hódoltság utáni betelepítést követően lakosai közép-német területről érkező frankok voltak, akik mezőgazdasággal, dohánytermesztéssel, szőlészettel, állattenyésztéssel foglalkoztak. A második világháborút követő népességátrendezés után azonban a ki- és áttelepítés után az eredeti lakosságból mindössze egy család (a földtulajdon nélküli vendéglős) maradhatott Mőcsényben.

1930-ban 474 fős lakosságával a legkisebb volt a térségben, ma 384-lakóval nyolc falu közül az ötödik. 1930-ban 87 lakóháza volt. Palatinca, majd Zsibrik hozzácsatolásával, a „Rózsadomb” megépültével lakóházainak száma 120-ra nőtt, mégpedig úgy, hogy az eredeti falu – a térségbeliekhez hasonlítva – a legfoghíjasabb. A Rózsadomb új házaiba a tsz központ, illetve a bikahizláló telep, a gépműhely szakképzett alkalmazottai költöztek. A új – ma is bővülő – településrész déli lejtésű domboldalra épült. A község kicsiny volta ellenére a térség településeit tömörítő, 1969-ben alakított Völgyiség Népe Tsz vezetősége a falu központi elhelyezkedése miatt mégis itt – a hajdani bikaistállóban – építette ki a tsz központját, mely a tsz megszűnése óta üresen áll. Tervek voltak turisztaszállóvá alakítására.

A falu lakosságának többsége bukovinai székely, a Felvidékről jöttek fogyóban vannak. A lakosság 40 %-a aktív kereső, 125 fő nyugdíjas. Óvoda, iskola, orvos nincsen, a körjegyzőség itt működik. A közművesítés teljes körű. A község a bátaapáti „atomtemető” öt km-es sugarú körén belül van, az új, mutatós járdaszakasz a bizonyosság rá.

A település határában egy vállalkozó birkát, muflont, gímszarvast, egy másik szürkemaráhakat tart. A szántóterületből száz a volt tsz építmények tulajdonosáé, ötvenet falusiak művelnek. A nyolcvanas években telepített 110 ha szőlő külső vállalkozásé, régi szőlő nem maradt. A falu határába 455 ha erdőt telepítettek, az erdősültség 40 %-os. A község területén lévő két víztározó a Százhalombatta Tógazda Halászati Rt. tulajdona. A szátkai tó jó negyede möcsényi réteken hullámszik.

3.1.4.4 Zsibrik

9. **Ábra** Zsibrik önálló település volt, csak a második világháború után csatolták Möcsényhez. A népességszere után – a légifotón is láthatóan – fokozatosan elnéptelenedett. Forrás: Hadtörténelmi Térképtár, Google Earth

Az 1959-től Möcsényhez tartozó – volt Baranya megyei – Zsibrik a második világháború előtt viszonylag népes község volt. (M3: 92.-103. kép) A „zsáktelepülés” hátrányos adottságaival küszködő települést csak földúton lehetett megközelíteni. Lakosságát szinte kivétel nélkül kitelepítették. A rendkívül előnytelen közlekedési adottságok, a szántóföldek gyenge termőképessége miatt az új telepesek elhagyták a községet. Az üresen maradt épületek többsége összedőlt. Az eredetileg 50 körüli házból ma közel tucatnyi áll. A műholdfelvételek egyetlen községre vonatkozóan nem mutatnak olyan arányú ingatlanpusztulást, mint Zsibriken. Az elzártság azonban lehetővé tette négy, építészettörténelmi szempontból kiemelkedően fontos „reliktum”, négy eredeti fachwerk lakóház fennmaradását (Dobosyné, 2008.).

Szép evangélikus templomában régóta nem tartanak istentiszteletet. Földes bekötőútja karbantartás nélkül tönkrement, jelenleg a régi (a möcsényi alagút megépítése előtt „szerpentinező”) Dombóvár-Bátaszéki vasúti töltésen létesített betonburkolaton lehet a „falumaradványt” megközelíteni. Az utóbbi évtizedben egy kábítószerfüggő fiatalokat rehabilitáló alapítvány (Kallódó Ifjúságot Mentő Misszió Támogató Alapítvány) költözött a község megmaradt házaiba és talált Zsibriken küldetéséhez csendes, elzárt környezetet.

A település korábban mezőgazdaságilag művelt területeinek nagyobb hányadát ma senki sem hasznosítja. Az ökológiai adottságoknak megfelelő „klimax stádium” kialakulásához vezető első szakasz, a „bozót-dzsungel” tanulmányozására a község határa kiváló lehetőséget

nyújt. Az üres porták utcáján járóban a löszfalakba vájt régi pincék maradványai értelmetlennek tűnnek, a megállíthatatlan pusztulás érzetét keltik.

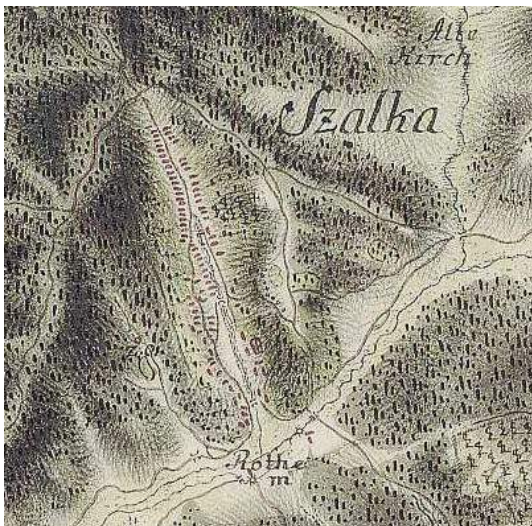
3.1.4.5 Palatinca

10. **Ábra** Palatinca – útminti elhelyezkedésének köszönhetően – évszázadok óta őrzi közel változatlanul méretét.
Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

A Lajvér-patak és a Bátaszékre menő út mellett alakult ki. Ma már csak tucatnyi ház lakott az 1934-től Mőcsényhez tartozó külterületi lakott helyen (Aradi, 2001). (M3: 104.-108. kép) A régiek jórésze összedőlt. A domborzati adottságokra való tekintettel a falu határa megélhetést biztosító mezőgazdasági hasznosításra nem alkalmas. Más munkalehetőséget nyújtó település messze van, iskola, orvos stb. úgyszintén. Fénykorát a 19. század végén élte, melyről egy lakatlanul álló módos porta (M3: 109. kép, egykori Breuning tehenészet és tejüzem) tanúskodik.

3.1.4.6 Szálka

11. **Ábra** Szálka a felvételek közt eltelt kétszáz év alatt majdnem a kétszeresére nőtt. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

1776-ig, az első német telepesek megjelenéséig csak pásztorkodó rácok éltek itt. Az 1783-as adatok szerint 368 görögkeleti szerb és 341 római katolikus német lakott Szálkán. Az idők során a németek létszáma jelentősen a rácoké fölé emelkedett. Az 1818. évi egyházmegyei kimutatás szerint összlakossága 1565 fő volt, ebből 833 német, 672 rác. Az 1821-es adat alapján a községben 900 német és 303 szerb élt. 1914-ben még 34 ház volt szerb tulajdonban,

de 1930-ban a Jugoszlávia javára történt optálás folytán vagyontukat eladták és kivándoroltak. Egyetlen szerb család maradt a faluban, így 1945-ig Szálka német nyelvűek lakta község volt.

A községben nagygazdák nem voltak, a leggazdagabbak 15-20 hold földdel rendelkeztek, földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkoztak, szőlőt műveltek, ezek java a decsi határban, a Dunára néző lejtőn feküdt.

Szálka mai településképe változóban van: a régi házak renoválásában-, az újak építésében két szélsőséges törekvés érvényesül. (M3: 110.-118. kép) A település új lakóinak egy része a régi lakó- és gazdasági épületek belső tereit úgy korszerűsíti, hogy azok külső, eredeti karaktervonásait megőrizték. A bevándorlók közül sokan vannak, azonban akik az eredeti épületek helyére azok jellegétől eltérőket építenek. Ezek jelentős része értékes anyagokból, igényes szerkezeti, formai megoldásokkal épült és annak ellenére, hogy egyedi létesítményként értékesnek mondhatók, a falu eredeti jellegét zavaróan, idegenként hatnak. A dombtetőn kialakított új utca benépesedése a vezetékes víznek köszönhető. A közművesítés a faluban teljes-körű. A kitelepítés előtt 247 ház állt, ma 240, ebből 170 új. Mintegy 30 ház nyaralást szolgál, 20 közülük külföldieké. Az általuk telepített kertek jó példája ragadós, ma az udvarok többsége kertesített.

A kétlépcsős kitelepítés után zömmel Heves megyei (Erdőkövesd, Istenmezeje) summások költöztek a faluba. Az 587 fős mai lakosság 20 %-a német, többségük más községből jött. Szekszárd közelségére, a jó útra való tekintettel 50-60 értelmiségi (ügyvéd, ügyész, bíró, orvos, gyógyszerész, mérnök, tanár stb.) költözött a faluba. A település lakói közül 190 fő aktív kereső, 73 nyugdíjas, 96 gyermekkorú van, de iskola nincsen.

A település életében nagy szerepet játszik a falusi turizmus, az idegenforgalom, három vendéglő, 12 szoba-kiadó, lósport telep, magántulajdonú horgászto várja a vendégeket.

3.1.4.7 Alsónána

12. **Ábra** Az első katonai felméréshez képest Alsónána egy, a központtól keletre fekvő völgyben bővült a műhold-felvételen. Forrás: Hadtörténelmi Térképtár, Google Earth

Alsónána történelme a 18. századtól követhető. Ekkor kétajkú a lakosság, rác és német nemzetiségűek laktak. Mint hajdani szerb települést, Rácánának is hívták (M3: 17.-18. kép). 1790 táján öt német család települt a községbe, a többiek a szomszéd falvakból települtek át. Az 1920-as években a lakosság többsége német nyelvű volt, vallásfelekezetük szerint evangélikusok. Rajtuk kívül kb. száz görögkeleti vallású szerbet tartottak még számon a 315 lakóházu községben.

Azon kevés települések egyike, ahol az utcák forgalmi rendjét az eredeti szokásoktól eltérően megváltoztatták, „egyirányúsították”. (M3: 119.-126. kép) A község vezetőségének az a törekvése, hogy az eredeti építészeti karaktert megőriztesse, jól érezhető. A funkcióváltásból adódó módosításokat úgy igyekeznek megoldani, hogy a falu képe a hagyományoshoz viszonyítva lényegesen ne változzon. A rácok templomát, amelyet – átmenetileg – eredeti rendeltetésétől eltérően hasznosítottak, a közelmúltban restaurálták. A múlt század húszas éveiben eltávozott, optált szerb családok portái ma is megkülönböztethetőek a volt német nyelvű lakosságétól.

A statisztikai adatok tanúsága szerint Alsónánán minden korszakban, így a második világháború idején is nagy szerepe volt a szőlőknek. A pincesor, illetve annak relikviái ma is értékes tájtörténeti emlékek azért is, mert felidéznek a betelepülés idejét, amikor sokan a löszfalakba vájt pincékben laktak. A pincesor idegenforgalmi értéke csak részben hasznosul, két panzió egy busznyi embert tud fogadni.

A községben 962-ig 19 ha-ra csökkent a szőlők területe, de a közelmúltban 300 ha-t telepített öt – nem a faluban élő – tulajdonos. Ezek a szőlők a Mórág határában lévő újakkal együtt, egy nemrég hozott rendelkezés alapján Szekszárd borvidékéhez soroltak. A falu határában 1935-ig nem volt erdő, mára 30 %-os az erdősültség.

A faluban 1941-ben 1379-en éltek 303 házban, ma 800-an élnek 240-ben (70 közülük átalakított). Sok régi gazdasági épületet elbontottak, átalakítottak. A huszadik század elejétől téglagyár is működött Alsónánán. A nyolc napig tartó égetési ütemben hetvenezer téglát készítettek benne. A jelenlegi lakók 70 különböző településből jöttek (Erdélyből, Hevesből, Borsodból, Nyírségből, Békésből). A lakosság többsége a községen kívül dolgozik, 60 család alkalmi mezőgazdasági, szőlészeti munkából él. Másutt lakó vállalkozók 300 hektárnyi területet használnak szántóként. Egy helybeli gazda húsz tehenet tart, takarmányukat 20 ha földjén termeszt. A családok 10 %-a hízal disznót, ehhez kukoricát termesztnek.

Az alsónánai víztározót a bátaszéki tsz létesítette, öntözővíz tárolására. 1989-ben megvétel útján magántulajdonba került. Tulajdonosa rendbe hozatta, turistaházat épített melléje, horgászhelyeket létesített, halakat telepített.

3.1.4.8 Ófalu

13. Ábra Az első katonai felmérés és a közelmúlt műholdfelvétele a település építményeinek bővülését mutatja. Érdekes térképészet-történeti adalék, hogy a korábbi szelvényen kissé téves, észak-déli tájolású, míg a valóságban északkelet-délnyugat irányú a településnek otthont adó völgy. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

A települést először 1426-ban említik írásos források - már ezen a néven. A török hódoltság idején kipusztult. 1740 után népesítette be új birtokosa, a bonyhádi Perczel család. 1760 körül német üvegekészítők kerültek ide. Az üvegekészítésen kívül más mesterségeket is űztek a községben: híresek voltak az itt készített, egy darabból esztergált tornácoszlopok és egyéb háziipari fatermékek.

A környékeliek "Heckentappernak" bozóttaposónak nevezték az ófalusiakat, akik jó utak hiányában sokáig csak árkon-bokron át jutottak ki a külvilágtól szinte teljesen elzárt gyönyörű völgyeikből. A települést ökör-, vagy lófogattal egy Mecseknádasd mellől induló – látszólag a semmibe vesző – földúton lehetett megközelíteni. A falu elzártsága a második világháború vége felé hátrányból előnyvé vált, mert egy szovjet egység egyszer ugyan „elzabráltta” a tehenek, lovak javát, de a „portyázók” a későbbiekben ritkán találtak oda.

A település utóbbi félévszázados története lényegesen eltér, népességi tekintetben kivételt képez a Délkelet-Völgyesség többi településétől. (M3: 127.-136. kép) A község német nyelvű lakosságát nem telepítették ki, így helyben maradt. Országos viszonylatban is kiugró, hogy a 2001-es népszámláláson (Forrás: Népszámlálás 2001.) az akkor 367 fős lakosság 82%-a vallotta magát német nemzetiséghez tartozónak. Előbbiekből kifolyólag Ófalu a természet-ember kölcsönhatás vizsgálatában a „kontroll” település: helyben maradt lakossága okán a területén megfigyelhető tájalakítás, tájváltozás jól összehasonlítható a második világháború utáni népességcserével sújtott községekével.

A lakosság 80 %-a német anyanyelvű, közel 10%-uk egymás között ma is németül beszél (Forrás: Népszámlálás 2001). A falunak német óvodája van, a környező falvakból is hoznak ide óvodásokat. 1989-ben német baráti kör alakult, német nemzetiségi önkormányzat, tánccsoport, kórus, sőt tűzoltó egyesület van. A falu lakóinak múltját a – tárgyi emlékekben

gazdag – tájház idézi. A lakosság múltjához való erős kötődését jelzi az is, hogy miután a tájház 1999-ben villámcsapás következtében leégett, fel sem merült annak lebontása, hanem példamutató szervezőkészséggel és összefogással felújították.

A faluban 1941-ben 175 ház állt, ezekben 889-en laktak. A lakosság-szám 1949-re némileg nőtt, majd 1990-ig fokozatosan 452 főre csökkent. Ma 367 állandó lakó él a faluban (Forrás: Népszámlálás 2001.), elköltözés nem volt, a csökkenés sajnos természetes fogyás. A mai 160 lakóházból 25 új, 40 ház nyaralást szolgál, 25 közülük külföldieké.

A népesség harmada aktív kereső, húszan helyben, a többség másutt dolgozik. Mezőgazdasággal tíz család foglalkozik, teljesen senki sem él belőle. A régen híres háziiparral, a faesztergályozással ma már igen kevesen, de még foglalkoznak. Tsz – a többi kutatott településtől eltérően – csak igen későn, a hetvenes évek elején alakult. A község polgármestere szerint: „szegény kis tsz volt, nem nagyon ment neki”. A helyi tsz a hetvenes évek közepén egyesült a Hidas központú „Mecsek Kapuja” Tsz-szel és ettől kezdve a település sorsa a térségiekéhez hasonlóan alakult. A kárpótláskor sokan visszaigényelték a földjüket, ezek 70 %-a ma is az eredeti tulajdonosoké (örökösöké). A régi szántóföldeket, szőlőket úgyszólván senki sem műveli. Nincsenek igavonó állatok, szekerek, eszközök, és nincsen trágya. A falu határában újabban 15-20 gazda 10-15 soros kordonos szőlőt telepített. A régi szőlők helyére, a meredek domboldalakra nem telepítettek erdőt, a kapás művelés után maradt „lőszfalas” mezsgyék, a „Rick”-ek feltűnően láttatják a tájhasználat tárgyiasult történetét. A község határában ma birkanyáját legeltetnek, lósport telep létesült.

3.1.4.9 Bábaapáti

14. **Ábra** A település mérete, szerkezete az első katonai felmérés, illetve a közelmúltban készült úrfelvétel szerint kétszáz évnél valamivel hosszabb idő alatt alig változott. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

Az Árpád-korban a bátai bencés apátság birtoka (M3: 19.-20. kép). Első német lakóit Mercy gróf telepítette le 1730-ban. Az evangélikus német falut 1773-ban a gróf Apponyi csa-

lád vásárolta meg. Emléküket késő klasszicista kúriájuk, s a mellette álló kis római katolikus kápolna őrzi. A Húvösvölgyben, a volt lelkészlak mellett keskeny út vezet fel az Apponyi grófok présházához, magtárához és a domb gyomrába mélyített óriási pincéjéhez, amelyben, az utóbbi években az ún. Mőcsényi kastélyborokat készítenek, érlelik.

Bátaapáti lakói – Ófaluhoz hasonlóan – a mezőgazdaságilag művelhető földek szükségessége miatt változatos háziipari tevékenységgel egészítették ki jövedelmüket. Ismertek és keresettek voltak a Bátaapátiban készített, a kistérségre jellemző fonott-faragott székek, a mezőgazdasági szerszámok, facipők (ún. klumpák), rokkák, stb.

A falunak 1941-ben 1099 lakója volt, jelenleg 465. A valamikori lakók 241 házat laktak, a jelenlegiek 130-at, ezeknek 10 %-a új. A régi gazdasági épületek 80 %-a megszűnt. Az eredeti német anyanyelvűekből néhányan maradtak. Az erdő területe mára 1360 ha, a közigazgatási terület 58 %-a. A utóbbi években 45 ha új szőlőt telepítettek.

A faluban 260 fő aktív kereső van, 67-en nyugdíjasok, 5-6 % a munkanélküli. A helyben dolgozók 70 %-ának az atomtemető ad munkát, a többieknek a borászat. A 60 ha szántón és a legelőn vállalkozó gazdálkodik, 10-15 ha szántót kigazdák művelnek. Néhányan hobbi-lovat tartanak, 20 háznál van sertés, kecske is van. A tsz volt istállóiban az atomtemető talajfúrási mintáit tárolják. Az igénylőknek új építési telkeket adtak, ezekhez utat építenek.

Bátaapáti határában épül a Paksi Atomerőmű kis- és közepes radioaktivitású hulladékainak végleges tárolója. (M3: 137.-148. kép) A 15 éve kezdett kutatások mostani fázisaként két, egymással párhuzamos 2,5 kilométer hosszú alagutat létesítenek a gránithegy gyomrában, 250 méterrel a felszín alatt. Az országos jelentőségű létesítmény építésének igen pozitív hatása érezhető Bátaapátiban. A település közterületeinek, középületeinek, úthálózatának, járdáinak műszaki és esztétikai állapota az utóbbi időben jelentősen javult, mégpedig kompenzációként, mert a település lakói szavazatukkal hozzájárultak a létesítmény építési engedélyének jóváhagyásához. Tudnivaló, hogy Ófalu lakói ezt a hozzájárulást korábban megtagadták. (Alsónánával együtt, azóta is bánják.)

Az RHKT (Radioaktiv Hulladékot Kezelő Közhasznú Társaság) az Országos Atomenergia Hivatalhoz tartozó szervezet, amely a TETT (Társadalmi Ellenőrző Tájékoztató Társulás) szervező, bonyolító, finanszírozó tevékenysége révén támogatja azokat a településeket, amelyek a tárolótól rajzolt öt km-es sugarú körön belül fekszenek. Ezek Bátaszék, Bátaapáti, Mórág, Mőcsény, Cikó, Feked és Véménd.

3.1.4.10 Üveghuta

15. Ábra Üveghuta az első katonai felméréstől a kitelepítésig létezett. Az úrfelvételen azonban már nincs nyoma.
Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

A Bátaapátihoz tartozott, attól mintegy két kilométerre délre, szűk völgyben feküdt településrészlet (M3: 149.-154. kép) az Apponyi grófok azért hozták létre üveghutát, hogy a Bátaapátiban lévő pincészetük borait palackozhassák. (Az első katonai felmérés szerint Palatincán is volt üveghuta, „Glashütte”.)

A németek 1946-os kitelepítését követő évben a Heves megyei Istenmezejéről származó bányászokat telepítettek Bátaapátiba, mintegy 500 főt, akik beköltöztek az Üveghután lévő mintegy 30 házba is. Üveghuta rossz megközelíthetősége és kedvezőtlen természeti adottsága valamint az Istenmezeiek földművelésben való járatlansága és mezőgazdasági kollektivizálástól való idegenkedése miatt ők – csekély kivétellel – az ötvenes évek végén visszaköltöztek szülőfalujukba (Kolta, 1995.). Üveghuta ekkor teljesen elnéptelenedett, az üresen álló házakat lassan elmosta az eső, helyükön rét van. Ma már csak egykori templomából megmaradt torony emlékeztet a hajdani településre, melyet a kitelepítettek közadakozásból újjátartottak fel.

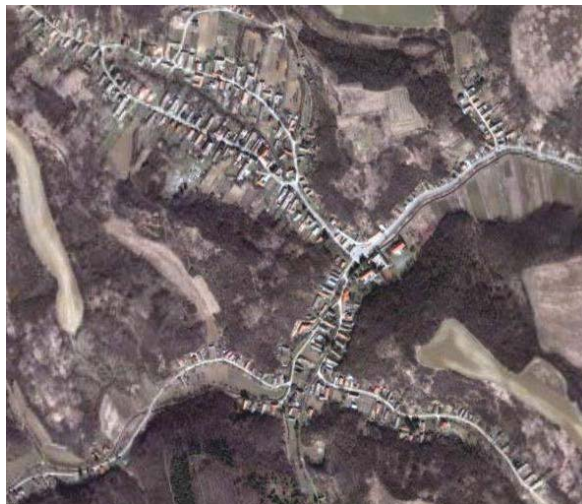
3.1.4.11 Rozsdásserpenyő

16. Ábra Rozsdásserpenyő az első katonai felméréshez képest mára egyetlen háznnyira zsugorodott. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

Ez a közút mellett fekvő település, története során sohasem számlált tizenöt háznál többet. A lakóházak valószínűleg egy útmenti vendéglő köré épültek. A Bonyhád felől Bátaszék felé menő, vagy onnan jövő lovasfogatok itt fedett szín alatt pihenhettek, éjszakázhattak, úgy, hogy nemcsak a hajtók ehetek, ihattak, hanem a lovaiknak is kaptak itt szénát, ha kellett, zabot. A huszadik század közepétől a szekereket gépkocsik váltották, ezek nem álltak meg a tiltott italtól, a vendéglő megszűnt, ez lesz a település sorsa is.

3.1.4.12 Mórággy

17. **Ábra** Az erdő övezte völgyekben fekvő település a műholdkép szerint jelentősen növekedett. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

A hajdan magyar, majd 1724-től 1946-ig csak németek lakta községben ma kisebb részt (13-14 család) németek, többségükben a Felvidékről áttelepített magyarok, Sarkadról jött telepesek, székelyek és 10 %-ban cigányok élnek (M3: 21.-22. kép). A kistérség vallásfelekezeti kuriózuma, hogy a 18. században betelepített német nyelvű lakosság református hitű volt.

A település neve geológiai tanulmányokból lehet ismerős: itt bukkan felszínre a Mórággyi-rögnek nevezett gránitmasszívum. Az ország egyik legszebb terméskövét, a mórággyi gránitot itt bányászták. Az 1910-es években 200 ember dolgozott a kőbányáknál. A stabil, földmozgásoktól mentes geológiai képződményre helyezték az ország egyik geodéziai szintezési alappontját.

Mórággyon – csakúgy, mint Ófaluban és Bátaapátiban is – jelentős volt a jövedelemkiegészítő háziipari tevékenység. A községben a 19. század közepén élte fénykorát a fazekaság, de ismertek voltak a háziiparosok által fából készített mezőgazdasági szerszámok is.

A település lakossága kiterjedt szőlőművelést folytatott, mely jelentős helyi építészeti emléket: a ma is gondozott pincesorst hagyta maga után. Érdekes ipartörténeti emlék a múlt század harmincas éveiben épült, ma a helytörténeti gyűjteménynek otthont adó hengermalom.

A falunak 1941-ben 416 lakóháza volt, 1898 lakossal. (M3: 155.-167. kép) Délkelet-Völgyseg falvai között mind házainak, mind lakosainak számát tekintve – Cikót megelőzve – Mórággy állt az élen. Mára 280 háza (25 %-uk új, újított), 836 lakosa maradt, ezzel Cikó mögé szorult. A német anyanyelvűek kitelepítése után megszűnt a fejlett tehenészet, vele a tejszövetkezet, a sajtkészítés, érlelés. Az istállók, gazdasági épületek nagy részét lebontották az új lakók.

A községben kevés a munkahely, helyben mintegy 40-en, sokan a községen kívül dolgoznak. A munkaképesek 23 %-a munkanélküli, a polgármester szerint egyrészt azért, mert

szakképzetlenek, másrészt, mert nem is akarnak dolgozni. A községben az a vélemény, hogy az 1970-es tsz körzetesítés előtt viszonylag jól ment dolguk, mert volt orvosuk, állatorvosuk, gyógyszertáruk, vásárjoguk. Ma mindezt igyekeznek visszaszerezni. A közművesítettséget elérték.

A falu határában ma több tulajdonos 150 ha nagyüzemi szőlőt műveltet. 40 ha nagyüzemi gyümölcsös is létesült. A kárpótlás után a privatizált földeket helybeli tulajdonosaik nem művelték. A „családi gazdálkodás” gyakorlatilag megszűnt, már a zöldséges kerteket is felhagyják. A külterületen 3-4 (nem falulakó) új tulajdonos mintegy 300 ha területen szántóföldi növényeket termeszt.

3.1.4.13 Kismórág

18. Ábra. Kismórág helyén az első katonai felmérésen még csak két malom található, ma azonban közel három tucat házból áll. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, Google Earth

Kismórág sajátos, útmenti szórvány település. (M3: 168.-173. kép) Lakóinak létehetőséget egyrészt a gránit terméskő-bánya, másrészt az a téglagyár jelentett, amelynek ma már – valamikor karakteres – kéménye sem áll. Az itt épített, a Lajvér-patak vizét hasznosító Kindl malom nagy teljesítményű és viszonylag hosszú időn át működőképes volt. Kismórágon feltehetően azért létesült három vágánypárú vasútállomás, hogy a kőbánya termékeit vagonokba rakhassák. Gránitot itt már nem bányásznak. A volt tsz aklaiban egy szövetkezeti vállalkozó 2000 birkát és teheneket tart.

A települések házainak, lakásainak, lakóinak (összetételüknek, foglalkozásuknak) változásait mutató, jelen életmódjukra jellemző adatokat a VÁTI TEIR, KSH „területi statisztikai adatok rendszere” alapján szerkesztett grafikonokon mutatom be az M3 melléklet 407-414. ábráin.

3.1.5 Településszerkezet, utcakép, udvarok, kertek

A Délkeletvölgyesség falvainak többségében az utcák völgy-követőek, völgybe ágyazottak. A völgyek lejtésüktől, keresztmetszetüktől, a völgytalp alakjától, szélességétől, a mélyvonalán futó patak, elágazó völgyek esetében a patakok partjainak meredekségétől, horhos

voltától függően nagyon eltérőek. Falvak, falut képző házsorok csak olyan völgyben, völgyekben jöttek létre, amelyeknek felszíni adottságai a megfelelő méretű porta-telkek, beltelkek alakítását lehetővé tették. A völgy mélyvonalán futó patakban télen-nyáron víznek kellett folynia. A völgynek elég szélesnek kellett lennie ahhoz, hogy az árok oldalán út férjen el, az út, utak mellett olyan enyhe lejtésű földsáv kellett, amelyen a fésűs beépítésű lakóházak, a rájuk merőleges gazdasági épületekkel elfértek. A porták – már említetten – építményeikkel az út felé nyíló U alakú udvart képeztek. Az udvar szélessége a beltelek méretétől függött, de legalább akkorának kellett lennie, hogy szekérrel meg lehessen rajta fordulni. Cikón és Mőcsényben ez 25-30 m-es szélességet jelentett, míg a többi településen ennél keskenyebb, 20 m körüli keresztirányú méretek adódtak. A nagy udvarokra azért is szükség volt, mert hosszú időn át „ló-járatással”, nyomtatással, cséphadaróval otthon csépeltek ki a gabonát. (M3: 174.-193. kép)

A beltelkeket úgy méretezték, hogy kerti (kapás) műveléssel a „konyhaszükségleteket”, továbbá gyümölcsfélét, szőlőt s egyebet lehessen rajtuk termesztetni. Területük a helyi adottságoktól függően 3000 négyzetméter (0,5 kat. hold) körül alakult. A zsellérek, iparosok, pásztorok és mindazok, akiknek nem volt igás állatuk és földjük, a falvak végén kaptak kisebb területű, keskenyebb telkeket.

A kutatási területen lévő községekben a beltelkek egyes részeinek a helyi nyelvjárásban különböző elnevezései voltak. A telken álló épületek mögötti hátsó udvar, az ún. Dreschplatz után következett a magas völgyoldalra fölfutó kertrész, az ún. „Hostl” vagy „Hoschtell”, melyet a hivatalos német nyelvben Hofstelle-ként ismernek. A Hostl házhoz közelebbi részén a család igényeitől függő terményeket pl. burgonyát, kukoricát, sütőtököt, babot, csicsókát termesztettek, míg a távolabbi meredek területen általában szőlő és gyümölcsfák voltak. Minden telekkel rendelkező portához tartozott az előbbieken kívül még ún. „Krautstik” (a hivatalos német nyelvben Krautstück), mely zöldségeskert volt, rajta öntözést igénylő növényeket termesztettek. Szerepéből adódóan a völgyben futó patakhoz közel kellett elhelyezkednie. A völgyeken belüli területek fenti funkcióelosztása vízvédelmi szempontból is ideális volt, mert a lakóházak a völgytalpak peremére, a legmagasabb pontra épültek, míg a legmélyebb, hirtelen csapadék esetén elárasztással fenyegetett részeken a vízigényes kultúrák kaptak helyet.

Az olyan községekben, melyek olyan keskeny, meredek falú völgyben vannak, mint pl. Ófalu vagy Szálka, ahol nem volt megfelelő méretű, enyhébb lejtésű művelhető terület a házak mögött, ott az utca túloldalán, a házzal szemben alakították ki a Hostlt és/vagy a Krautstikot. Ha a ház a völgynek még ennél is keskenyebb pontján volt, az is előfordult, hogy az istálló is csak az utca túloldalán fért el.

A lakóházakat és a gazdasági épületeket azonos anyagokból, azonos építéstechnikával építették, ezért megjelenésüket, lényegi vonásaikat tekintve szinte minden faluban azonosak voltak. Eltérés a részletekben mutatkozott, így példaként a lábazatok színezésében. A lakóházak, a melléképületek mérete egyrészt az utcák lakóinak gazdasági helyzetétől, másrészt attól függött, hogy milyen korúak voltak.

A különböző falvak, illetve utcáik megjelenésének, „képének” egymástól jellegzetesen eltérő volta – a korábbiakban írtak ismétléseként – a domborzatból, a völgyek égtáji irányából, hosszából, keresztmetszetéből és nem utolsósorban lejtéséből adódott. A völgytalpak, völgyfenekek lehettek részben vagy egészben laposak, enyhe, közepes vagy erős lejtésűek. A lapos, enyhe esésű völgytalpak általában szélesek voltak, a patak mélyvonalukon kanyargott, nagy-víz esetén kiöntött, iszapot rakott. A közepes és erősen lejtő völgyfenekek patakjai közel egyenes vonalúak voltak, az erősen lejtők mély, meredek-falu horhosokat mostak, erodáltak. A katonai felméréseken utóbbiakat feltűnő módon ábrázolták.

3.1.5.1 Településszerkezet

A községeket az alábbiakban az eddigőtől eltérő szempont, a településszerkezet alapján ismertetem. Az egyszerű szerkezetűektől kezdve haladok az összetett rendszerűekig.

Mócsény volt a térségben az egyetlen egy-utcás völgyfalu. (M3: 204.-205. kép) Az első katonai felmérésen a keskeny völgy mélyvonalán patak ábrázolt, ennek mindkét oldalán kocsitűt, ezeken túl egy-egy házsor. A házsorok a falu déli végén, a dombokkal együtt, szétnyílóak. A patak a felvételen közel egyenes vonalú, ami azt jelenti, hogy közepes lejtésű, a rajta lévő – kocsival járható – két híd alapján pedig mély volt. A bokrokkal, fákkal benőtt horhos-patak egyik oldaláról a másikra, karfás gerendákon lehetett gyalog átmenni. A sűrűnővésű magas fák miatt a horhos egyik oldalán járva – a téli időszaktól eltekintve – nem lehetett a másik oldal házait látni, vizuálisan két utcakép létezett. A község vezetősége – a múlt század húszas éveiben – elhatározta, hogy a horhost betemetik, és helyére télen-nyáron járható makadám utat építenek. A kövezett út földpadkái mellett másfél méter mély árkokat ástak. A horhos-árok egy-egy szakaszát az egymással szemben álló házak lakói temették be, a gazdasági épületek mögötti löszfal földjével. Amikor az új út elkészült, árcai partjára hársfákat ültettek. Az eredeti utcaképnek ehhez hasonló, kisebb-nagyobb mérvű módosítására, szépítésére más községben is vállalkoztak. Arra is, hogy szombatoként – a vasárnapra készülve – felseperjék az udvarokat és a kerítéseken kívül a portához tartozó közút szakaszt.

Grábóc – az első katonai felmérésen ábrázoltan – enyhe lejtésű, széles völgyben kanyargó patak két oldalán, két utas, két házsoros falu volt. A patak áradáskor eláraszthatta a

partjai melletti területet, ezért az egymással szemben, árvízmentes szinten épített házsorok között széles, termékeny talajú, „üres” sáv maradt a Krautstikok számára. (M3: 200.-201. kép)

Cikó olyan dél felől észak felé lejtő völgyben épült, ahol a völgy felső része erősen lejtett, ezért a patak mentén – a viszonylag széles fővölgyön belül, annak „alján” – nyilván az árvizek hatására, olyan meredek oldalú, keskeny árok-völgy alakult, amelyet nem lehetett beépíteni. (M3: 202.-203. kép)

A korabeli „település-tervező” úgy oldotta meg feladatát, hogy az árok-völgy pereméin alakult teraszokat szélesíttette, és az ezeken létesített utak külső oldalán jelölt viszonylag keskeny háztelkeket. A kényszermegoldás Cikón is sajátos területhasznosítást eredményezett. A falu lakóinak itt is osztott beltelkük volt, egy a porta mögött, egy az út túloldalán, az árok-völgyben. A völgy mélyén a pataknak állandóan volt vize, az itt lakók ezért a belterületen is létesíthettek – nyáron locsolásra szoruló – zöldséges kertet.

A falu északi része lapályos, a patak lassú folyású, kiöntéseket okozó volt, ezért itt is osztottak a telkek. Az első katonai felmérésen a patak jobb és bal oldali teraszain futó utak között – a terepadottságoktól függően – eltérő a távolság, a község közepén, ahol híd köti össze az utakat, a legszélesebb a lapály. Ezen, a falu igen korai korszakának ábrázolásán az utaknak az árok felé eső oldalán is vannak házak. Feltehető, hogy a lakótelkek „alsó” részére sok gyermekes, osztódó családok tagjai építettek házat. A műhold felvételen a falu központi magjától délre, három, egymással közel párhuzamos házsor látható, a középső utólagos.

Alsónána lapályos, széles völgyben fekszik. (M3: 210.-211. kép) A patak a korai felmérésen viszonylag egyenes vonalú, azaz közepesen lejtős medrű. A faluszerkezet – alapvonásait tekintve – megegyezik a fentiekben ismertetettekével. A patak jobb és bal oldalán, annak áradó vizétől biztonságos távolságban, egy-egy út halad a dombok alján, azok laposabb oldalán. A beltelkek egy része itt is osztott, az utak viszonylag hosszabb szakaszai mellett azonban kétszer kétsoros a beépítés. Ez főként a valamikor rácok lakta falurészre, a rác templom környékére érvényes. A műhold felvételen látható faluszerkezet alig változott a közel 250 évvel korábbihoz viszonyítva, amelyen feltűnően nagy a szőlők területe. A közelmúltban készült űrfelvételen a falu felett – a valamikori szőlők helyén – a présházak hármasságja látható. A községbe bevezető és a kivezető utak mellé épített újabb házak „utcát” képeznek.

Szálka, az előzőekben bemutatott településekhez hasonlóan, egyvölgyes település volt. (M3: 208.-209. kép) A falu felső harmadában keskeny völgy lejjebb fekvő része – egy a mélyvonalnál magasabb, nyugati fekvésű terasszal – jóval tágabb. A patak az alsó kétharmadán – a katonai felvételen – horhosnak ábrázolt. A horhos jelölés kezdeténél elágazó út egy

viszonylag széles, változatos felszínű területet határol, amelyen csak itt-ott állnak épületek. Feltehető, hogy ezen a patak menti sávon valamikor az utak melletti házakhoz tartozó telek-részek, azaz locsolható konyhakertek voltak. A falu felső harmadán, az út mentén két házsor állt, a beépítés itt Mőcsényéhez hasonló. A falu alsó végétől a Szekszárd felé vivő út mellett már a múlt században is álltak melléképületes lakóházak, újabban ezek száma az út mindkét oldalán jelentősen szaporodott. A V alakot képző utak központjából, a dombtetőre menően, új utat nyitottak, mellette házakat építenek. Erre azóta van mód, amióta vezetékes vize van a falunak. Korábban házat, istállót csak olyan helyre építettek, ahol ásott kúttal kellő mélységben ivó-ítató vizet találtak.

Ófalu 18. századi szerkezete, a katonai felmérés tanúsága szerint eltér az előzőekben leírt „egy-völgyes” településektől. (M3: 212.-213. kép) A középkori falu – az „alte Kirch” felirat alapján – feltehetően a Rák-patak völgyében feküdt. A török hódoltság utáni újratelepítéskor a Rák-patakba merőlegesen folyó mellékpatakok völgyeibe építettek. Ezek a völgyek nagyon szűkek voltak. A falu portáinak többsége a szélesebb keleti harántvölgyben van. A völgy-vég lapályos részén két házsor fért el az út, illetve patak jobb és bal oldalán. Az ettől délre eső, igen szűk völgyrészben azonban csak egy sor háznak volt helye kellő méretű, használható beltelkekkel. A falu nagyobb részében a porták mögött olyan meredek volt a domboldal, hogy azt kapával sem lehetett gazdaságosan művelni. A beltelkek Ófalunak ezen a részén nem a porták mögötti dombon, hanem előttük, az úton, sőt a patakon is túli, sík területen voltak. A település alapvetően különbözött Mőcsénytől, ahol csak a porták mögött voltak beltelkek, és ezért öntözhető zöldségeskert csak a falun kívül, főként a malomárok emelt partján volt. Ófalu másik harántvölgyének csak a szélesebb részein alakítottak portákat, építettek házakat, ott, ahol kellő méretű, természetesen alkalmas beltelkeknek volt helye.

Bátaapáti és **Mórág** helyszínrajza a 18. századi katonai felvételen az első látásra kuszának, zavarosnak tűnhet. (M3: 214.-217. kép) Valójában egyiké sem az. A rendkívül változatos terepadottságok, a mondhatni szertelenül mozgalmas völgystruktúra és ennek következtében a kanyargó patakok nyugtalan hálózata a porták telepítőit, a lakó és gazdasági épületek elhelyezőit – mai szóhasználattal – kreativitásra készítette. A betelepítésre szánt falvakban annyi négy- és hatezer négyzetméter közötti beltelket kellett patak mellett fekvően kialakítani, ahány családra a községhez tartozó földterület megműveléséhez szükség volt. A két település mondhatni szeszélyes patakrajzára való tekintettel, igen változatos településképek alakultak ki. Az előzőekben leírt települések – patakjaik jellegéből adódó – utcaképei itt egyaránt megjelennek. Bátaapáti és Mórág egy-egy azonos, vagy közel azonos domborzati, vízrajzi adottságú szakaszán a beltelkek rendje, a beépítés megegyező. Mindkét esetben van – kocsióttal

határolt – összefüggően szigetes jellegű kertterület, és van egy, illetve van két házsoros utca is.

A falvak szerkezetéről, beépítésük módjáról, a sokszínű faluképekről mondottak összegzésként kijelenthető, hogy a leírt délkelet-völgységi falvak alapelemei, a beltelkek, a porták – kis eltérésektől eltekintve – azonosnak tekinthetők. A falvak nagyon eltérő mérete, alaprajza és képi megjelenése a domborzat és a patakok falunkénti különbözőségének, sajátosságainak a következménye.

3.1.5.2 Templom

Egy-egy település látványának meghatározó építészeti, képi eleme a templom. A Délkelet-Völgységhez sorolt – Zsibrikkel együtt – kilenc önálló község közül ötnek katolikus, négynek protestáns vallású volt a lakossága. (A mórágyci reformátusok, Alsónána, Bátaapáti, Zsibrik lakói evangélikusok voltak.) Alsónánán a rácokéval együtt két templom volt, illetve van. A többi községben, mivel lakóik egy felekezethez tartoztak, csak egy templom áll. A cikói ótemplom szentélyromjától eltekintve, egy faluban sem maradt a török-kor előtti időből származó épület. A katonai felmérésen azonban több település mellett az „alte Kirch” felirat látható, mely alapján azonosíthatók a török hódoltság előtti településközpontok. A ma álló templomok a barokk korszakban, többnyire copf jelleggel épültek.

A paphiányra és arra való tekintettel, hogy a ki-, az át- és a betelepítéssel a protestáns lakosság jelentősen megfogyatkozott, a templomok egy részében ritkán vagy egyáltalán nem tartanak istentiszteletet.

A templomok építészeti értelemben vett állapota jelenleg elfogadható, több esetben kifogástalan. Több falu – így Cikó, Bátaapáti, Alsónána – templomát a kitelepítettek hozatták rendbe, Üveghuta, az „eltűnt” falu templomtornyát is volt lakói restauráltatták.

3.1.5.3 Temető

A temető a település lakóinak köbe vésett története. Hatvan évvel ezelőtt a vizsgált terület temetőiben a sírköveken mondhatni kivétel nélkül német nevek, feliratok voltak. Mára - a lakosságcsere következményeként - jelentős a változás, az új sírköveken magyar nevek, magyar feliratok olvashatók. (M3: 194.-199. kép)

Kevesen vannak az olyan kitelepítettek, akik itthon eltemetett hozzátartozóik sírját folyamatosan gondozni, gondoztatni tudják. A falvak új lakóinak a meglévő temetőben kell eltemetni halottaikat. Amikor az üres helyek elfogynak, a falvak jelenlegi lakói "közmegegyezéssel" olyan régi sírhelyet keresnek halottaiknak, amelyet évek óta nem gondoz senki.

Amennyiben az ilyen sírokon vannak sírkövek és azokon olvasható nevek, úgy ezeket a temető egy részén – sorba rendezetten – újraállítják.

3.1.5.4 Változások az udvarokon és az épületállományban

A községek lakóinak életmódjában a népességcsere óta eltelt időben bekövetkezett változásokat jól tükrözik a gazdasági udvarok és az épületek. A kutatás egyik rész-témájaként feltártam és osztályoztam az udvarokon és a lakó- és a gazdasági épületeken végbement funkcionális és szerkezeti változtatásokat. A kiinduló állapot a népességcsereig általános U beépítésű porta, szigorúan a gazdasági funkciónak alárendelt udvarral. Megfigyeléseimet két csoportban – külön az udvarokra és külön az épületekre – ismertetem.

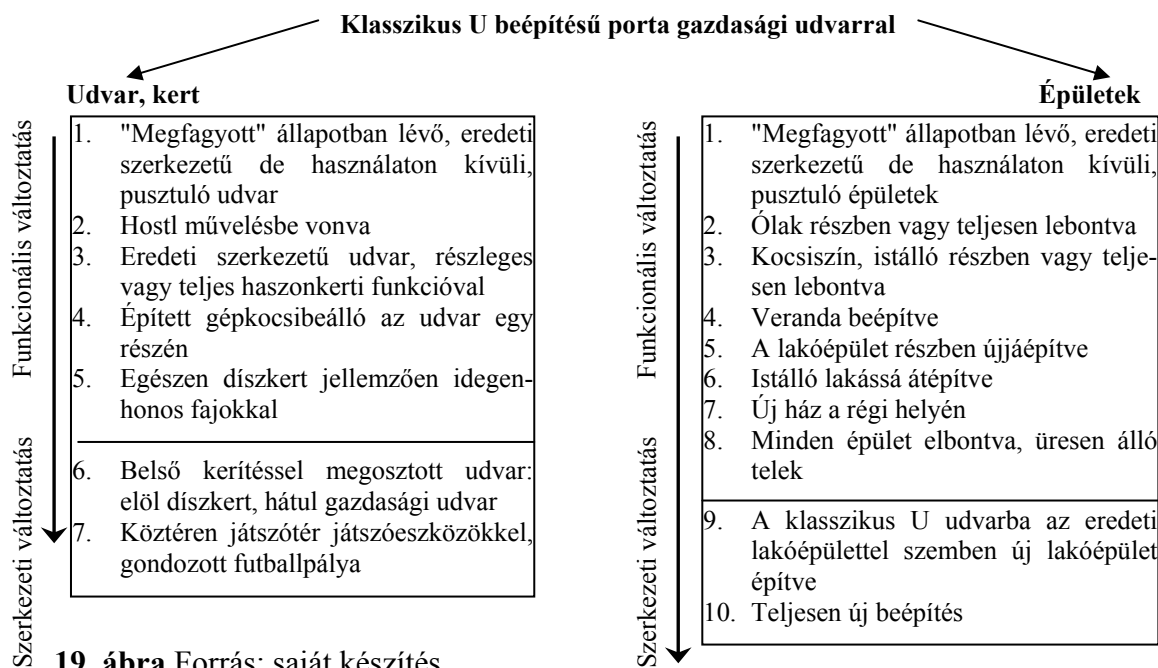
Megállapítottam, hogy mind az udvarok, mind az épületek esetében jellemző, hogy nagyobb arányú azon porták száma, ahol csak funkcionális változtatások történtek. Az udvarok esetében ez azt jelenti, hogy 1) az eredeti szerkezetű gazdasági udvar használaton kívül, de megvan, 2) a korábbi zöldségtermesztő felület, a Hostl szántóföldi művelésbe van vonva, 3) a gazdasági udvart részen vagy egészben díszkertté alakították, benne gépkocsiparkolót létesítettek. Kevesebb esetben történt meg az udvar korábbi használati rendjének teljes (szerkezeti) megváltoztatása. Ilyen átalakítás az udvar belső kerítéssel ketté osztása, valamint a szabad terek rekreációs célú (játszótér, futball pálya) átformálása.

Az épületeket érintő funkcionális változtatások a következők:

- 1) az udvarokkal együtt eredeti állapotukban való teljes elhanyagolás,
- 2) a lakóház és a kőből épített gazdasági épületek megtartása, ám a kevésbé időtálló ólak, karámok lebontása,
- 3) a kőből épített gazdasági épületek lebontása,
- 4) az eredetileg nyitott, faoszlopos tornác beépítése,
- 5) a lakóépület utcafronthoz közelebbi részének átépítése, bővítése,
- 6) kivételes esetben az istállót alakították lakóházzá,
- 7) a régi ház helyén egy új lakóépület emelése, végül
- 8) minden épület elbontása után üresen áll a telek.

A népességcsere előtti településszerkezetet átalakító változtatás

- 9) a paraszti portán egy második, az eredeti telekstruktúrát megbontó lakóház felépítése, valamint
- 10) a teljesen új beépítés.

19. ábra Forrás: saját készítés

A udvarokkal kapcsolatban az esetek többségében jellemző a gazdasági udvar helyett a haszon- és a díszítő funkció térnyerése. A haszon- és díszkertként való hasznosítása falvaként, azokon belül házanként nagyon eltérő. Szálkán – külső hatásra – az udvarok többségét turistákat csalogató és pihentető díszkertté alakították. A többi községben is túlsúlyban vannak a díszkertek, ám kisebb arányban megfigyelhető a Hostl-ek eredetinek megfelelő mezőgazdasági művelése pl. Mőcsényben, Ófaluban. (M3: 181.-190. kép)

Több község központi részén közösségi, az önkormányzatok által fenntartott zöldfelületek is találhatóak. Bátaapátiban, Ófaluban és Mőcsényben a gondozott közterületeken érezhető a rájuk fordított különleges figyelem. Érdekes új közterületi elemek a játszóterek pl. Cikón és Alsónánán. (M3: 191.-192. kép)

A lakóházzal szemben álló ólakat pajtákát és cselédlakásokat igen nagy arányban lebontották a vizsgált településeken. Az istálló és a kocsiszín, az ún. „Eifur” (Einfahr) azonban sok helyen megmaradt, valószínűleg, mivel azokat tárolónak vagy garázsnek tudták később is használni. Szoros összefüggés mutatkozott a gazdasági épületek megmaradása, állaga és a mezőgazdasági aktivitás között. Azokon a településeken (például Ófaluban), ahol ma is foglalkoznak mezőgazdálkodással, ott a gazdasági épületek is sokkal jobb állapotban vannak.

3.2 A területhasználat változásai

A táj jellegének módosulását a felszínborítás, a művelési ágak arányának változása idézi elő. A délkelet-völgyeségi táj vizsgálata során nyilvánvalóvá vált számomra, hogy a művelési ágak közül a szántóra, a rét-legelőre, a kertre és a gyümölcsösre vonatkozó adatok elemzése

nem szolgál az átalakulásokról jelentős információval, az erdő- és a szőlőterületek adatai azonban igen karakteresek és általuk jól megragadható a térségben lejátszódott tájváltozások jellege. A területhasználton belül tehát az erdő- és szőlőterületi mutatók a kutatási terület fontos indikátorai. A KSH rendelkezésre álló statisztikai adatain kívül a vizsgálat e szakaszában jelentős információkkal szolgáltak a katonai- és topográfiai térképek, valamint a légifelvételek.

3.2.1 Szántó

A török hódoltság idején – a Délkelet-Völgység területén – a rác lakosság főként külterjes állattartásból élt (Holub, 1974), ennek megfelelően a szántóföldi növénytermesztésnek nem volt jelentős „területhasznosítási” szerepe. A német nyelvű lakosság, betelepítése után, kezdetben életfeltételeinek megteremtésére, az önellátás biztosítására törekedett. Ennek megfelelően – erejükhez mérten – erdőirtással növelték a szántóföldi művelésre csak ügyyel-bajjal alkalmas domboldali területeket.

Az évtizedek alatt szánthatóvá tett, „megszerzett” területeket igyekeztek jó minőségben tartani. Az erre való törekvésnek, illetve hogyanjának korabeli írásos bizonyítéka a 19. század végéről származó irat, mely szerint, amikor a grábóci zárda szerzetesei kénytelenek voltak földjeiket bérbe adni, kikötötték, hogy a bérlőknek harmad részben ugaroltatniuk és trágyázniuk kell a szántókat (Szilágyi M., 1999).

A szántóföldeken elsősorban gabonaféléket, kapás- és takarmánynövényeket, kendert, és a 19. század közepéig dohányt is termesztettek. A dohánytermesztéshez tápdús talaj kell. Ezt trágyázással és pillangós takarmánynövényekkel lehet biztosítani. A Völgységben a sok trágyát „produkáló” istállózó állattartás hosszú múltú. Az istállózó szarvasmarha-tenyésztés és a dohánytermesztés – utóbbi állami monopolizálásáig – párhuzamosan, egymást segítve fejlődött a térségben (Király, 1975). A nehezen megközelíthető, körülményesen trágyázható, igen meredek földek termékenységének növelésében a szarvasmarhák takarmányaként termesztett – nitrogént kötő – lóhere és lucerna játszott fontos szerepet.

A völgységi dohány külföldön is keresett termék volt. A dohánymagvak vetéséhez, a palánták melegágyas neveléséhez, az ültetéshez, gondozáshoz, a betakarítás utáni szárításhoz, a csomagoláshoz széleskörű ismeretekre, egyben sajátos eszközökre, építményekre, berendezésekre volt szükség. A dohány eladásából származó jövedelem viszonylagos gazdagodást hozott, ebből következően igényesebb lett a viselet, bővültek az eszközök fajtái, a régiak helyett új házakat építettek, szépültek a falvak. A délkelet-völgységi dohánytermesztés meglétét igazolja a Joseph Lichtenstern által 1793-ban Apponyi Antal számára Tolna vármegyéről készí-

tett térképe is, melyen a szerző Bátaapátinál jelölt – egyebek mellett – dohánytermesztést (M3: 224. sz. kép).

1851-ben a dohány regále, monopólium lett. A kincstár akkora adót szedett, hogy többé nem volt érdemes dohányt termeszteni (Takács, 1964). A Völgységben a dohánytermesztés megszűnése nem okozott tartós gazdasági visszaesést, mivel az istállózó állattenyésztés belterjesebb tétele, vele a földek trágyázásával hozamuknak növelése, a tejtermékek szövetkezeti értékesítésének bevezetése, a tenyészállatok eladásra való nevelése, a sertéshizlalás, illetve a szőlőtermesztés jelentős növelése pótolta azt a jövedelmet, amit korábban a dohánytermesztés hozott.

3.2.2 Rét, legelő

A meredek oldalú dombokat a német telepesek eleinte ökrökkel művelték. Ezek etetéséhez jó minőségű szénára volt szükség. Ilyen csak azokon a réteken termett, amelyek időszakosan sem voltak vízállásosak, de talajvízszintjük tartósan olyan magas maradt, hogy a tavaszi szénán kívül elegendő sarjút is lehetett róluk gyűjteni később az év folyamán. A jó szénatermő lapos, széles völgytalpon átfolyó patak medrének olyan mélynek kellett lennie, hogy a víz sem hóolvadás, sem felhőszakadás idején ne lépjen ki medréből. A patakok folyamatos tisztítása során, esetenkénti mélyítésük alkalmával a kiemelt földből partjaikon „gáthalmok” képződtek, növelve a meder befogadóképességét. (M3: 225.-230. kép)

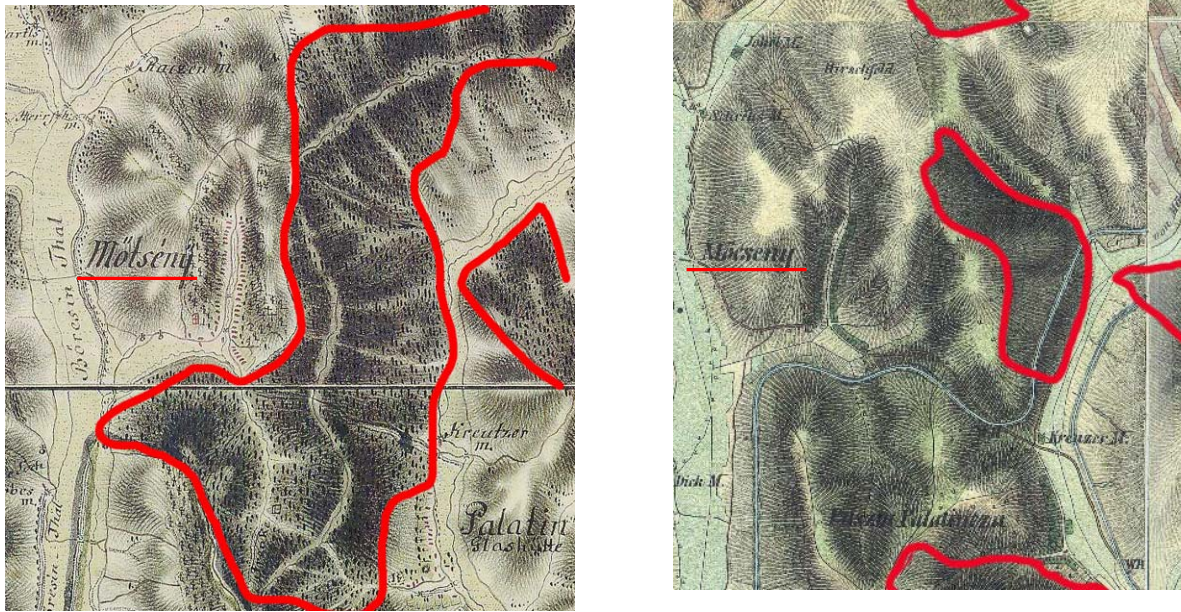
Idő múltával az ökröket nagy teherbírású, hidegvérű lovakkal váltották, ezek az időszakosan vízállásos rétek gyengébb minőségű, ún. "savanyú" szénáját is ették, így az ilyen rétek hozama is hasznosult. Az állatok etetésére – már említetten – lóherét, lucernát, bükkönnyt és más, egyben nitrogénköti takarmánynövényt is termesztettek.

A szarvasmarhákat a kezdetektől fogva legeltették, így a községek határának szántóföldi művelésre alkalmatlan területeit is hasznosítani tudták. A legelőgazdálkodásra, nagy gondot fordítottak. A 20. század elején Mőcsénytől délre Szieb András bíró kísérleti telepet, azon belül füves-kertet létesített a nagy hozamú fűfajták kiválasztására (Mőcsényi ex. verb., 2005). A telep nyomai az 1953-as légifotón (M3: 378. kép) még kivehetők.

A tsz-ek, a gépállomások megszervezése után a lovak feleslegessé váltak, a gyakran vízállásos völgyfenekek "savanyú" szénájára többé nem volt szükség. A patakok medrét, így a Lajvérét sem tisztították, mélyítették, ezért a gyakori elöntések következtében a rétek elmosarasodtak (M3: 226-227. kép). A tsz-ek vezetői, elsősorban az előrelátó vízügyi szakemberek javaslatára – a savanyú füves rétek többségén – duzzasztógátakkal mesterséges tavakat, víztározókat létesítettek (M3: 228. kép).

3.2.3 Erdő

A letelepedés után a falvak új lakói – földesúri engedéllyel – nagyarányú erdőirtásba fogtak, hogy többlet termőföldhöz jussanak. Az első (1783-1784) és a második katonai felmérés (1856-1860) szelvényeit összehasonlítva szembeszökő a különbség az erdők területét tekintve. Az utóbbin irtások már nemcsak a települések közvetlen környékén, hanem a távolabbi dombokon is folytak, melynek következtében a dombi erdőket nagy arányban szántókká alakították. Miután az eredeti közösségi erdőket is úgyszólván teljesen kiirtották, a tűzifát általában faluközösségi – telepített – akácerdőkben nevelték (M3: 233. kép).

20. Ábra A bal oldali, első (1783-1784) katonai felméréstől a második katonai felmérésig (1856-1860) nagy mértékű volt az erdőterületek csökkenése. Forrás: Hadtörténeti Térképtár

A völgségi táj mai arculatát ismét nagyban meghatározzák az erdők. A történeti térképeket szemlélve feltűnik a "zöld foltok" korai apadása, majd – az újabb topográfiai térképeken – azok terjedése. Az apadás a 18. századi betelepítés idejétől megkezdett és a huszadik század közepéig véghezvitt irtások, az erdőterületek terjedése pedig az 1950-es évektől végrehajtott erdőtelepítések következménye. Az 1987-es topográfiai térképen jelentős kiterjedésű erdőket találunk az egykori szőlők és szántók helyén. Az első tsz-ek megalakításától azok 1962-es összevonásáig főként a felhagyott szőlők helyére került erdő (M3: 231. kép). A tsz-ek összevonása után a géppel gazdaságtalanul művelhető, meredek szántóterületeket, legelőket is beerdősítették. A kezdeti erdőtelepítési koncepciónak megfelelően az első hullámban, az erdei- és feketefenyő ültetés dominált (M3: 234. kép), később azonban elegyes és árbocakác erdőket telepítettek.

A délkelet-völgségi táj 1945 és 1966 közötti jelentős változását az erdőterület nagymértékű növekedése jellemzi. (1935 és 1945 között nem volt erdőtelepítés.) 17 év alatt 1601

ha erdőt telepítettek. A KSH településsoros adatai alapján az erdőtelepítés elsősorban Alsónána, Cikó, Mórág és Mőcsény esetében volt jelentős, mivel a többi település (Bátaapáti, Grábóc, Ófalu, Szálka) határában már a tsz-esítés előtt is volt erdő (ld. alábbi grafikon). (M3: 231.-237. kép)

A Völgyseget földrajzi, természeti adottságai következtében erdő borítaná, ha lakatlanná válna, ha a táj magára maradna. A Völgysegy vissza-erdősülése először a török hódoltság alatt zajlott le másodsor kisebb részeken, a második világháború utáni drasztikus változások következtében. A fás növényzet térhódítása ma leginkább a felhagyott területeken, így a nem művelt földterületeken (pl. Hostelokon, M3:232. és 235. kép) és az elnéptelenedett települések, mint például Zsibrik, Üveghuta határában figyelhető meg (M3: 237. kép).

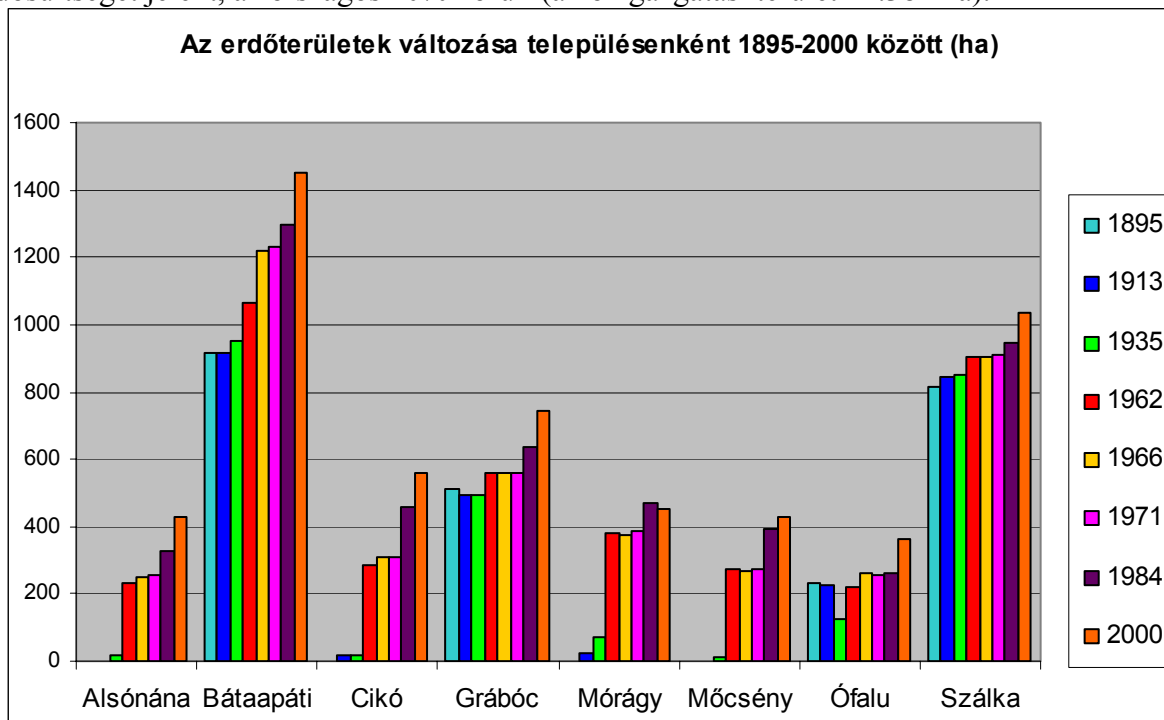

21. Ábra A bal oldali, 1953-as térképen látható erdőarány a jobb oldali, 1987-es térképen a korábbinál jóval nagyobb. Mőcsénynél pl. a korábbi szántóföldek helyén már nagyüzemi szőlők és erdők vannak. A táj rövid időből alapvetően megváltozott. Forrás: Hadtörténeti Térképtár

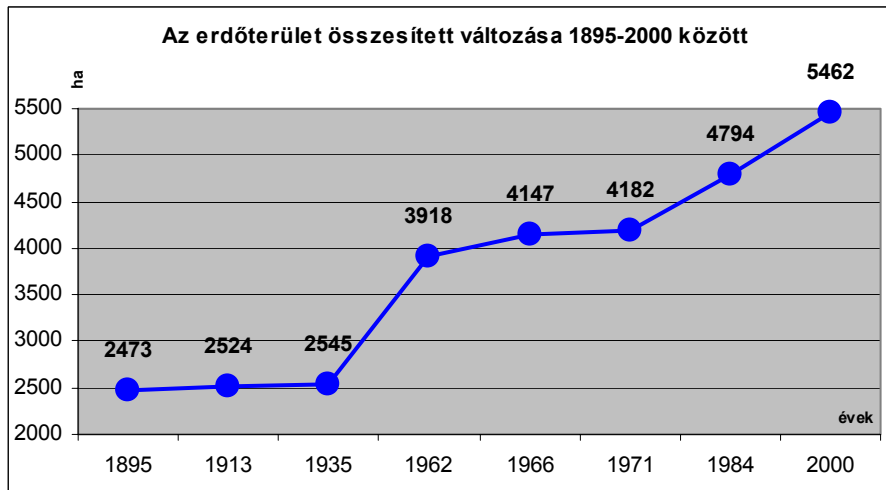
A erdőterületek változása 1895-2000 között, (ha)	1895	1913	1935	1962	1966	1971	1984	2000
Alsónána	0	0	19	231	251	254	330	428
Bátaapáti	914	913	954	1063	1219	1230	1299	1450
Cikó	0	17	18	284	310	309	460	557
Grábóc	512	494	494	559	561	561	637	744
Mórág	0	24	71	381	373	386	468	455
Mőcsény	0	0	13	274	269	272	391	428
Ófalu	232	228	124	222	260	258	263	363
Szálka	815	847	852	902	903	912	946	1037
Összesen:	2473	2524	2545	3918	4147	4182	4794	5462

3. táblázat, Forrás: Az 1895-1984 közötti adatok a KSH, Földterület községsoros adataiból, míg a 2000-es adatok a Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszer 2003-as blokkterképeiből származnak

Az erdőterület növelése 2000-ig tovább folytatódott, eredménye 5462 hektár, a második világháború előttinek (2545 ha) több mint kétszerese lett. Ez a kutatási területen 44%-os erdősültséget jelent, az országos 20% körüli (a közigazgatási terület 12.382 ha).

22. ábra, Forrás: KSH, Földterület községsoros adatok 1895-1984, Mezőgazdasági Parcellaazonosító Rendszer blokkterképei, 2003.

23. ábra, Forrás: KSH, Földterület községsoros adatok 1895-1984, Mezőgazdasági Parcellaazonosító Rendszer blokkterképei, 2003.

Az erdőterületek kiterjedésének változását áttekintve, összefoglalva elmondható, hogy a délkelet-völgységi tájban a huszadik század közepéig csökkentek az erdők és nőttek az emberi tevékenység nyomát tükröző művelt, nem erdősített felületek. Az átfogó területi statisztikák hiánya miatt ebből a periódusból azonban nem áll módomban összefoglaló grafikont készíteni.

A huszadik század közepétől az ellenkezőjére, növekedőre fordul az erdőterületek addigi csökkenő tendenciája. 1935 és 1984 között a nyolc vizsgált településből ötben (Alsónánán, Bátaapátiban, Cikón, Mórágynon és Möcsényben) ugrásszerűen megnőtt az erdők aránya,

Grábócon és Szálkán is növekedés figyelhető meg, bár ez arányaiban nem akkora mértékű, mint a többi településen. Ebben az időintervallumban kivételt képez Ófalu, ahol alig történt erdősítés (mindössze kb. 40 ha). 1984 és 2000 között további erdőterület-növekedés dokumentálható. Az utóbbi bő fél évszázad erdősítései és a felhagyott területeken zajló spontán beerdősödési folyamatok hatására a délkelet-völgységi táj karaktere alapvetően megváltozott: a természet-ember kölcsönhatásban a táj gazdáit a természetnek adtak tágabb teret.

3.2.4. Szőlő

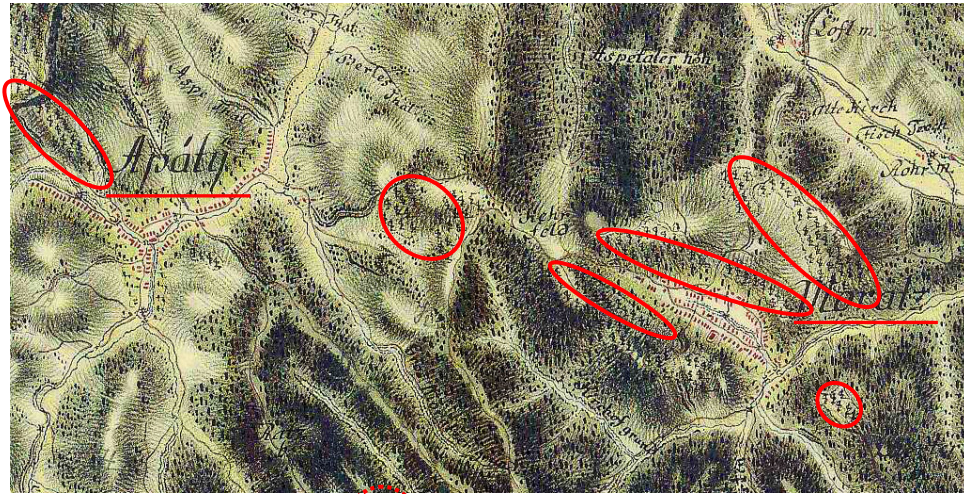
A szőlőtermesztés a szántóföldi gazdálkodásnál gyakoribb gondozást kíván és a munka végeredményét tekintve inkább minőségi, mint mennyiségi produktum jön létre. (M3: 238.-256. kép) A területhasználat változásának vizsgálata során ezért a szőlőterület kiterjedése a hasznosítás intenzitásának jellegzetes indikátora. Az első katonai felmérés idejében (18. század vége) szőlők a kutatási terület településein az erdőkhöz viszonyítva kis kiterjedésűek, főként a beltelkekhez tartozóan, és ezen kívül csak a legkedvezőbb fekvésű domboldalakon láthatók.

A második katonai felmérés 19. század második feléből származó szelvényein ezzel szemben figyelemreméltóan megnőtt a szőlőterület kiterjedése (16. ábra). A növekedés egyik oka lehet, hogy – a korábbiakban tárgyaltak szerint – a dohánytermesztés megszűnte után a térségben az intenzív állattenyésztés mellett a borkészítés vált keresetnövelő, munkaerő lekötő foglalkozássá. Az intenzív haszonvételre való törekvésre jellemző, hogy a szőlők végén gyakran meggy-, cseresznye-, a szőlőben magról kelt őszibarackfák nőttek.

A Délkelet-Völgységben a 19. század végén (1895-ben) 1612 hektáron termesztettek szőlőt, a 8714 hektárnyi szántóföldi, kert és rét-legelő területhez viszonyítva 18 %-on, a mezőgazdaságilag hasznosított teljes terület (erdővel együtt) 13 %-án, mely arány országos viszonylatban is figyelemre méltó. Mórágyon a szőlő aránya a mezőgazdaságilag hasznosított területhez képest feltűnően magas, 23 % volt, a bor eladása jelentős bevételt hozott a szőlősgazdáknak. (Az adatokat ld. a későbbi táblázatban).

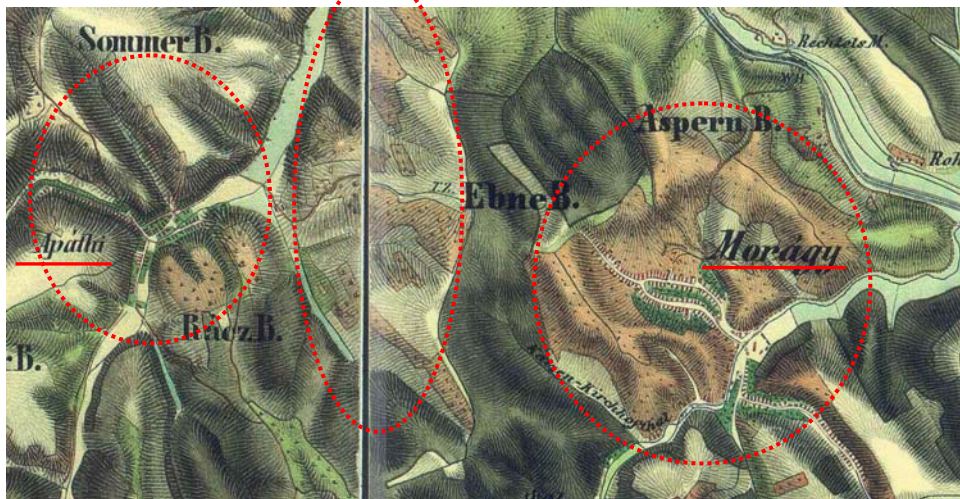
A 19. század végén a filoxéra okozott jelentős törést a térség addig virágzó szőlészetében. Az addigi szőlők szinte teljesen elpusztultak és ahogy a járvány előtti (1895) és utáni (1913, 1935) évek adataiból kiderül, a szőlőtermő-terület nagysága később sem érte el a korábbi „fénykorban” kimutatottat. Mindazonáltal a szőlészet és a borászat továbbra is fontos maradt a térség népességének életében: a tevékenység gazdasági jelentőségének visszaesése után is lényeges maradt annak – szüretkor és a pincékben, pincesorokon (Alsónána és Mór-

agy, M3: 240. kép) év közben végzett borkezelések alkalmával betöltött – közösség-szervező funkciója.

24. Ábra A felső, első katonai térképen Bataapáti és Mórággy határában még kis területet foglal el a szőlő (piros körrel jelölve), míg az alsó, második katonai térképen a korábbinál jóval nagyobb kiterjedésű (narancssárga színezésű területek).

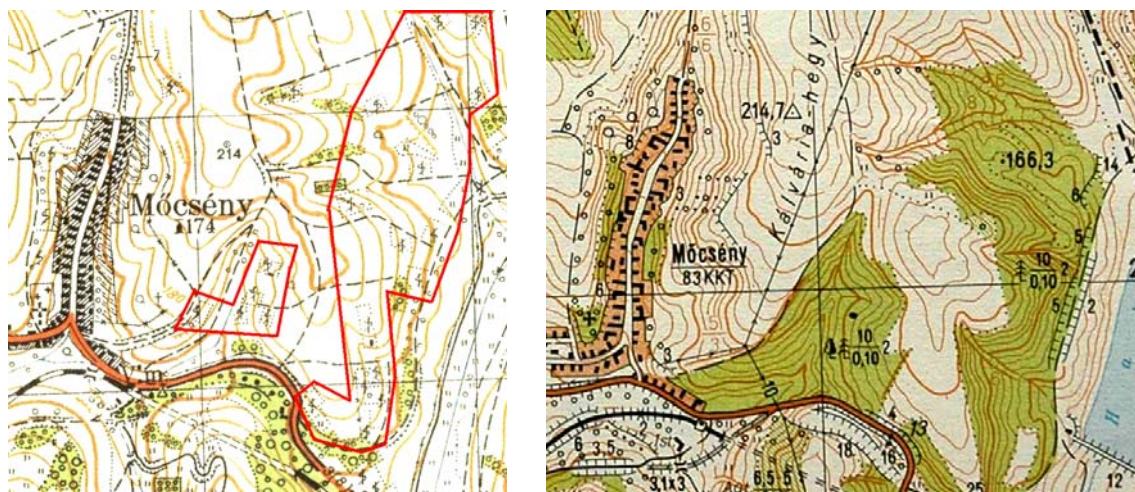
Forrás: Hadtörténeti Térképtár

A termőhelyi adottságok tekintetében fontos különbséget tenni a szekszárdi borvidék híres borait termő, a Duna-ártérből elsőként kiemelkedő dombvonulat és az e mögött sorakozó többi dombok között. A területi lehatárolásnál említettek szerint az első dombsor geomorfológiai szempontból is a kutatási terület határa. Mivel előtte semmi nem korlátozza a napsugárzást, így a szőlőtermesztés szempontjából ideális helyszín (M3: 6., 256. kép). Az e vonulat mögötti dombsági terület nagy része azonban már korántsem ilyen kedvező adottságú, mert a dombok jelentősen korlátozzák a beeső napsugárzás mennyiségét. Az ilyen domboldalakon termelt bor minősége tehát – a szőlők horizontkorlátozottsága miatt – elmaradt a szekszárdi domboldaléhoz viszonyítva. Jelentős minőségbeli és egyúttal területhasználati váltást eredményezett a domboldali szőlőtermő-területek dombhátira cserélése, melyet a későbbiekben részletezek.

A második világháborút követő ki- és betelepítések következtében alapvetően átalakult népesség többek között alapvető megélhetési gondok, tapasztalat-, helyismeret- és eszkö-

zők hiányában nem folytatta a korábbi intenzív szőlőművelést. Szőlőt a kitelepítés előtt jellemzően a házak mögötti Hostelon és a határban a kedvezőbb, déli fekvésű, szántásra alkalmatlan, meredek domboldalakon termesztettek (M3: 238-242. kép). A nehezen művelhető területeken a szőlők, gondozás hiányában hamar elpusztultak. Bár az 1953-as topográfiai térkép Mőcsény határában még jelöl szőlőket, de az ugyanebben az évben készített légifotón már nem lehet fölfedezni azokat. A tsz-esítés után a meredek, géppel nem művelhető domboldalakat, így az egykori szőlőterületeket is erdősítették. Így fordulhat elő, hogy a határt járó kiránduló a szálkai tó fölötti erdőben hajdani épület (pince) maradványaira (M3: 243-244. kép) és a több évtizedes kapálás során kialakult jellegzetes szintkülönbségre, meredek rézsúre (németül ún. „Rick”) bukkan (M3: 369. kép), illetve, hogy a tó fölötti út mentén mindent elborít a kivadult szőlő (M3: 245. kép).

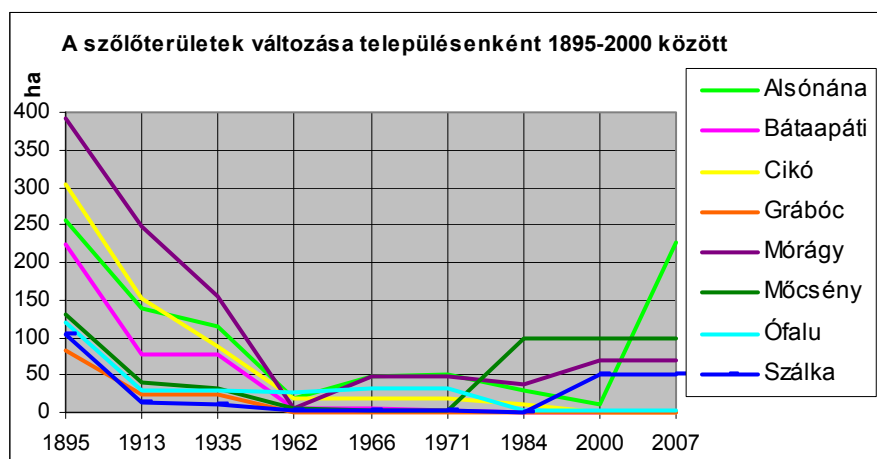
25. Ábra. A bal oldali, 1953-as térkép még ábrázol szőlőket a területen. A jobb oldali, 1979-ben készült térképen a valamikori szőlők területét már erdősítették. Forrás Hadtörténeti Térképtár

A szőlőterületek eltűnése tekintetében Ófalu igen érdekes kivétel. A településekről 1953-ban és 1979-ben készített topográfiai térképek jó összehasonlítási alapot adnak (településenként részletesen bemutatva az M3 mellékletben: 257-275. kép), mert a népességcsere után nem sokkal, 1953-ban folyt térképezéskor még valamennyi község határában tekintélyes mennyiségű kisparcellás, dülönként szétszórt eloszlású szőlőt ábrázoltak, míg e területek – Ófalu kivételével – 1979-re eltűntek. Ófaluban – a korábban leírtak szerint – nem volt kitelepítés, népessége a 18. század óta folyamatos hagyományokat őriz. Ezzel magyarázható, hogy a gyökeresen átalakult környezetben is – egészen a nyolcvanas évekig – továbbvitték a község külterülete hasznosításának évszázadok alatt kialakult rendszerét (M3: 270-271. kép). Hasonló jelenség figyelhető meg Alsónánán is, ott azonban a szétszórt, kisparcellás szőlőterületek helyett nagyobb, egybefüggő területi eloszlásban maradt meg a szőlő (M3: 267-269. kép).

A kutatási terület tájalakításának történetében jelentős lépés a szőlőterületeket érintő változás: a tsz-esítéstől a mai napig tartóan a fennsíki szőlőültetvények létrehozása. Völgyesség Népe Termelőszövetkezet vezetősége elsőként a Mőcsény feletti nagy kiterjedésű, "fennsík jellegű" löszháton (a népességcsere előtti legjobb adottságú szántókon) határozta el 100 hektár nagyüzemi szőlő telepítését (1980-1984 között), miután a területet a horhosok, illetve a kisebb-nagyobb terepegyenetlenségek eltüntetésével gépi művelésre alkalmassá tették. A horizontkorlátozottság nélküli, a tengerszint felett viszonylag magas fekvésű fennsíkon (M3: 246-248. kép) ezek a szőlők jó minőségű, nemes savakban gazdag borokat adtak, amelyekkel a mélyebben fekvő, síkvidéken termettek minőségét házasítással javítani lehetett. A mőcsényi szőlő borát kezdetektől Bátaapátiban, a volt Apponyi pincészetben dolgozták fel, eleinte a hajósi tsz támogatásával. A szőlőterület és a pince mára döntő részben egy külföldi vállalkozás tulajdona lett (M3: 255. kép). A borokat korábban Bátaapáti kastélyborként forgalmazták. Jó ideje már – talán az atomtemetőre való tekintettel – Mőcsényi kastélybor néven árulják őket, annak ellenére, hogy Mőcsényben sohasem volt kastély. 2000-es MePAR adatok szerint új fennsíki szőlőültetvény a mőcsényin kívül van még Szálkán (kb. 50 ha) és Kismórágý felett is (kb. 70 ha) (M3: 250-253. kép). 2007-es adatok szerint Alsónánán 226 ha új szőlőt telepítettek (Forrás: <http://hvg.hu>, 2009.)

A szőlőterületek változása 1895-2007 között, (ha)	1895	1913	1935	1962	1966	1971	1984	2000	2007
Alsónána	255	138	116	19	47	51	29	12	226
Bátaapáti	223	78	78	5	5	4	0	0	0
Cikó	303	153	87	19	18	18	10	0	0
Grábóc	82	25	25	1	1	1	0	0	0
Mórágý	393	248	155	6	49	49	37	70	70
Mőcsény	131	41	32	5	4	3	100	100	100
Ófalu	120	30	29	28	32	32	2	2	2
Szálka	105	13	12	4	2	2	0	50	50
Összesen:	1612	726	534	87	159	160	178	234	448

4. táblázat, Forrás: KSH adattár, településsoros adatok, MePAR 2003-as blokkterképek

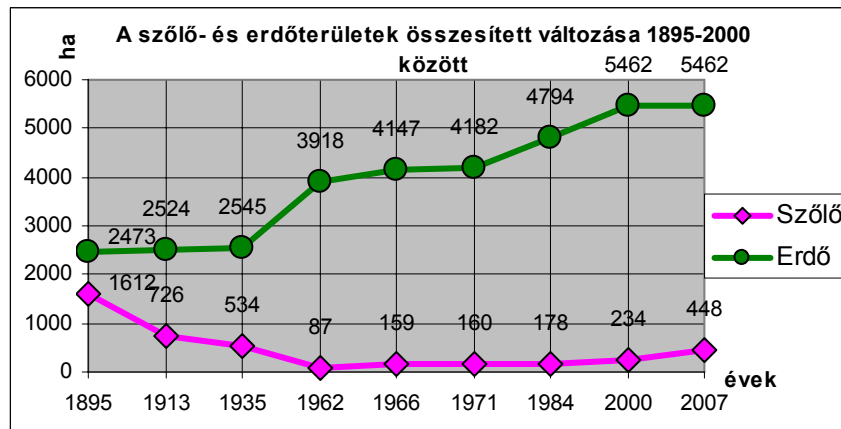

26. ábra, Forrás: KSH adattár, településsoros adatok, MePAR 2003-as blokkterképek

A szőlészetre vonatkozó információkat összefoglalva elmondható, hogy az ágazat a 19. század végén volt – a későbbi időszakhoz viszonyítva – valamennyi községben a legfejlettebb. A 19. század végén dühöngő filoxéra vész azonban a térség szőlőit is szinte teljesen kipusztította. Az 1895-ös és 1913-as adatok közötti jelentős különbséget tehát a filoxéra járvány okozta. Az újratelepítés mindenhol megkezdődött, ám az új szőlők területe már nem érte el a korábbi nagyságot. Az ágazat, megrendülése után már nem „tért magához”, a szőlőterületek kis mértékben, de 1935-re tovább csökkentek. Az 534 hektár szőlőterület azonban ekkor még mindig 5,4%-a a műveltnek.

A népességcsere után a gyökeresen átalakult népesség többek között alapvető megélhetési gondok, tapasztalat-, helyismeret- és eszközök hiányában nem folytatta a korábbi intenzív szőlőművelést. A Hostelokon és a határban szétszórtan elhelyezkedő szőlőterületek – Ófalu kivételével – elvadultak, tönkrementek. 1962-re — 87 hektárra, a művelt területnek mindössze 0,8 %-ára zsugorodott a szőlőé. Ófalunak 1913-tól 1971-ig alig változott a szőlőterülete, mindvégig 30 ha körül mozgott, de 1971-től 1984-ig – a jelentős vadkár miatt – két hektárra csökkent. A délkelet-völgységi tájból a hatvanas-hetvenes években szinte teljesen eltűntek az intenzív "humán" hatásra tárgyiasult szőlők, helyükön felverődött a bozót. A táj hasznosításában értékes színtartó jelentenek az újabban telepített fennsíki szőlőültetvények.

27. ábra, Forrás: KSH adattár, településsoros adatok, MePAR 2003-as blokkterképek

Az erdő- és a szőlőterületeken 1895 és 2000 között végbement változásokat a fenti grafikonon összegeztem. Látható, hogy 1895-ben igen „közel” volt egymáshoz az erdők (az összterület 20%-án) és a szőlők területnagysága (az összterület 13%-án). Ha az előbbi adatot a táj jellege szempontjából értelmezzük, arra derül fény, hogy a Délkelet-Völgységben a 19. század végén igen jelentős volt az ember által intenzíven hasznosított területek aránya. Mára azonban a grafikon ollója „szétnyílt”, azaz jelentősen megnőtt a két művelési ág közötti területkülönbség: míg erdők találhatók a kutatott térség majdnem felén (44%), addig a szőlők területe elenyésző (2%). A nagyarányú intenzív haszonvétel szinte megszűnt, a tájban az extenzív hasznosítás, a természet térnyerése a jellemző.

3.2.5 Állattenyésztés, a magyar tarka szarvasmarha bonyhádi tájfajtája

A Délkelet-Völgységben a 19. század végére, 20. század elejére egyre intenzívebbé váló tájhasznosítást jól jelzi a szarvasmarhatartás témakörében megfigyelhető nagy ütemű fejlődés. (M3: 276.-287. kép) A népesség a török hódoltság óta tartott állatokat, köztük szarvasmarhát, ám a letelepedés és a „honfoglalás” évtizedeiben nem intenzíven istállózott módon, hanem a földek megműveléséhez is jelentősen igénybe vették az állati igavonó erőt. A térségben, a későbbiekben a helyi használati és ökológiai sajátosságokhoz igazított tájfajta kitenyésztésekor is mindvégig megtartották a tájfajta kettős jellegét: a hús- és az intenzív tejhasznosítást.

A kutatott településeken – akárcsak a volt Völgységi járás minden községében – a 19. századra kinemesített, a térségre jellemző magyar tarka marha bonyhádi tájfajtáját tenyésztették. Ettig László (Ettig L. 1999) részletesen leírja a tájfajta kialakulásának folyamatát, és érdekes adalékokkal szolgál a díjnyertes példányokkal kapcsolatban. Leírja, hogy a 19. század közepén rendszeresen megrendezett megyei és országos tehén- és üsződíjazó versenyeken a délkelet-völgységi gazdák által nevelt tájfajta szarvasmarhák rendszeresen az első díjazottak között voltak nagy tej- és tejsír hozamuk miatt.

A tájfajta kinemesítéséhez tudatos tenyésztésre, törzskönyvezésre, kiváló minőségű apaállatokra és tehenekre volt szükség. A magas minőséget gondos ápolással és szakszerű, teljes istállózott tartásmóddal érték el a térség kigazdái. Király (1975.) írja le az istállózás dohánytermesztéssel összefüggő kialakulásának folyamatát. Szerinte a félistállózásról a teljes istállózásra történő átmenet a 19. század első felében történt meg. Az átrendeződés hatására megnőtt a termelődő trágya mennyisége, ami lehetővé tette a dohánytermesztés hozamainak jelentős emelését. A völgységi járás dohánytermesztésének 19. század eleji fölfutása a párhuzamosan fejlődő istállózó szarvasmarhatartás következménye. A dohánypiac 1851-es állami monopolizálása következtében a térségi gazdák számára nem volt többé kedvező a dohánytermesztés, de az időközben kibontakozott szarvasmarhatartás, az állatok és a tejtermékek eladása biztosította a zökkenőmentes váltást.

A szarvasmarha tenyésztés és nemesítés a 19. század végén önálló ágazattá kezdett válni a térség településein, amit az is jelez, hogy a mőcsényi vasútállomás mellett nagyméretű, a többi épülethez viszonyítva impozáns megjelenésű apaállat istállót – a csúfolók szerint „bikagimnáziumot” – építettek a kiváló tulajdonságú apaállatok tartására (később a Völgység Népe Tsz. központi irodája lett). Bikaistálló volt még Cikón (Reder, 1991) és Alsónánán is (Lauber et al., 1993.). Az istállókban a bikák mellett tenyészkanok, birkabakok biztosították a fejlett állattenyésztést. A tájfajta jó tulajdonságainak megőrzésében a mőcsényi apaállat istálló mellett természetesen nagyon fontos volt az egyes portákon a tartás minősége. A gazdasági épüle-

tek vizsgálata során egyértelműen megmutatkozott, hogy a lakóházzal közel azonos színvonalon építették meg az istállókat is. A padlózat rendszerint terméskövel, téglával burkolt, a lejtések kialakításánál különös figyelmet fordítottak a trágyalé kontrollált elvezetésére (M3: 281., 283. kép).

Az istállózó szarvasmarha-tartás fejlesztése tovább folytatódott a 19. század második felében is. Ennek két oka volt: az egyik, hogy a földek hozamának növeléséhez jelentősen hozzájárult a visszaforgatott trágya, a másik, hogy a tej és a tejtermékek és a tenyészállatok eladásából rendszeres és fontos készpénzbevétel származott. Ettig nyomán (1999.) számszerűsíteni is tudjuk a bonyhádi tájfajta elterjedését: statisztikai adatok szerint 1911-ben a Völgység (Ettig értelmezésében nagyobb térség, mint a kutatási terület) szarvasmarha-állományának 96%-át adták a bonyhádi pirostarkák, míg 1935-re ez az arány tovább nőtt, 98%-ra. A 100 kat. holdnál kisebb gazdaságok szarvasmarha-állományának 92%-a pirostarka 1911-ben, 1935-ben pedig ez már 98% volt.

A gazdák által megtermelt, eladásra szánt tejet általában községenként megalakított tejszövetkezetek vásárolták meg és tejszövetkezetekben helyben dolgozták fel vajjá, sajtá, túróvá, majd ezeket szállították eladásra. Tejszövetkezet működött Alsónánán, Cikón, Mőcsényben, Bátaapátiban, Mórágyn. A közösség által működtetett tejszövetkezeteken kívül magán tejfeldolgozók is voltak, mint például Palatincán. Ez utóbbi romjaiban ma is látható a településen. Cikón 600-700 liter tejet gyűjtöttek be naponta (Reder, 1991), Bátaapátiban átlagosan 630 litert, 250 körüli tehéntől (Kolta, 1995), Alsónánán 350-450 között változott a tehének száma (Lauber et al., 1993.).

A második világháború következtében a bonyhádi tájfajta közel került a megsemmisüléshez. Az értékes tenyészállatokat elhajtották, levágták, egy-egy „túlélő” csak elvétve akadt. A háború és a népességcsere következtében a szakszerű tenyésztés szinte minden feltétele hiányzott: a takarmányellátás, a szakértő gondozás és a nemes állatállomány.

Az ötvenes években a tájfajta megmentése, a hatvanas években az állomány növelése volt a cél. A hetvenes évek tsz-központosító, a fajtajelleg átalakításával járó tejtermelés-fokozást sürgető intézkedései hatására a magyartarka létszáma drasztikusan lecsökkent (Füller szerk., 2002.), ennek ellenére is maradtak hazánkban olyan tenyésztési központok (pl. a bonyhádi Pannónia Tsz), ahol a magyartarka bonyhádi tájfajtát változatlanul tenyésztették. A mesterséges megtermékenyítés bevezetése a tenyésztési szemponrendszer átalakulását hozta, így – egész Európára kiterjedő jelenségként – jelentős homogenizálódás ment végbe. E kiegyenlítődség következtében szűntek meg a tájfajták, így a bonyhádi is. Jelenleg magyar tarka szarvasmarha-tenyésztésről beszélhetünk, mely az ország ellenőrzött szarvasmarha állomá-

nyának mindössze 7%-át adja. Az ország több pontján folyó tenyésztést a Magyartarka Tenyésztők Egyesülete támogatja és koordinálja.

A Völgység Népe tsz létezése idején, a 70-es 80-as években szarvasmarhatelepeket építettek Cikón, Grábócon, Bátaapátiban, Szálkán, Kismórágyon és Mőcsényben, mára azonban ezek egy része nem áll, másik részüket juhodályként, mezőgazdaságtól elérően vagy sehogy sem hasznosítják. A kutatási területen ma csak Alsónánán (egy gazda 20 tehenet), Mőcsényben (egy vállalkozó tucatnyi szürkemarhát) és Kismórágyon (egy vállalkozó kb. 50 tehenet) tartanak legeltetett szarvasmarhát.

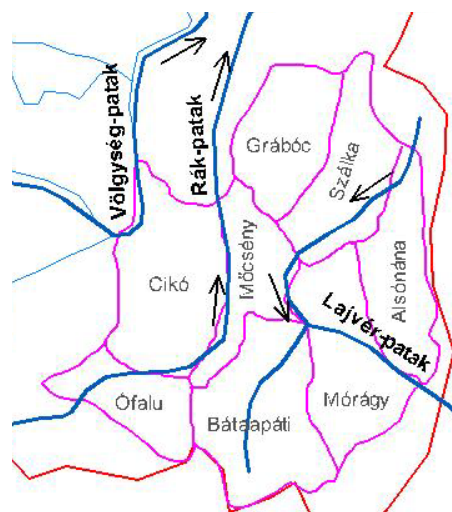
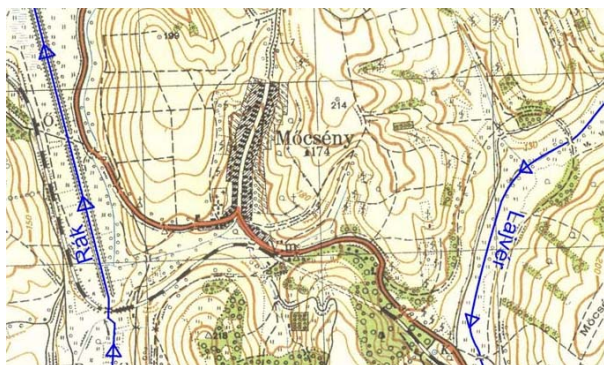
Fentieket összegezve elmondható, hogy a szarvasmarha-tartás második világháborúig megfigyelhető intenzifikálódása – a szőlőtermesztéshez hasonlóan – a teljeskörűbb és az optimálisához közelítő tájhasznosítás indikátora, míg az állattartás rendszerváltás óta a térségben is észrevehető jelentős visszaesése a tájhasznosítás jellegének nagy arányú változását, átalakulását és az extenzívebbé válást mutatja.

3.3 A vízgazdálkodás, vízszabályozás változásai

A Völgység 18. századi betelepítése idején a vízgazdálkodásnak a vízfolyások, patakok medrének rendezése, illetve a malomárkok engedélyezése, használatuk szabályozása volt az elsődleges célja. A malomárkokra telepített patakalmok 19. század végétől bekövetkezett gyors eltűnése, a malomárok-rendszer funkcióvesztése után új feladat lett a völgyek vízrendezése. Ennek megoldására két út kínálkozott: egyrészt a vízjárta völgytalpak drénezése és a malomárkok beszántása, másrészt a vízfolyások mesterséges felduzzasztásával víztározó tavak kialakítása. A Délkelet-Völgységben mindkét megoldást alkalmazták az alábbiakban részletesen ismertetettek szerint.

3.3.1 Patakok, malomárkok, malmok

A Völgység jelentős vízfolyása a délről északra futó Völgység-patak, mely a Baranya megyei Komló közelében ered és Mázánál lép Tolna megyébe. (M3: 288.-293. kép) Bonyhád alatt északnak fordul, Kakasdnál keletre és végül a Sióba ömlik. Kilenc mellékpatak táplálja, ezek egyike a kutatási terület egyik meghatározó vízfolyása, az északnak tartó, 24 km hosszú Rák-patak. A Mőcsény melletti vízvásztó domb keleti oldalán található a vizsgálat szempontjából meghatározó másik vízfolyás, a 41 km hosszú Lajvér-patak, mely a Rák-patakkal ellenkező irányban, dél felé folyik, majd a Séddel egyesülve a Dunába jut. Az egymással párhuzamosan, ellenkező égtáj felé folyó patakok közötti távolság Mőcsénynél a legkeskenyebb, légvonalban mindössze két kilométer.

28. **Ábra** Balra az ellentétes irányban folyó Rák- és Lajvér-patak Mocsény-nél, a vízvásztó a legkeskenyebb pontjánál. (Forrás: Hadtörténeli Térkép-tár, saját kieg.) Jobbra a kutatási terület vízrajzi vázlatja. (Forrás: saját ábra)

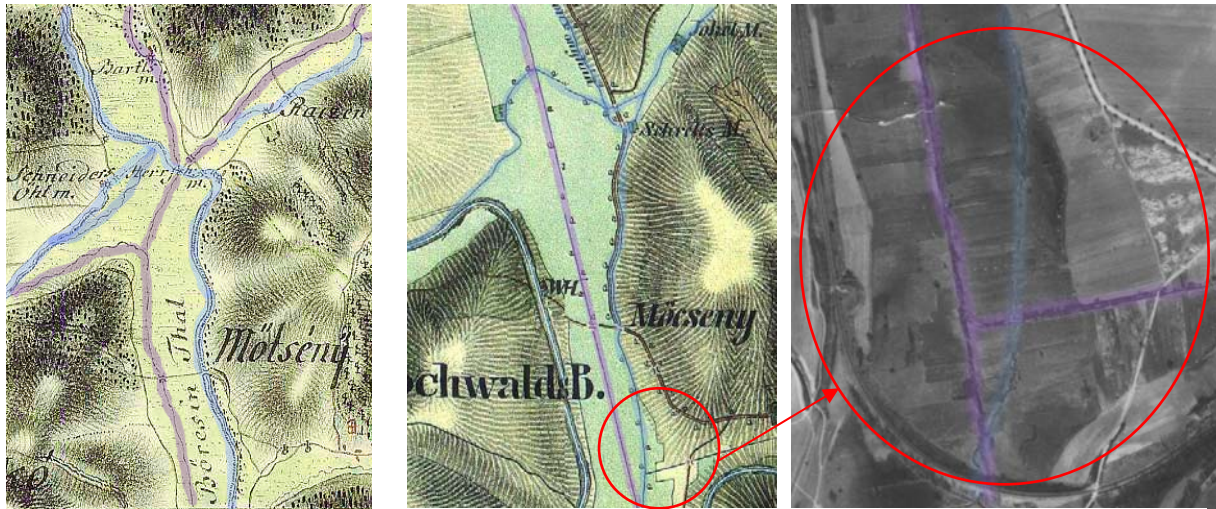
A gabonaféléket - a gőzmalmok, hengermalmok megjelenéséig – vízimalmok örölték. A vízfolyások energiáját alul csapott, ritkán középen, gyakrabban felül csapott kerekű vízimalmokkal hasznosították. Alulcsapottakat bővizű, gyorsfolyású patakok, míg felülcsapottakat kisebb hozamúak vízének hasznosítására építettek. A Völgyességben – a csekélyebb vízhozamok miatt – jelentős többségben voltak a felülcsapott kerekű malmok.

Felülcsapáskor a víz mozgási és helyzeti energiája együttesen érvényesül. A helyzeti energia abból adódott, hogy a malomtól kellő távolságra kifogták a patak vízének egy részét, és azt olyan ásott medrű malomárokba vezették, amelynek lejtése kisebb volt a patakénál. A malomárok és a patak szintkülönbségének a malomnál nagyobboknak kellett lennie a kerék átmérőjénél, annak érdekében, hogy a malomárok vizét felülről rá lehessen engedni a kerékre.

A malomárkot, annak kezdeténél csapgerendával ellátott zsilip választotta el a patakmedertől. A csapgerenda magasságát szerződés állapította meg annak érdekében, hogy a molnár ne vehessen ki túl sok vizet a patakból. A malomárok állandó karbantartása a molnár feladata volt, amely a Délkelet-Völgyességben kialakított meglehetősen hosszú árkok miatt jelentős munkával járt.

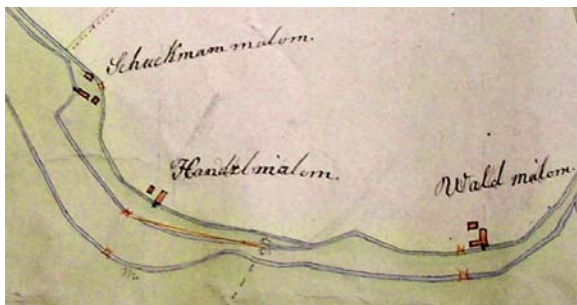
A vízimalmokban hagyományosan egyféle őrlést végeztek, az ún. parasztőrlést, melynek eredményeként az elkészült liszt tartalmazta a korpát is. Az őrlető otthonában szitálta meg a lisztet a korpától és használta fel őket különböző célokra.

A völgyek alján futó patakok és malompatakok nem csak a vízgazdálkodás és a malmok, hanem a táj szempontjából is jelentős szerkezeti elemet alkottak. A vízfolyások ökológiai szegélyeket képeztek, melyek mentén a művelt területektől eltérő élőhelyek és azokon vízparti növényzet telepedett meg. A spontán kialakult lágyszárú és cserjés fajok mellett a második katonai felmérésen már egyes fákat és fásorokat is jelölnek. A területről 1953-ban készített légifelvételeken is kivehetők még a már több évtizede felhagyott malomárkok.

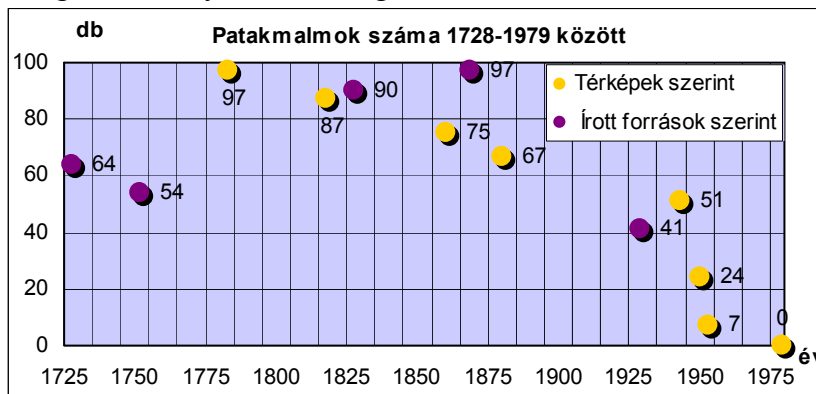
29. **Ábra** Az első és második katonai felmérésen és az 1953-as légifotón lilával jelöltem a patak főágát és késsel a malomárkokat. Az első katonai felmérésen szálkázás jelöli a malomárkokat, a másodikon faszor látható mellettük. Forrás: Hadtörténeti Térképtár, saját kiegészítéssel

ságát jól szemlélteti az a felmérés, tanulmány, amelyet Podolay János megyei mérnök készített 1817-ben a Völgység-patak vízgyűjtőjének – a vizsgált területen kívül eső szakaszának – rendezésére (Podolay, 1817). A téma alapos kutatója, Szitkovics Sándor szerint 1830-ban három olyan „vízbújtatót” is létesítettek – igaz, hogy a kutatási területen kívül –, amelyek lehetővé tették, hogy a malomárok és a főpatak medre egymást keresztezze (Szitkovics, 1989).

30. **Ábra** A Völgység-patak Bonyhád alatti szakaszáról Podolay által 1817-ben készített vízrendezési javaslat részlete. Forrás: Tolna Megyei Levéltár

A patakmalomok száma a 18. század elejétől a század végéig növekedett, körülbelül hetven éven át állandónak tekinthető, majd a 19. század végétől folyamatosan csökken. A kutatási területen ma egyetlen patakmalom sem található, csak a későbbiekben ismertetett mórággy gépi malom áll. A teljesebb kép alkotása érdekében egész Völgység-patak vízgyűjtőjére (bent a kutatási területet érintő Rák- és a Lajvér-patakkal) végeztem el a patakmalomok száma változásának vizsgálatát, melyet az alábbi grafikonon és táblázatban részletezek.

31. **Ábra**

5. táblázat

Évszám	Malomszám térképek szerint	Malomszám összeírások szerint	Forrás:
1728		64	Kárpátiné, Tanulmányok XI. köt., összeírás
1752		54	Tolna megyei levéltári összeírások, Ö36
1783-1784	97		I. kat. felmérés
1818	87		Schneemann-féle térkép
1828		90	Regnicoláris összeírás, Kárpáti Andrásné
1856-1860	75		II. kat. felmérés
1869		97	Kárpátiné, Tanulmányok XI. köt., összeírás
1880-1881	67		III. kat. felmérés
1929		41	Szilágyi J.: Mindentudó kalauz Tolna megyéről
1943	51		III. kat. felmérés pontosítva
1950	24		Topográfiai térkép
1953	7		Topográfiai térkép
1979	0		Topográfiai térkép

A patakalmok hanyatlását döntően a céhek és korábbi jogaik eltörléséről szóló 1872. évi ipartörvény okozta, melynek hatására gyorsan csökkent a patakalmok és rohamosan nőtt a henger-, és a gőzmalmok száma. Utóbbiakban a patakalmok parasztörléséhez képest már többféleképpen szitálták az örleményt, ezért sokféle lisztet tudtak előállítani, mégpedig gyorsan és jó minőségben. A Délkelet-Völgységben Mórágyon 1937-ben építettek fel egy gépi erővel meghajtott, három szintes hengermalmot (Első Mórági Hengermalom), melyet rövid működés után államosítottak (M3: 289. kép). Ma a helytörténeti gyűjteménynek ad otthont.

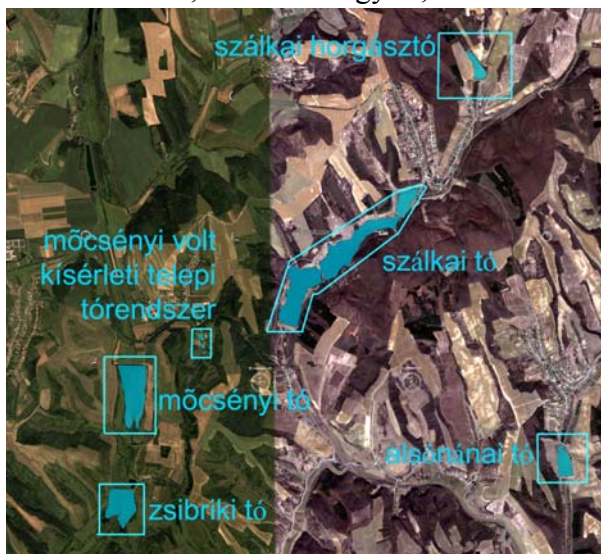
A második világháború után a központosítás és az államosítás a különben is gyorsan felszámolódnak vizimalmokat és a térségben működő kis kapacitású hengermalmokat megszüntette vagy teljesen ellehetetlenítette. A vizimalmok épületei, telephelyei napjainkra sajnos eltűntek, a malomárkok karbantartás hiányában feliszapolódtak, illetve mára jó részüket betemették, a tsz-esítés után összeszántották. A dombok alján kanyargó fasoraik a múltra utaló értékes tájlelmékként, itt-ott még őrzik emléküket.

3.3.2 Vízározók, halastavak

A Délkelet-Völgység lakossága a második világháború végéig szinte kizárólagosan földművelésből és helyenként az azt kiegészítő háziiparból élt. A családok örökölt földjeik optimális hasznosításával jutottak többlet jövedelemhez. Arra törekedtek, hogy szántóik mellett réteik hozamát is szinten tartsák, ha mód volt rá növeljék. Vonatkozott ez az időszakosan vízborított ezért gyengébb minőséget adó ún. savanyúfüves rétekre, amelyek szénáját a pázsit-fűféléken kívül sás, káka és más vizes élőhelyeket kedvelő fajok képezték. Ezt a szénát – már említetten – a szarvasmarhák nem ették meg, a lovak azonban igen. A pangóvízes rétek elmocsarasodását csak nehéz munkával, a rétek mélyén átfolyó patakok medrében lerakódó iszap évenként akár kétszeri partra lapátolásával lehetett megakadályozni.

A tsz-ek megszervezése, a csak lovakkal művelhető, keskeny szántók megszűnése, a traktorok munkába állítása feleslegessé tette a lovakat, velük a savanyú füves réteket. Ezeket a több község határához tartozó, nagykiterjedésű területeket az árkok feliszapolódása után elborította a víz, majd ellepte a mocsári növényzet. A mocsárrá, művelésre alkalmatlanná vált réteken a tsz-ek vezetői vízügyi szakemberek bevonásával tavakat létesítettek. (M3: 294.-299. kép)

A huszadik század ötvenes éveikig a Völgységben csak a Rák-patak (a vizsgált területen kívül eső) völgyében, a Honig-birtok területén, volt – több egységből álló – nagyobb, és Mőcsény déli határában a korábban említett kísérleti telephez tartozó kis halastó. A kutatási területet tekintve az 1953-ban készült térképen még csak a mőcsényi kísérleti telepi tó látható. Az 1979-es térképen a mőcsényi kísérleti telepi tavat nem ábrázolják ám ettől eltekintve két új (a zsbriki és a félig megtelt szálkai) tározótó figyelhető meg, míg az 1987-esen három tó van (a zsbriki, a megtelt szálkai és egy új mőcsényi). A legfrissebb 2004-es és 2006-os úrfelvétel tanúsága szerint a délkelet-völgységi vizsgálati területen, ahol 8 település van, ma összesen 6 víztározó van: a zsbriki halastó, a mőcsényi halastó, a volt mőcsényi kísérleti telepnél felújított tórendszer, a szálkai nagy tó, a szálka fölötti horgásztó és az alsónánai horgásztó.

32. Ábra Ma 6 tó van a kutatási területen.
Forrás: Google Earth, saját kiegészítéssel.

6. táblázat: Tavak számának változása a kutatási területen 1953-tól 2006-ig

Térkép évszáma	Tavak száma a térképen
1953	1
1979	2
1987	3
2004-2006	6

A Lajvér-patak vizével duzzasztott két szálkai vízfelület főként az üdülést, az idegenforgalmat szolgálja. A nagyobbik szálkai tó méretei (57 ha) megengedik, hogy partja mentén váltakozó funkciókat szolgáljon ki. A községhez legközelebbi öble a hordalékülepítés mellett sporthorgászok számára fenntartott, míg a tó közepénél nagy látogatottságú, kedvelt (fizetős) strand áll az üdülni vágyók rendelkezésére. A szálka fölötti tó elkerített, kizárólag horgászok látogathatják.

A Lajvér-patak alsónánai mellékvizéből felduzzasztott alsónánai tó partja szabadon látogatható, ám a horgászatért fizetni kell. A tavat a Völgység Népe Tsz. vezetői eredetileg a

község fölötti szőlők öntözésére hozatták létre, ám e célra valójában soha nem szolgált. A rendszerváltás után a – használat, fenntartás híján – elmocsarasodott tavat privatizálták. Új tulajdonosai kitisztították és eredeti szintjére töltötték fel a vízfelületet, melynek partján kellemes panziót építettek ahol nyáron gyermeküdüléssel és horgászatással foglalkoznak.

A Rák-patak duzzasztásával keletkezett mőcsényi, illetve zsbriki tó egyelőre halastóként hasznosul. A zsbriki tónál kisebb keltetőtavak is megtalálhatók, míg a mőcsényi csak kifejlett példányok növelésére szolgál. A mőcsénytől délre egykor létezett kísérleti telepnél az utóbbi években működő tehenészet gazdái – valószínűleg itatási célból – örvendetes módon felújították a valamikor létezett három kis tóból álló tórendszert.

A területen létesített vízfelületek és az újonnan telepített terjedelmes erdők jelentősen megváltoztatták a helyi klímát. A nagy víztömegeknek (a ma megtalálható vízfelületek együttesen mintegy száz hektár kiterjedésűek) – a különböző fizikai jelenségeken alapuló – hatása sok előnnyel jár. A víz fajhője többszörösen meghaladja a talajét, halmazállapot változásainál jelentős energiamennyiség alakul rejtett hővé, illetve szabadul fel, mely jelenségek kedvező hatásúak.

A szabad vízfelületek folyamatosan párolognak. Átlagos értéknek a napi ötmilliméteres evaporálás tekinthető. Négyzetméterenként naponta ez öt liter vizet jelent, illetve háromezer kilokalória energiának rejtett hővé alakulását (ennyi egy kilogramm barnaszén fűtőértéke). A tavak méretezésekor a szakemberek számolnak az elszivárgó veszteség mellett a párolgási veszteséggel, mert a tavakat tápláló patakoknak annyi vizet kell szállítaniuk, hogy ezeket a veszteségeket pótolják. Az 57 hektáros szálkai tó felszínéről közel hárommillió liter víz párolog el naponta, ezzel csökkenti, kiegyenlítettebbé teszi a térség léghőmérsékletét. A levegőbe került vízpárának egy része hajnalban harmatként kicsapódik. A harmatnak kettős az ökológiai előnye: a nappal lekötött, rejtett hő felszabadulva csökkenti a kora reggeli lehűlést, és csapadékként is jól hasznosul.

A három faktor, a léghőmérséklet, a légmozgás és a páratartalom együttesét hatásos hőmérsékletnek nevezik. Az előbbieken vázoltak szerint a nagy vízfelületek és az erdők csökkentik a léghőmérsékletet és légmozgást keltenek. Egyértelmű, hogy – példaként – a Szálka községet látogató turista fiziológiai értelemben ma kellemesebben érzi magát, mint az a vándor, aki hatvan évvel ezelőtt járt ezen a tájon.

3.4 Az ipari termelés

A Délkelet-Völgység területén Kismórágyn és Alsónánán működött egy téglagyár, a múlt század második felében megszüntették őket. Mórágyn a múlt század harmincas éveiben

hengermalmot építettek, államosították, majd leállították. A kistérségben ipari termelés másutt nem folyt, a háziipar több településen azonban igen jelentős volt.

3.4.1 Háziipar

A Duna, annak felső folyása és hajózható mellékfolyói mellől bevándorolt telepeseknek új hazájukban önellátóknak kellett lenniük. Nemcsak élelmiszerüket kellett előállítaniuk, ruházatukról, eszközeikről – azoknak többségéről – maguknak kellett gondoskodniuk. Az évtizedek-évszázadok során a háziiparnak két változata alakult, az önellátó és az árutermelő. A térség népessége az önellátást és az eladásra termelést a második világháborúig párhuzamosan folytatta egymással, a 19. századtól figyelhető azonban meg a kutatási terület településein a mesteremberek változatosabb és nagyobb számban való jelenléte. (M3: 300. kép)

A mindennapi ruházat, a lábbeli, az ágynemű alapanyagainak előállítása, a kender termesztése, a birkák tartása, a gyapjú kezelése, az alapanyagok fonásra való előkészítése házi-tevékenység volt. A kendert áztatni, szárítani, tilolni, gerebenezni, majd fonni kellett, hogy hozzáértő kisiparossal vásznat lehessen szövetni. A gyapjút mosás után kisiparossal fésültették, hogy fonható legyen. A gyapjúfonárból lábbelit, kesztyűt, sapkát és sok-minden mást kötöttek. Az asszonyok kocsin ülve, munkába, piacra menve, járás közben is – talán csak a templomba menést kivéve – valamit mindig kötöttek. (M3: 301.-304. kép)

Mezítláb csak a gyerekek jártak. A felnőttek jó időben kendervászon talpú gyapjúból kötött „pacskert” hordtak, rossz idő esetén, télen és az istállóban, facipőben, „klumpában” jártak. Klumpa helyett, főleg az istállóban sok helyen bőrhevederes, vastagtalpú fapapucsot hordtak a pacskeren felül. A szoba küszöbén kívül hagyták a klumpát vagy a fapapucsot ezért a szobába mindig pacskeren, azaz „tisztá lábbal” léptek.

A kézieszközök nyelének készítésére, más egyszerű faanyagok megmunkálására minden háznál volt a vonókés használatához szüksége vonópad (Schnitzbank). A házimunkákhoz még sok olyan – főként téli – foglalatosság tartozott, amelyeknek „termékei” nyáron jelentettek előnyt. Minden falunak ácsra, kovácsra, asztalosra, szabóra és más kisiparosra volt szüksége, a hetenként egyszer vagy kétszer házhoz járó borbélyok vékával mért búzáért borotváltak. Kádár-, bognármester nem minden faluban volt, hordó-, kád-, illetve kocsi-, szőlőpréskészítő ismereteik, szerszámaik apáról fiúra szálltak. Sár-vakoláshoz értő kőműves többnyire csak nagyobb faluban élt. Vályogot a cigányok vetettek, ők vájták továbbá a disznóforrázashoz, kenyérdagasztáshoz, nagymosáshoz szükséges teknőket.

Ófalu, Bátaapáti és Mórágyszűk völgyekben fekvő határában – a falvak lakóinak számához viszonyítva – kevés volt a szántóföldi művelésre alkalmas terület ezért a csekély föld-

területtel bíró családok keresetük kiegészítéseként árutermelő háziipari tevékenységet folytattak. Az e települések mellett elterülő uradalmi erdők fája sokféle eszköz, használati-berendezési tárgy, fonó-szövő szerkezet, faoszlop készítésének volt kiváló nyersanyaga.

A 18. században, de még a 19. században is égetett agyagedényeket használtak a háztartásokban főzésre, tárolásra egyaránt. Mórágyon, ahol az ilyen edények készítéséhez jó minőségű agyag, az égetéshez elegendő fa, a korongoláshoz, díszítéshez, zománcozáshoz kiválóan értő fazekasok éltek, ez a nélkülözhetetlen kisipar az öntött vas, majd a zománcozott bádgedények elterjedéséig megélhetést biztosított a falu zsellérei egy részének. A mórági mesterek kerámiái híresek voltak a környéken, különösen a lutheránus falvak lakói kedvelték őket. A mórági fazekasság a 19. század közepén élte virágkorát. A fazekas mesterek háziállataik etetésére ekkor is műveltek földet, szőlőt pedig mindenképpen. Az ilyen jellegű famunkák végzéséhez, a kerámia égetéshez nem kellett szakiparos minősítés, az ismeretek és a szerszámok apáról fiúra öröklődtek. (M3: 305.-309. kép)

Bátaapáti és Ófalu zsellérsorsú háziiparosai főként mezőgazdasági munkákhoz szükséges eszközöket készítettek; kis és nagy gereblyéket, szénaforgatáshoz szükséges háromágú favillákat, szerszámnyeleket. A facipő-, a klumpakészítés Bátaapátiban 40 családnak biztosított megélhetést. Az egész Völgységben, de azon túl is keresettek voltak azok az esztergált lábú, támlájú székek, amelyeknek ülőfelülete fonott kukoricacsuhéból vagy sáslevélből készült. Az egyik település faesztergályosai a másokban élő mesterekkel versengve igyekeztek szebb fából, jobb, faragásokkal ékített rokkákat „alkotni”. Az ófalui faesztergályosok a bonyhádi oszlopos ház tornácahoz nélkülözhetetlen, messze-környéken keresett remekei a – régen emberi erővel hajtott óriás-esztergán készített – faoszlopok voltak, amelyeket esztergályozás után faragással, néha festéssel díszítettek. Ófaluban – a kitelepítés elmaradásának köszönhetően – ma is működik egy pár asztalosműhely, köztük a Pausch-család eszterga-műhelye, ahol megcsodálhatjuk ahogy az első ófalui esztergályos unokája, az idős Pausch Antal bácsi és az ő unokája a ma már árammal hajtott óriás-esztergán (a használati tárgyak mellett) a térség hagyományos formában felújítandó tornácaihoz új faoszlopokat készít. (M3: 310.-316. kép)

Az erdőövezte falvak ezermesterei „faáru” készítésekor mindig arra törekedtek, hogy azok ne csupán jók, tartósak, hanem egyben szépek is legyenek. Mezőgazdasági használatra szánt eszközöket nem díszítettek feleslegesen, öncélúan. A mintegy két évszázados tapasztalat, gyakorlat oda vezetett, hogy példaként a gözölve ívelt fogú, háromtagozatú szénaforgató favilla elemeinek – a rendeltetésüket szolgálóan – tökélyre vitt alakításával, szolidan puritán formájával, a részek egymáshoz illesztésének, rögzítésének bravúros egyszerűségével, ma is esztétikai örömet kelt.

A kisipari, kereskedelmi tevékenységet folytatók számáról Mőcsény, Palatinca, Cikó és Mórágynál esetében álltak rendelkezésemre részletes adatok a második világháborút közvetlenül megelőző időszakból. Mőcsény, Palatinca és Cikó esetében teljesnek tekinthető a felsorolás, Mórágnál azonban mind a „termelést” mind a „szolgáltatást” végzők tekintetében valószínűleg hiányos a fellelt forrás. A táblázatok alapján látható, hogy Cikón kétszer annyian foglalkoztak kisiparral mint Mőcsényben és Mórágyon, tehát minden bizonnyal módosabb település volt. Mórágyon ezzel ellentétben olyan „speciális” foglalkozások jelentek meg, mint az orvos, az állatorvos és a gyógyszerész, akik az egész körzetet ellátták. Megjegyzem, hogy egy összefoglaló forrás szerint (Kolta L.: Bátaapáti) Bátaapátiban is annyi mesterember működött (összesen 15-20 fő, szakmánként 1-3 fő) mint a hasonló méretű Mórágyon és Mőcsényben.

„Termelő” mesterségek a kitelepítés előtt

	Mőcsény	Palatinca	Cikó	Mór- ágy
Ács	2		2	3
Asztalos	1		3	
Bába	2		2	2
Fodrász	2		3	2
Cipész			3	1
Cséplőgép			2	
Kádár			2	1
Kocsikészítő		1	2	
Kovács	3			
Kőműves		1		3
Lakatos			2	
Méhész	2			
Mészáros			2	
Molnár	2		1	6
Női szabó	3			
Nyerges			1	
Pék			2	
Szabó	1	1	8	
Szatócsbolt	1	1	6	
Szikvizes			1	
Takács	1		3	1
Tejbolt	2			1
Vendéglős	2		3	
Klumpakészítő				1
Kékkészítő			2	
Szeszfőzde				1

24   4   50   22

„Szolgáltatók” a kitelepítés előtt

	Mőcsény	Palatinca	Cikó	Mór- ágy
Állatorvos				1
Bíró (fő)			1	1
Bíró (helyettes)			1	1
Csősz	1		2	
Éjjeliőr	1		1	2
Faluszolga	5		3	
Gyógyszerész				2
Körorvos				1
Levélkihordó	1		1	
Postás	2		1	
Sírásó	2			
Tanító	3		5	
Templomszol- ga	2		1	
Vasútállomás- őr	1	2	2	
	18	2	16	5

	Mőcsény	Palatinca	Cikó	Mór- ágy
Mindösszesen:	42	6	66	27

7. táblázat, Forrás: Andreas Fetter: Über unseren Heimatort Mőcsény auch Palatinca und seine ehemaligen Einwohner; Andreas Reder: Cikó; Szilágyi Mihály: Mórágynál

3.4.2 Könnyűipar

Bátaapátiban a 18. század végétől az Apponyi grófoknak volt nagykiterjedésű szőlőjük és bort készítő, érlelő, palackozó pincészetük. A borok palackozásához nyilván annyi üvegre volt szükség, hogy több üveghutát is működtettek. Az üvegfúvók részére Bátaapáti községtől másfél kilométer távolságra délre Glashütte (magyarul: Üveghuta) megnevezéssel önálló települést létesítettek. Az első katonai felmérésen Glashütte felirat található Palatincán is, ez alapján feltételezhető (kutatásaim során más emléket nem leltem föl a palatincai üveghutára vonatkozóan), hogy ott is működött üveghuta. Működtetésük egyik alapfeltételét, a tűzifát a környék erdői bőven biztosították. (M3: 317.-319. kép)

A térségből való kitelepítés és a népességcsere egyik szélsőséges esete Üveghuta. Bátaapátiba és Üveghutába 1946-ban és 1947-ben Heves megyei bányász családokat telepítettek be, akik kevésbé értettek a meredek domboldalak megműveléséhez. Az ötvenes években szorgalmazott szövetkezetesítés végleg elvette kedvüket a térdégben maradástól és az ötvenes évek végén szinte kivétel nélkül visszaköltöztek szülőföldjükre. Kivándorlásuk következtében Üveghuta kiürült, a település házait, gazdasági épületeit pár évtizeden belül elmosta az eső, szántóföldjei, szőlei elvadultak, benőtte őket az erdő. Ha volt német lakói nem újjátarták volna fel templomuk tornyát, a falunak nyomát sem lehetne találni az erdőben

Délkelet-Völgység térségében – az üveghuták megszűnte után – mindössze két, a könnyűiparhoz sorolható létesítmény jött létre. A Bátaszékre vivő közúton Kismórággy felé menve, a település előterében – már említettem – a huszadik század elején téglagyár működött. Gazdaságtalan lehetett, mert lebontották. Ez volt a sorsa az Alsónána mellett épült téglagyárnak is.

3.5 Utak

A Délkelet-Völgység területén a Bonyhád-Bátaszék között, illetve a Dombóvár-Bátaszék vasútvonal halad át. A települések többsége mellékvölgyekben elhelyezkedő zsákfaluk, a közútról bekötő utakon közelíthetők meg. A községeket a határban gépjárművel járható dűlőutak is összekötik, a valamikori gyalogutak azonban megszűntek. (M3: 320.-329. kép)

3.5.1 Közút

A Délkelet-Völgységen áthaladó, Bonyhád-Bátaszékkal összekötő közút (63) a térségnek csak egy önálló községét, Mőcsényt érinti közvetlenül, és áthalad a községekhez tartozó Palatincán, Rozsdásserpenyőn és Kismórággyon. A térség többi községét Ófalu kivételével, erről az útról bekötő utakon lehet elérni. Ófalu a 6-os számú főútról közelíthető meg.

3.5.1.1 Bekötőutak

A Bonyhád-Bátaszék közötti közutat a huszadik század elején korszerűsítették, makadám rendszerű terméskő burkolatot kapott. A térség községeit a közútról földfelületű bekötő utakon lehetett megközelíteni. Ezeknek a bekötőutaknak a többsége a dombok alján, a völgyek szélén, a rétek és szántóföldek vagy erdők határvonalán alakult, mégpedig olyan terepszinten, ahol az esővíz nem állt meg, illetve amelyet esetleges áradás sem ért el. Ez a gyakorlati szempont esztétikai értelemben is kedvező volt, mert a szegélyen, azaz a völgy szélén, peremén haladó utazó elé üde zöld rétek tárultak, amelyek a dombokkal határoltan kellemes látványt nyújtottak, az otthonosság térérzetét keltették.

Cikónak és Mórágynak két-két bekötőútja volt. A rövidebb, meredek oldalú dombon át vitt, ezt akkor használták, ha Cikóról Mőcsénybe papot, jegyzőt kellett hozni, ha oda jegyespárt esketni, gyereket keresztelni vittek. Mórágyra a rövid úton vásárra mentek, vagy ha példaként kancát csődörhöz vittek. Mindkét községnek volt enyhe emelkedésű, a völgytalp szélén vezető útja is. Szálkáról és Alsónánáról Szekszárdra is vezetett bekötőút. A szálkaiak a Dunára néző domboldalon fekvő szőleikhez, a nánaiakkal együtt vásárookra, gőzmalomokba kocsiztak. A szálkaiak szívesen jártak erre, a szekszárdi dombtetőre érve – a dombok által szűkre szabott – horizontjuk itt a végtelenségbe tágult. Egy szálkai német család kápolnát építtetett a dombtetőre, mely felújítva – a jellegükben egymástól alapvetően eltérő tájegyütségek határán – megkapó látvány.

A vizsgált térséget átszelő Bonyhád-Bátaszéki utat és a belőle induló bekötő utakat mára aszfalttal burkolták, így valamennyi község elérhető gépkocsival. A szálkaiaknak a meredek szekszárdi lejtőn építettek szerpentint. Cikó a tsz-tól – a dombot megkerülő – szilárd burkolatú bekötőutat kapott. A községekbe ma autóbuszok járnak. Nagy szükség van rájuk, főként azért, mert a falvak iskoláinak egy része megszűnt.

3.5.1.2 Dűlőutak

A falvak dűlőkre és azokon belül egyéni tulajdonú szántókra tagolt határában nagy volt a kocs utak hossza és bonyolult a rendszerük. A falvakból völgyeik alsó és felső végén indultak az elosztó, illetve a gyűjtő-utak. Ezekből ágaztak el az egyes dűlőkhöz vivők.

A szántóföldekhez művelés, trágyahordás céljából kellett rövid szekérrel eljutni és onnan – amennyiben gabona termett rájuk – azt hosszítottal elvinni. Az útnyomvonalak jelölésekor arra törekedtek, hogy nagy teherrel, hosszított kocsival felfelé ne kelljen menni, „vesztett szintkülönbség” ne alakuljon. Ezeknek a feltételeknek csak a dombok „kerülésével”, a légvonalbeli távolságok jelentős meghosszabbításával lehetett eleget tenni. A dombvidéki gazdál-

kodás – a síkvidékihez viszonyítva – a meredek felületek megműveléséhez szükséges energia-többleten túlmenően, a jelentősen megnövelt úthosszak miatt számottevő szállítási többlet ráfordítással is járt.

A dűlőutak rendszerének sűrűségét (az értékes területből való hely foglalását) jól jellemzi a tsz-esítés után a földek egybeszántására irányuló törekvés. A cikói enyhelejtésű, nagykiterjedésű dűlő, az ún. 'Flur' tagosításakor, a dűlőutak felszámolásakor a természető felület több hektárral növekedett.

Bár a valamikori dűlőút-rendszert a határ művelésszerkezetének átalakítása miatt ma már csak térképekről ismerhetjük, a rendszer alapvető elemei mégis változatlanok. Az első katonai felmérés óta máig azonos nyomvonalon halad például a Szálkát Mőcsénnyel összekötő, dombháti dűlőút, mely ma gépkocsival is kitűnően járható. Az út évszázados voltát bizonyítják az út mentén (mára már hiányos) fasorban ültetett, kiöregedő hatalmas eperfák. A fák koronáját láthatóan mindig visszametszették, nyilván a 19. század végén divatba jött selyemhernyó-tenyésztés számára.

3.5.1.3 Gyalogutak

A szántóföldeken szőlőkben, réteken adódott munkák egy részének elvégzésére nem kellett szekérral menni. Az aratók, kévekötoők, szőlőművelők, rétkaszálók, szénaforgatók, boglyarakók, a kukorica-, krumpli-, répa-, régen dohánykapálók és sok másféle kézimunkát végzők gyalog mentek munkára. Nem kerülték a dombokat, a falvakból több helyről induló gyalogutak közül azt választották, amelyiken a leghamarabb célhoz értek. A szántók közötti gyalogutak a mezsgyéken vezettek közvetlenül a munkahelyhez, vagy az ahhoz vivő dűlőúthoz. A gyalogútról sohasem tért le senki azért, hogy a szomszéd földjén, vetésén, az „életen” áttaposva rövidebb úton jusson saját földjére.

A gyalogutak a dombvidéki táj sajátos, vonalas vonásai, „ráncai”. Akárcsak azoknak a kapásoknak a szőlőműveléssel hagyott nyomai, akik annakidején az itt-ott felszántott gyalogutat – a szokásjog alapján – évenként újjá taposták.

3.5.1.4 A kapás művelés nyomai

A szőlő pásztáit alulról felfelé kapálták, minden vágással egy kapányi földet lejjebb ejtve. A szőlő felső vége a szomszéd földjénél – a mezsgyénél – alkalmanként ennyivel alacsonyabb lett. Ha ugyanazt a szőlőt – tőkéit szükségszerűen újraterelítve – kétszáz éven át, évente háromszor megkapálták, felső végén a löszfalakra emlékeztető – volt kapásai nyelvén – ún. „Rick” keletkezett, amely munkájuk emlékeként ma, amikor a szőlő helyén ötven éves erdő zöldül, a tájalakítás történetének beszédes tárgyasulása.

Megtörtént, hogy szőlőkapások valamelyik szomszéd községből jöttek napszámba. Ilyenkor a legrövidebb úton, a falvakat összekötő gyalogösvényen érkeztek. A szomszédos falvak közötti kapcsolatok alakításának, ápolásának ezek, ha mód volt rá, toronyiránt taposott utak hasznos szolgálói voltak. Ha valaki az egyik faluból a másikba akart menni, akkor gyalog többnyire fele annyi idő alatt ért oda, mint szekéren.

A munkába menésre taposott utakkal együtt a határ kapás művelése is eltűnt. Elképzelhető, hogy a turisták, akik gyalog menve akarják látni a Délkelet-Völgység újra szépülő falvait, és ismerkedni akarnak ezeknek hol szorgos munkával, hol szomorúsággal telt múltjával, a régi gyalogutak nyomán újakat, turistautakat taposnak.

3.5.2 Vasút

A reformkori politikusok a tengeri kereskedelem fejlesztésével akarták a magyar árut Bécs elkerülésével külföldre juttatni. A fiumei kikötő ekkor a Magyar Korona alá tartozott, így érthetően először oda kellett eljutni a leggyorsabban. Ezzel magyarázható, hogy egyre több kezdeményezés és terv látott napvilágot a Dráva térségét a Dunáéval összekötő vasútvonalakról. (M3: 330.-336. kép)

Dombóvárról Bátaszékre 1873. június 20-án indult el az első vasúti szerelvény. A tervezett vaspályát a Mőcsény község melletti vízvásztó dombon kellett átvinni, mivel a vízrajz ismertetésénél leírtak szerint ezen a ponton volt a Rák- és a Lajvér-patak völgyei közötti húzódnó dombhát a legkeskenyebb. Ennek érdekében a vízvásztón szokatlanul nagy bevágást, illetve közel kilenc km hosszú olyan vonalszakaszt kellett létesíteni, amely elfogadható pályamelkedést adott. Ennek a pályarésznek a műszaki megoldására a domb egyik oldalán a zsbriki, a másikon a szátkai völgyben hatalmas töltést építettek, melynek földműve sokáig „tájidegen” maradt. A töltés felső szintjére terített kőagyazat anyagának többségét a mórágyi gránitbányában fejtették. Általában olyan anyagokat igyekeztek beépíteni, amelyek a környéken találhatóak voltak. A talpfák a Dráva völgyében található tölgyesekből származtak.

Itt említem meg részletesebben a vizsgált terület a kitelepítésig működő egyetlen jelentősebb ipari üzemét a kismórágyi gránitbányát. A bánya a Mórágys-rög felszínre bukkanó kőzetére települt, bérlője 1906-1944-ig Falk Zsigmond és Ziner Tibor voltak. A szállítás megkönnyítése érdekében a kismórágys vasútállomás mellett létesített bánya egyszerre 200-300 munkást foglalkoztatott. A követ a környékbéli út- vasút- és hidépítésnél használták fel. A bányát 1943-ban kisajátították, mely után gyakorlatilag megszűnt működni. Újabb az autópálya építése kapcsán vannak tervek az újrainvitására.

Előzőek szerint a vasút építői a möcsényi vízvásztón csak jelentős pályahossz növeléssel – két nagy kanyarral – jutottak át. A teljes pályaszakasz hatvanhat kilométeres volt, alagúttal közel öt kilométeres - mintegy nyolc százalékos – pályarövidítést lehetett elérni. A „vesztett szintkülönbség” kiküszöbölése, a pálya rövidítése tekintélyes idő- és költségmegtakarítással járt. 1909-ben ezért olasz vendégmunkásokkal megkezdték a két patak völgy közötti domb alatt átvivő möcsényi alagút építését. A régi nyomvonalat egészen a második világháború végéig karbantartották, mivel az alagút felrobbantása esetén a vasúti közlekedést ezen a régi pályán lehetett volna viszonylag gyorsan indítani.

33. Ábra Az 1873-ban átadott kanyargós vasút nyomvonala (pirossal) és az alagúttal lerövidített nyomvonal (feketével).

A töltések másodszeri megépítése újabb ökológiai és vizuális gátakat emelt, amelyek fokozottan megváltoztatták a vidék arculatát. A korábban messzire belátható völgyek leszűkültek, elzáródtak a figyelő szemek előtt. A magas vasúti töltések esztétikai értelemben idegenek, ökológiai következményeiket, különösen a hideg levegő torlódásokat tekintve károsak voltak a tájban.

A Dombóvár-Bátaszék vasútvonalnak Trianonnal megszűnt a jelentősége. A vasútvonal régi, „kerülő-szakaszának” bevágásain, töltésein a völgy egyik oldalán a sínpár helyén a vízvásztón innen Zsibrik, azon túl Szálka felé visz aszfaltozott autótút. Az első jelenti Zsibrik egyetlen (igen keskeny) kapcsolatát a világgal, melyen a rehabilitációs alapítvány és a földművelő gépek közlekednek, a szálkai völgy egyik oldalán a kiszélesített nyomvonalat a szálkai bekötőúthoz használták fel, míg a másik oldalon turisták járnak. Elképzelhető, hogy az alagúton át pedig „nosztalgia” vonatok fognak járnai a jövőben.

3.6 A népesség nemzetiségi összetételének, felekezeti arányainak változásai

A törökök a hódoltság idején kedvelték a rácokat, mert jó katonák voltak, ezért nem kellett adót fizetniük. A korabeli magyarok martalócoknak tekintették őket. Valójában kétféle rác volt: katona és földműves. Előbbiek mentesek voltak az adó alól, utóbbiak gazdálkodtak és adóztak (Holub J., 1974). A rác népesség a későbbiekben archaikus gazdálkodási módjuk és

szigorúan hagyományörző ortodox társadalmi berendezkedésük miatt fokozatosan visszaszorultak, helyüket átvették az alkalmazkodóbb és a korszerű gazdálkodási technikákkal lépést tartó németek. Jó példa erre Alsónána, régebbi nevén Rácnána. Az elnevezés azt mutatja, hogy a rácok itt valamikor túlsúlyban voltak. A szőlőtermesztés szempontjából – már említet-ten – fontos volt a rácok völgyeségi jelenléte. Források szerint ők honosították meg Magyaror-szágon a kadarka szőlőfajtát és azzal együtt a héjon-erjesztéses borkészítés módszerét, az ún. kácist (Rapaics R., 1938).

A Rákóczi-szabadságharc alatt a rácok többsége elmenekült a Szerémségbe és csak a háborús állapotok megszűnése, 1711 után tértek vissza. A Völgységben a németek megjelené-sével a rácok száma lassan, de fokozatosan csökkent. Az első világháborút és a trianoni egyezményt követően tömegesen hagyták el Magyarországot az optálás keretében. Az optálás keretében a szerb állam kedvező anyagi megoldásokkal visszahonosította és állampolgárságot adott a dél-magyarországba elszármazott és visszatelepülni szándékozó rácoknak. Rácok ma elenyésző számban élnek a kutatási területen, ha egyáltalán élnek.

A Grábóc, Szálka, Cikó, Ófalu, Mőcsény, Palatinca községekbe – a 18. század első felé-től kezdődően – betelepítettek többsége frank származású katolikus volt. (M3: 337.-348. kép) Bátaapátiba, Alsónánára, Ófaluba és Zsibrikbe evangélikusok (Szita, 1996), Mórágba refor-mátusok települtek. A felekezetek szerinti megoszlás nem a "cuius regio eius religio" elve alapján alakult. A betelepítések korában Bátaapáti és Mórág ura a Habsburg-hű, katolikus Mercy gróf volt (Eberl, 1989). akinek sok telepesre volt szüksége és ezért az evangélikusokat és a kálvinistákat is fogadta. Ügyelt azonban arra, hogy egy faluban csak egy felekezethez tartozók lakjanak, hogy esetleges konfliktusoknak eleve elejét vegye.

A papok és a lelkipásztorok a későbbiekben ügyeltek nyájukra, híveikre, nehogy – pél-dául házasság útján – egy is elveszen közülük. Az eltérő felekezetű települések lakosai kö-zött "átházasodás" nem jött létre, még akkor sem, ha az egyik fél által örökölt föld a másik faluból gazdaságosan megközelíthető, művelhető lett volna. Ha a saját községében nem ka-pott házastársat egy fiatal (ami szégyennek számított), csak akkor keresett a tágabb környék-beli azonos felekezetű településről párt.

A térség kevés szinte valamennyi községében élt kevés számú izraelita. Bonyhádon, a volt Völgyeségi járás központjában azonban igen sokan laktak. Írásos forrás először 1741-ben említi őket. A környékbeli baranyai uradalmi, egyházi birtokokról és máshonnan kitiltott izra-elitákat a Perczel és a Kliegl család megtúrte Bonyhádon, és mivel e térség földművelő lakói árufelesleget termeltek, ennek, továbbá a dohány, bor, pálinka, állatbőrök és más nyersanyag-ok felvásárlása, továbbadása, illetve háztartási, iparcikkek árusítása révén megvagyonosodtak.

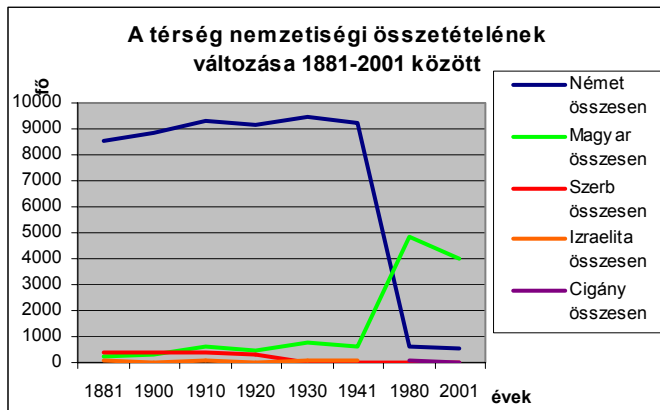
Egy, a felekezeti hovatartozás alapján végzett későbbi felmérés szerint a "Mózes hitűek" többen voltak, mint a külön-külön más felekezetekhez tartozók. Közösségük a paksi mellett a Dunántúlon sokáig a legnépesebb volt.

A soknemzetiségű Völgységben igen szoros kapcsolat alakult ki az intenzíven piacra termelő némettség és a kereskedelemből élő zsidóság között. Ez a kapcsolat sajátos szimbiózisnak tekinthető, olyannak, amely az együttélők javára van, pontosabban, amely az együttélés szempontjából kölcsönösen hasznos, előnyös.

A szimbiózis során létrejött kölcsönhatásoknak a táj állapotát pozitívan befolyásoló következményei voltak. Az üzletekben kínált, a növénytermesztés, az állattartás fejlesztését szolgáló korszerű műszaki berendezések, eszközök, a műtrágyák, a növényvédő anyagok iránt fokozatosan nőtt a kereslet. Megvenni az tudta mindezeket, aki mezőgazdasági termékeiért elegendő pénzt kapott. Többet termelni az tudott, aki korszerű eszközökkel művelhette földjét, gazdagodni az, aki haszonnal el tudta adni terményeit. Az egymás hatékonyságát gerjesztő törekvések, tevékenységek a tájban rejlő potenciális adottságok optimális hasznosítását eredményezték. A táj és lakói harmonikus összhangba kerültek.

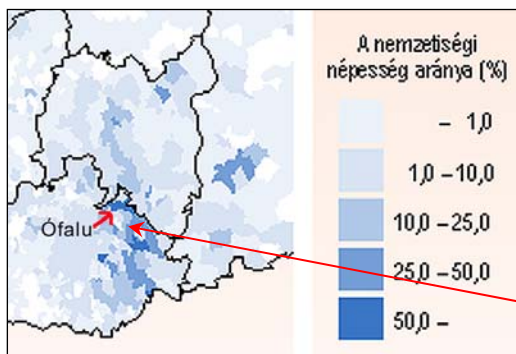
A szimbiózis a második világháború idején a deportálással szűnt meg. A háború után visszatért a bonyhádi zsidóság közel egyharmada (1930-ban 1022 izraelita lakott Bonyhádon, 1949-ben 286), de a népességi, gazdasági, politikai átalakulás következtében alapvetően megváltozott viszonyok miatt a korábbi élet-, lét-mód feltételei megszűntek. (Szóts, 2000). A haláltáborokból hazajött zsidók szinte kivétel nélkül elhagyták Bonyhádot (Kolta, 1995).

A második világháborút követő népességcsere teljesen átrendezte a térség nemzetiségi összetételét. A némettség száma a tizedére esett vissza, míg a magyar lakosság száma az ötszörösére nőtt. Az alábbi grafikonból az is látható, hogy az összlakosság körülbelül a felére csökkent. A hatalmas megrázkódtatásokat követő népszámlálásokon a térségben maradt némettség – érthető módon – nem vállalta nemzetiségi hovatartozását. Kivételt képeznek ez alól a kitelepítést nem szenvedő ófaluiak. 1980-ban a község 500 lakosa közül 422 vallotta magát német anyanyelvűnek, míg a 2001-es népszámláláson a 370-ből 300 vallotta magát német nemzetiségűnek. A legutóbbi népszámlálás nemzetiségi adatairól készített térkép jól mutatja Ófalu országosan is kivételes helyzetét.

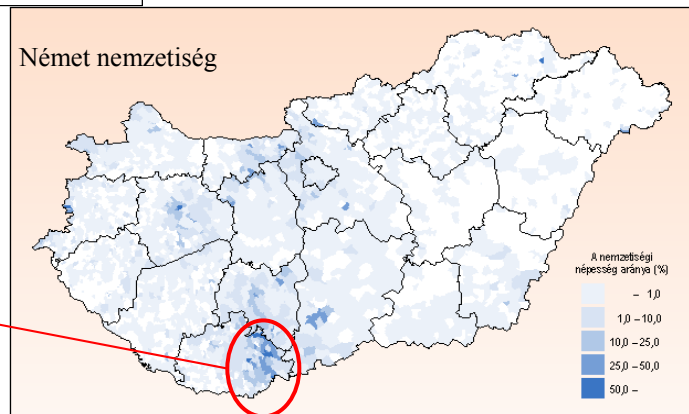

	1881	1900	1910	1920	1930	1941	1980	2001
Német	8507	8882	9329	9126	9439	9236	602	519
Magyar	228	306	608	465	743	637	4866	4007
Szerb	412	375	417	293	23	2	2	3
Izraelita	60	17	54	10	55	39		
Cigány							58	38

34. ábra és 8. táblázat, Források: 1881-1941 közötti és 2001-es adatok: KSH népszámlálási adatok; 1980: VÁTI TEIR Történelmi adatbázis 1945-1984

35. ábra, Forrás: 2001-es KSH népszámlálási adatok

3.6.1 A népességváltás és következményei

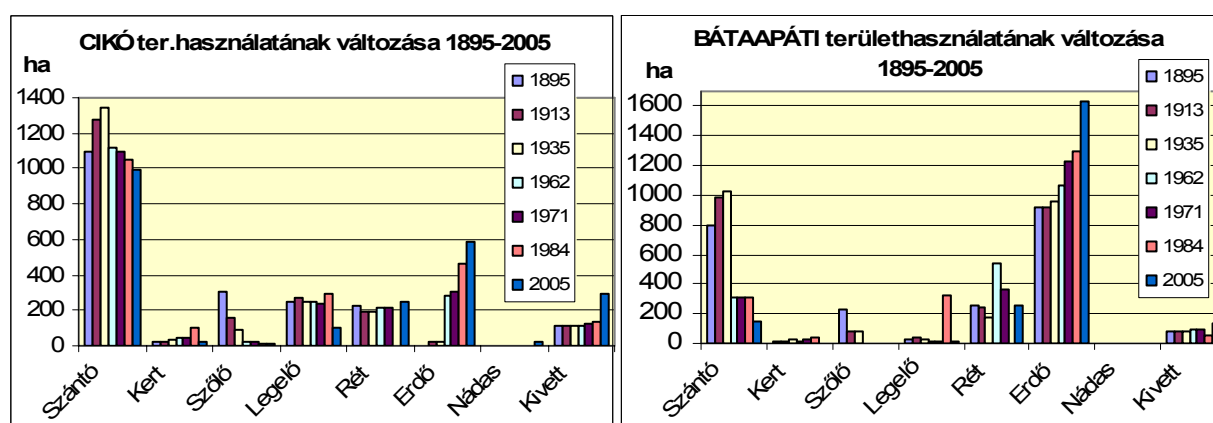
A táj a természet és az ember kölcsönhatásainak tárgyiasult története. (M3: 349.-357. kép) Az emberi tevékenység tárgyiasulásai a tájban akkor szembetűnően jellegzetesek, ha abban azonos népcsoport tagjai generációkon át, évszázadokig élnek, dolgoznak. Ha az ilyen térség lakossága cserélődik, az a táj változását okozza. Az átalakulás mértéke attól függ, hogy a régi népesség helyére érkezők elhagyott lakóhelyének természeti adottságai mennyire különböznek az újétól. A jövevények az új környezetbe, az ettől eltérő adottságúban szerzett tapasztalatokkal, szokásokkal jönnek, és ezek érvényesítésével igyekeznek abban élni. Az „átállás” egyrészt technikai jellegű nehézségekkel, másrészt lelki gondokkal jár. A meredek dombok szántására, művelésére a síkvidéken használtaktól eltérő eszköz, jártasság kell. Akik a rónán messze láttak, azokat a dombok nyomasztják.

A második világháborút követő években végbement lakosságcsere után hosszan tartó, politikai, gazdasági jellegű nyugalomra lett volna szükség ahhoz, hogy a rövid bácskai tartózkodás után érkezett székelyek, a hevesi summások, bányászok, az alföldi zsellérek, majd a felvidéki magyarok, adott esetben a megmaradt németek alkalmazkodni tudjanak egymáshoz, illetve az újonnan jöttek többsége a számára szokatlan dombvidékhez. A hazánkra

kényszerített szovjet politikai, gazdasági rendszer, ezt megelőzően főként a Magyar Nemzeti Parasztpárt, a régi lakosság és az új telepesek között politikai agitációkkal elmérgesített helyzetben, szavazatokért – itt-ott vérré menő – ellentéteket szítva gátolta, hogy a betelepítettek az ott lakottakkal közösen, eredeti életvitelükben gyökerező tájhasználatot, környezetkultúrát alakítsanak a Délkelet-Völgységben.

A természeti adottságokkal dominált térségben két évszázad alatt fejlesztett tájban a bekövetkezett népességcsere alapvető változásokat hozott. Az eltérő geomorfológiájú, különböző éghajlatú területekről érkező, a régi hazájukban jellegzetes tájhasználati eljárásokhoz, művelési módokhoz szokott, továbbá minden szempontból súlyos megrázkódtatásokon keresztülment, a közösség összetartó erejét elvesztett csoportok nem voltak képesek zökkenőmentesen beilleszkedni az új környezetbe, a két évszázad alatt alakult, stabilizálódott tájszisztémába. Termesztési tapasztalatok, művelési eszközök és módok ismerete hiányában a szőlők és azok a szántók maradtak parlagon, melyeket a legnehezebb volt meredekségük miatt megművelni. Az intenzív állattartás, majd a termőföldek kollektivizálása után a lovak számának fokozatos csökkenésével bekövetkezett a kaszálók és rétek, legelők elvadulása.

A földhasználatban bekövetkezett változást jól mutatják két eltérő domborzati adottságú település (Bátaapáti, Cikó) 1895-2005-ös időintervallumra készült grafikonjai, melyek szerint a szántóterület 1945 és 1962 között csaknem a felére csökkent. Cikón és Grábócon nem volt olyan drasztikus a szántóterületek zsugorodása, mint a dombok közé szorult Bátaapátiban, Mórágyn vagy Mócsényben. A szőlő ugyanebben az időszakban tizedére, egyes falvakban huszadára csökkent, míg az erdőterületek - főként a volt szőlők helyén - ötszörösükre, egyes falvakban tízszeresükre növekedtek.

36. Ábra Területhasználat-változás Cikón és Bátaapátiban 1895 és 2005 között. Forrás: KSH alapján saját ábra

A népességváltás következményei nem csak a határban, hanem a települések arculatában is megmutatkozik. A hosszabb távú változás bemutatására jó alkalmat ad az 1953-ban és az 1978-ban készített légifotók összehasonlítása. A népességcsere után néhány évvel, 1953-

ban készített felvételeken még szabályosak és hasonló rendezőelvek szerint sorakoznak egymás után a porták, míg az építészeti rend 1978-ra felhígult: az U-beépítéstől eltérő építkezések történtek, illetve a völgytalpi helyszínektől eltérő területeken új településrészek jelentek meg (M3: 349-357. kép).

3.7 A művelési eszközök, berendezések, módszerek változásai

A betelepülő frankok a Dunán úsztatott bárkákon nem hozhattak magukkal sok művelő eszközt. A velük jött iparosok csak hosszú idő után jutottak nyersanyagokhoz, így vashoz, hogy szerszámokat, akár csak lópatkót készíthessenek.

A bozótól megtisztított, az erdőirtással nyert föld művelésére hosszú időn át csak kezdetleges szerkezetű, megoldású ekéket használtak. A kézzel vetett gabona egy magja – az időjárástól függően - négyet, ötöt termelt betakaríthatóan. Ebből egyet-kettőt félre kellett tenni vetőmagnak, tizedet, kilencedet kellett adni, fogyasztásra, netalán eladásra nem sok maradt.

3.7.1 A németek művelési módszerei

A német telepések szántóföldjeiket – termékenységük megtartására – eleinte ugaroltatták. Az egy tagban ugaron tartott szántókat legeltették, így némi trágya is jutott a földre. A réteket igyekeztek olyan állapotba hozni, hogy a széna-, sarjútermésük ne csak az állatok átteleltetésére legyen elegendő, hanem az istállózást is lehetővé tegye. Ennek érdekében felhagytak az ugarolással és a talajerőt növelő takarmánynövényeket vetettek. A gazdálkodásnak intenzívebbé válásával növekedtek a gabonahozamok és kialakult az istállózó állattartás. Olyan szarvasmarhafajtát tenyésztettek, amelynek tej- és húshozama egyaránt jobb volt a szürke marháénál, ám előbbieket mellett az istállózás másik fő „hozama” a trágya volt.

A dohánytermesztés megszűnése után a szántóföldi termesztés főbb gabona-növényei a búza, a rozs, az őszi mellett a tavaszi árpa és a zab voltak. A kapások közül a kukorica volt a legfontosabb, de a burgonya, takarmányrépa termesztése is jelentős volt. A takarmánynövények közül a lucerna, a herefélék, a baltacin, illetve a csalamádé nőtt nagy területen. Az istállózott állatokkal szénát, friss herét, illetve abrakot etettek. Az ehhez való növényeket szecs-kázták, szeletelt marharépat, tököt, illetve korpát, olajpogácsát keverték bele. A szecs-kavágót – mivel elektromos áram nem volt – kézzel, vagy lóval húzatott járgánnyal hajtották. A disznókat főként kukoricadarával, főtt burgonyával hizlalták. A darát sokan fölözött tejbe áztatták.

A cséphadarós, ló-nyomtatásos cséplést a huszadik század elején a géppel végzett váltotta. A cséplőgépet gőzgéppel vagy traktorral hajtották. A cséplőgép garnitúrákat az esetek többségében, tizenöt-húsz gazda együttesen, kezdetleges szövetkezetként vásárolta, üzemel-

tette. A lóhere és más aprómagvas növények cséplésére ehhez való cséplőszekekrényt vásároltak. Magát a cséplést, annak sokféle munkafázisát a „szövetkezet” tagjai, családtagjai kalákában végezték.

A Délkelet-Völgységben mindössze egy olyan gazda volt, aki arra alkalmas földjeit traktorral művelte. Az egy katasztrális holdnál (5755 négyzetméter) nem nagyobb, lejtős szántók erre alkalmatlanok. Kevesen voltak, akiknek ennél nagyobb földterületük volt egy tagban. A tagosítást, egy-egy tulajdonos földjeinek egy összefüggő területté szervezését – ami lehetővé tette volna a traktor használatát – a Délkelet-Völgységben nem lehetett megoldani, mert nem kaphatott volna mindenki azonos termőértékű földet. Az 1953-as légifotók is tanúsítják, hogy addig nem történt semmilyen mértékű tagosítás.

A földek művelésére általában hidegvérű-ló-vontatta eszközöket használtak így például vetőgépet és a rétek kaszálására kaszálógépet. A dombvidéki apró parcellák szántásához elengedhetetlen eszköz volt a fordítós eke. A fordítós ekével a barázda végére érve az ekével megfordulva nem kellett visszamenni a parcella végére az új barázda megkezdéséhez, hanem rögtön szántani lehetett a következő barázdát, mivel az eke vasát át lehetett fordítani. Ezzel a módszerrel egyrészt időt lehetett megtakarítani, másrészt a barázdák egy irányba való dobása is megoldott volt. (M3: 358.-365. kép)

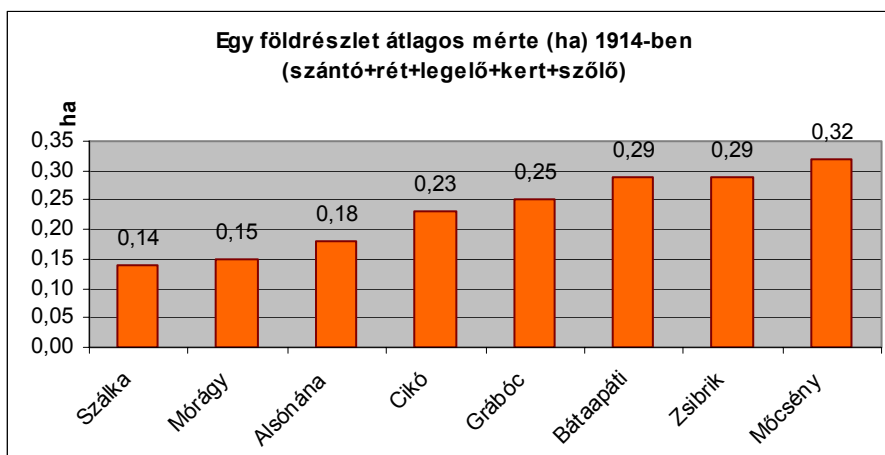
A dombvidéki területek több évtizeden át folytatott szántása következtében jellegzetes teraszok alakulnak ki. E teraszok nyomait a téma iránt fogékonyak még ma is felfedezhetik, pl. Ófalu határában a domboldalt jellegzetesen szalagszerűen övező elvadult cserjesávokról. (M3: 366.-369. kép)

3.8 A tulajdonjog, illetve birtok-nagyság hatásai a tájra

A Délkelet-Völgység területén nem volt olyan birtokos, akinek összesítve száz holdnál (57,6 ha) nagyobb szántóterülete, illetve olyan, akinek egy tagban öt hektárnál nagyobb földje lett volna. A volt Völgységi járásban a száz holdnál nagyobb birtokok a járás területének mindössze huszonöt százalékát tették ki, azaz a járás területének hetvenöt százaléka kis- és törpebirtokosok tulajdona volt (Király I., 1975).

A Völgységi járás, és ezen belül kiemelten a Délkelet-Völgység, az egész országban egyedülállóan sajátos helyzetű volt a termőföld tulajdonlását tekintve. Ebből adódóan joggal mondható, hogy ez a terület volt Magyarországnak az a kistérsége, tájegysége, amelyben a „nadrágszíj parcella” szántók geometrikus felszínszerkezeti rendje, annak karaktere mind műveléstechnikai, mind esztétikai értelemben példátlan volt. (A térség mintegy 12.000 hektárnyi termőterülete 41.000 földrészletre oszlott.)

Földrészletek száma	
Alsónána	6855
Bátaapáti	4719
Cikó	8529
Grábóc	3278
Mórággy	10835
Mőcsény	2267
Ófalu	n.a.
Szálka	4736
Palatinca	250
Zsibrik	1240
Összesen	41469

9. táblázat és 37. ábra, Forrás: KSH adattár, településsoros adatok

A terület tájkarakterét fél évszázaddal ezelőtt a geometrikus idomok rendszere, szövénye határozta meg, mely a rendnek, a hasznosságnak, egyben a sajátos szépnek az érzetét keltette. A mai látogatót más arculatú táj fogadja.

A táj alapjellemzőjét adó domborzati adottságok változatlanok, de a felszín hasznosított-sága, borítottsága mind "anyagát", mind struktúráját tekintve alapvetően eltér az ötven évvel ezelőtől. Az akkor domináns egyenes vonalú idomok mindent elborító rasztere eltűnt. A plasztikus felületű terepadottságokhoz simuló, lendületes határvonalú legelők, erdők, a lejtők mindig íves szintvonalaihoz idomuló vízfelületek látványa a természeti elemek domináns voltát érezteti, annak ellenére, hogy az új arculatú tájnak is az ember a mestere.

Az apró parcellázottságról érzékletes képet kapunk a 19. század végén, 20. század első harmadából származó kataszteri térképekről. A kataszteri lapok és az 1953-ban készített légifelvételek még „összhangban vannak”, azaz a légifotók is tükrözik még a tagoltságot, el- lentétben a tsz-esítés utáni 1978-as felvételekkel, ahol az apró felületeket már összeolvasztot- ták. (M3: 370-388. kép)

A 19. század végi - 20. század eleji birtokviszonyokba, birtokméretekbe nyújt kitűnő bepillantást két forrás. Az egyik az a Mőcsényről 1934-an készített földbirtok-kataszter, mely a helyszíni kutatásaim alatt felbukkant. A kataszter tartalmaz egy térképi vázlatot a dülők el- helyezkedéséről és számozásáról egy összesítő táblázatot, valamint a részletes térképlapokat, utóbbiakat sajnos csak töredékben. Az összesítő táblázat tartalmazza valamennyi dülő nevét, a dülőkben elhelyezkedő parcellák sorszámain (-tól -ig), továbbá a dülők összterületét (kataszt- rális hold, öl). A birtokvázlat jelentősége azért kiemelkedő, mert parcella szintű adatokat tar- talmaz, melyekből további információk nyerhetők. A másik forrás egy kitelepített volt mőcsényi leszármazott 1953-ban írt településtörténeti kézirat (Vetter, 1953), mely azonban

jól visszatükrözi a 20. század eleji állapotokat. Vetter közli az egyes házsámok alatt lakó családok nevét.

Az adatok tanulmányozása és feldolgozása után a következő megállapításokat tettem Mőcsény 1934-es birtokviszonyaival kapcsolatban:

- A község határában 1934-ig nem történt tagosítás (amennyire a töredékes térkép-anyagból kiderült). A határ birtokszerkezete továbbra is a – valószínűsíthetően – betelepítés korában kialakított nyomásos gazdálkodásnak megfelelő (Ortutay szerk. 1977): a 39 dűlőben egyenként a beltelkek sorrendjében helyezkednek el a telkes gazdák parcellái, ebben csak az öröklés, illetve a házasságok okoztak némi módosulást. E tény megállapítására a birtok-kataszter és a Vetter-féle kézirat összehasonlításával jutottam. A kataszter térképlapjai tartalmazzák az egyes parcellák tulajdonosainak a nevét és valamennyi név mellett egy parcellánként eggyel emelkedő sorszámú kétjegyű szám is olvasható. A kéziratból bizonyítható, hogy a kétjegyű számok a házsámok, továbbá, hogy a parcellák tulajdonosi sorrendje valóban a beltelkekének megfelelő.
- Az egyes dűlőkben átlagosan 64 parcella volt. Ez a szám a Vetter-féle kézirattal összevetve – egyéb mőcsényi forrás hiányában – némi támpontot ad a telkes gazdák számáról. A kézirat 95 házsámról tudósít, biztosra vehető azonban, hogy a térség többi településéhez (pl. Bátaapáti) hasonló arányban voltak Mőcsényben is kisházastöredéktelkes parasztságok, továbbá telekkel nem rendelkezők.
- A Vetter-féle kéziratból tudhatjuk meg azt az adatot, hogy egy családi gazdaság (Adam Hinterschied, 25. házsám) milyen birtokrészekből állt:
  - 1 beltelek házzal és szőlőskerttel
  - 14 szántóparcella 1-1 dűlőben
  - 2-2 szántóparcella (összesen 4) 2 dűlőben
  - 1 parcella kenderföld
  - 1 présház
  - 4 rétparcella 1-1 dűlőben
  - 2 szőlőparcella 1-1 dűlőben
  - legelőjog a közlegelőn
  - Összesen: 1 beltelek, 25 parcella szántó és rét, legelőjog és 1 présház

Előbbiekből az is kiderül, hogy ezen családi parasztság földjei 23 különböző dűlőben voltak.
- Megállapítottam, hogy az egyes földrészletek (parcellák) mérete átlagosan 0,34 ha. Ezt az adatot tovább finomítottam azzal, hogy – a kataszter összesítő táblázata alapján – dűlőnként is kiszámítottam az egyes parcellák átlagos méretét. Így kaptam az alábbi eredményt. Látható, hogy az összterület 80%-án 0,5 hektárnál, azaz egy katasztrális holdnál (5754 m²) kisebbek a földrészletek.

Parcellaosztályok	(ha)	Az összterület %-ában
0,5-3,5 ha között	159,88	19%
0,49-0,4 ha	305,28	35%
0,39-0,3 ha	170,98	20%
0,29-0,2 ha	174,57	20%
0,19 ha alatt	51,07	6%
Összesen	861,77	100%

10. táblázat, Forrás: Mőcsény kataszteri birtokvázlata 1934., saját kieg.

- A jobbágyfelszabadítást is „túlél” elaprózott, tagosítatlan birtokszerkezet tükrözi a paraszti gazdaságok, az egyéni földtulajdon meglétét és a nagybirtokok uradalmainak hiányát a térségben (más községekben, pl. Szálka, Bátaapáti kisebb arányú meglétét). A kisparcellás rendszer fennmaradása – még az 1953-as légifelvételeken is megfigyelhetően – a délkelet-völgységi dombsági táj sajátos jellemvonása.
- Kiszámítottam a beltelek átlagos méretét. A 163 beltelek összes területe 450541 m², ez alapján egy beltelek átlagosan kb. 2800 (2764) m² = kb. 800 (768) nöl = kb. 0,5 kh. A valószínűségben megmérve általában valóban ekkora belteleket találunk Mőcsényben. A kutatási terület többi községében a völgyek változó keresztmetszeti méretei gyakran nem tették lehetővé az ilyen méretű beltelek kialakítását. A beltelek méretét már a betelepítés korában is meghatározták. A Cikót, Mőcsényt és Mórágókat is betelepítő Johann Michael Schilson báró és a kétyi birtokaira érkező telepések között kötött szerződésben 15-18 öl széles és 45 öl hosszú (azaz 28-35 m x 85 m = 2975 m²) házhelyeket határoztak meg (Szi-ta, 1996.). Sem Cikóról, sem Mőcsényből, sem Mórágóról nem maradt fenn hasonló adat a telepítési szerződésekben, ám valószínűleg nem véletlen egybeesés, hogy a mai házhelyek mérete is a telepítés-koriaké körüli.

Bátaapáti és Mórágó esetében is rendelkezésre állnak értékes, a 19. század végi földbirtok-megoszlásról tudósító források, bár ezekből nem nyerhetők parcella szintű információk. Bátaapáti evangélikus lelkészsege által vezetett „Családkönyv” (Kolta, 1995.) szerint a jobbágyfelszabadítás után a Bátaapátiban élő 220 családból 50 (23%) parasztgazda/volt telkesjobbágy/Bauer; 85 család (38%) kisházias/volt féltelkes jobbágy/”kláhajzler”; 45 család (20%) prësházias/volt töredéktelkes jobbágy/”preszhajzler”; 30 család (13%) napszámos/volt vagyontalan zsellér/”tágléner”; és 10 család (0,4%) értelmiségi, tisztviselő, kereskedő, alkalmazott. Mórágóban már a kezdetektől ennél jóval kiegyenlítetlenebb birtokmegoszlást tár fel a község 1767-es urbárium. A 103 család közül 75 telkes jobbágy, 24 házas zsellér és 4 házatlan zsellér volt. A telkes gazdák 15%-nak 19-22 kat. hold földje, 23%-nak 10-19 kh földje és 63%-nak csak 2-10 kh földje volt. A birtokmegoszlás aránytalansága a huszadik századig

tovább fokozódott, 1938-ban több mint a község lakossága felének 1 kh-ja sem volt (Szilágyi, 1992).

3.8.1 A második világháború következményei

A szovjet csapatok 1944. november 30-án érkeztek Mohács felől a Délkelet-Völgységbe (Solymár, 1975.). A német hadsereg által megfésült szarvasmarha- és lóállományt a szovjetek szinte az utolsó jószágig elhajtották. Az őszi szántást, vetést nem lehetett elvégezni. A kitelepítés következtében az élők munkaeő jelentősen megcsappant. A Bácskából menekült, lerongyolódott, halálosan kimerült bukovinai székelyek lesoványodott lovaikkal nem tudták juttatni földjeiket, a szokatlan domboldalakokat kellő módon művelni. A Hevesből jött bányászok, summások sem. A községekben maradt régi lakók közül szinte senkinek nem maradt lova, az ő földjeik nagy része is vetetlen maradt. 1945 tavaszán, nyarán a korábban virágzó táj halálos betegnek tűnt. 1948-ban a felvidéki magyarok egy részének a térségbe telepítése, a falvakban maradt német lakosok áttelepítése a Délkelet-Völgységben a népességnek olyan kaotikus állapotát teremtette, amely az érintettek számára kilátástalannak tűnt. Az addig földművelésből élt egyes népességnek az életben maradáshoz egyetlen lehetősége volt, gabonát vetni és aratni, hogy legyen mit enni. A létminimum megteremtése volt a lényeg, a szőlők művelésére sem ismeret, sem szándék nem volt.

A kommunista párt, uralomra jutva, 1948-ban „fordulatot” hirdetett. Az ország lakosságának közel hatvan százaléka ekkor még a földből élt. Régi és új tulajdonosként többségük érezte, hogy a szovjet minta alapján a kolhozok és szovhozok „megszervezése” elkerülhetetlen. Ez a „szervezés” sok könnyel, fájdalommal járt. Az ellenzők módosabbjait kulákká, osztályellenségévé nyilvánították, táborokba hurcolták, földönfutó hontalanokká tették. Mindezt főként azért, hogy a közöstől húzódókkal éreztessék, ők is sorra kerülhetnek. Ilyen körülmények között nem sokan voltak, akik „magán-gazdaságukat” fejleszteni akarták.

3.8.2 Termelőszövetkezeti tulajdon és használat

A kommunista kormány illetékesei, a termelőszövetkezetek megszervezésének kezdetén 1948-1951 között azt is eredménynek tekintették, ha egy faluban két, akár három szövetkezet (termelőszövetkezeti csoport) alakult. A lényeg az volt, hogy a földek, jószágok, művelési eszközök szövetkezeti használatúvá, közös tulajdonná váljanak. Az ötvenes években már voltak újra lovak, tehének is, de olyan istállók, amelyek közös etetésre, fejésre lettek volna jók, nem léteztek. A kicsévelt gabona tárolására sem volt raktár, de ilyen a falvakban nem is kellett, mert a „fejadag” kiosztása után a többit rögtön „beszolgáltatották”.

A tszcs-k alacsony produktivitását jól példázzák az 1951-1956-ig Bátaapátiban működött Rákosi tszcs-ben történtek és a mórágymár Március 15. tsz 1959-es eredményei. A bátaapáti tszcs létrehozása a parasztok heves ellenállásába ütközött, nem voltak megfelelő épületek és eszközök, nem volt tőke és hiányzott a szakértelem. Szaporodtak a lopások és összetűzések. A korábban művelt terület fele (a géppel nem művelhető meredek domboldalak) parlagon maradt (Kolta, 1995). Növénytermesztés csak a dombhátakon folyt, ami e területeknek a tagosítását jelentette. Mórágymon az ötvenes évek elején a közvagyon erősen csökkentő jelenség volt a gyakori falopás, a gyümölcsfák és a szőlőkarók kivágása és eltüzelése. 1959-ben a Március 15. tsz-ben mindössze napi 100 liter tejet fejtek 14 tehéntől, szemben a második világháború előtti napi 600 liter körüli értékekkel (ld. 3.2.5 alfejezet). A tsz-ben 1960-ban mindössze 66 szarvasmarha, 22 ló és 25 sertés volt, míg a tsz-be be nem lépett egyéni gazdák kezén (Mórágym és Kismórágym együtt) 125 sertés, 240 birka és 74 kecske volt (Szilágyi, 1992).

A nadrágszímj parcellák tagosításának az 1950-es évektől már nem volt akadálya. Az 1953-as légifotókon még nem fedezhető fel az apró parcellák összevonása, de – mint Bátaapátinál is látható volt – a géppel művelhető felszíneken feltehetően bizonyos mértékben hamarosan elkezdtek. A tagosítás folyamatáról nem sikerült pontosabb adatokat gyűjtenem, de az 1978-as légifotók tanúsága szerint ekkorra már az egész térségben teljes körűen megtörtént (M3: 370-379. kép).

A tsz-esítéssel a délkelet-völgységi tájhasználatnak és ezzel a táj sajátos karakterének, a geometrikus idomok képezte felszínszerkezeti rendnek örökre vége volt. A domboldalak műveléséhez nem volt elegendő ló, sem az etetésükhöz szükséges széna, abrak, zab, ezeket a területeket traktorokkal nem lehetett szántani, így ezek parlagon maradtak. A szőlőket elhanyagolták, a közlegelőket úgyszintén. Következésképp a Délkelet-Völgység háború előtti mezőgazdasági hozama a töredékére csökkent. A termelőszövetkezetek kényszeres szervezése következtében az állattenyésztés és a földművelés egyaránt jelentősen veszített korábbi színvonalából.

A hatvanas évek végére egyértelművé vált, hogy az „egy falu egy tsz” elv a Völgységben annak geomorfológiai, népességi adottságaira való tekintettel nem vezet sikeres gazdálkodáshoz. Tolna megye illetékeseinek kezdeményezésére 1969. január elsején megalakult a Völgység Népe Tsz a Délkelet-Völgység korábbi termelőszövetkezeteinek (Grábóc, Cikó, Bátaapáti, Mórágym, Mőcsény) egyesüléséből. Szálka, Alsónána és Ófalu nem lett az új, a Völgység Népe Tsz része. (M3: 389.-397. kép)

Megalakulása után a Völgység Népe Tsz vezetői a természeti, gazdasági, humánadottságok, továbbá az eszközellátottság, a jószágállomány figyelembevételével célszerű tér-

szerkezetet igyekeztek alakítani. A tsz-be került falvak mindegyikében hagyománya volt a szarvasmarha- és sertésenyésztésnek, a birka és baromfitartásnak. Az 1968 telén kitört száj- és körömfájás a térség sertésállományát szinte teljesen megsemmisítette. Így alakult ki a Völgység Népe Tsz fő profiljaként a szarvasmarha-tenyésztés és a juhászat. Teheneket kizárólag istállózott módon tartottak, az 1969 és 1972 között Cikón épített 580 férőhelyes tehéntelegen (M3: 390-391. kép). A cikói telep fő célja a tejtermelés volt. Grábócon nőüző, Bátaapátiban növendéküző tartáshoz (M3: 394. kép), Mőcsényben szabadtartásos tehén- és bikahízaláshoz létesítettek infrastruktúrát. Juhászatot három kismórágnyi hodályban folytattak (M3: 393. kép). A tsz központjául a közút mellett, a terület központjában fekvő Mőcsényt választották. Átépitették az egykori apaállat istállót, és ebben alakították ki 1972-ben az új tsz központot, illetve az irányításhoz szükséges irodahelyiségeket (M3: 389. kép).

A tsz három összetevőjében módosította a délkelet-völgységi tájat jelentősen: a) átfogó tagosítást és meliorációt hajtott végre, b) erdősített és c) a dombháton szőlőültetvényeket telepített (Radnai, 2005. ex verb.). E hármassal alapjaiban alakította át a tájszerkezetet és természetesen a tájhasznosítás korábbi módjait és elmondható, hogy a térség településeken kívül eső területei mai arculatának fő vonásait e tevékenységek következtében nyerte (M3: 402-406. kép).

A tsz szántóföldként a hetvenes évek végén – kedvezőtlen adottságú területté minősítve – csak 1000-1200 ha-t hasznosított. A szántóföldeket gépel művelték, így csak a völgytalpakon, a dombháton vagy a kisebb lejtésű völgylábi területek jöhettek számításba. A völgytalpak műveléséhez azonban szükséges volt a területek meliorációja, amely jelen esetben víztelenítést takart. A korábbi „savanyúfüves rétek” víztelenítésére összesen 24 km hosszú, nyílt vízlevezető árkokat ástak, illetve alagcsöves rendszereket létesítettek (M3: 394. kép). Ezzel az eljárással sikerült ugyan gépi művelésre alkalmas sík területeket nyerni, de az ökológiai következményei igen károsak voltak. A vizenyős rétek többi területein a korábban említettek szerint tározókat létesítettek, illetve egy részük elmocsarasodott.

A szőlőtelepítést és az erdősítést (M3: 396. kép) a korábbi fejezetekben már ismerttettem, így azokat itt nem részletezem. Említést érdemel azonban az az adat, hogy a Völgység Népe Tsz az alapításakor 600 tagot számlált, mely a 80-as évek végére 450 körülire csökkent, azaz a tsz-be tartozó öt község területén ennyien tartották fenn a tájat.

3.8.3 Egyéni gazdálkodói tulajdon- és használati jog hatása a területhasználatra a kárpótlás után

A hetvenes években újjászervezett tsz-ek mindössze 20 éven át határozták meg terület-használatukkal a táj arculatát. A 90-es években fokozatosan megszűntek, és ezzel – a termőföld tulajdonosi, használati jogát tekintve – rövid időn belül alapvető változás történt a térségben, mely a tsz-ek által kialakított területhasználatot azonban kevésbé befolyásolta. A kárpótlási jegyek révén – különböző feltételek mellett – licitálással szerezhettek magyar állampolgár földtulajdont. Kárpótlási jegyeket kapni, de venni is lehetett. Megtörtént, hogy a volt tulajdonos, vagy örököse nem jutott valamikori földjéhez, erdejéhez, mert másvalaki „túllicitálta”. (M3: 398.-406. kép) A Délkelet-Völgységben a német lakosság kitelepítése előtti tulajdonviszonyoktól, területhasználatától alapvetően eltérőek alakultak az 1969-es tsz-egyesítéssel. A kárpótlás után csak a tulajdoni viszonyok változtak meg gyökeresen, a tájhasználat módja azonban nem.

Napjainkban a gépesítetten rentábilisan művelhető mezőgazdasági birtok alsó határa 100 ha körüli. Ilyen szántóföld egy tagban kevés van a térségben. Azok számára akik a jelen körülmények között mezőgazdaságból kívántak megélni nem volt „visszaút” a második világháború előtti kisparcellás, lófogatos művelésmódhoz. A tájszerkezet maradt továbbra is olyan, amilyenné a hatvanas-hetvenes években alakították (v.ö. pl. a cikói Flurt 1978-ban ábrázoló 375. és 2000-ben mutató 403. képeket).

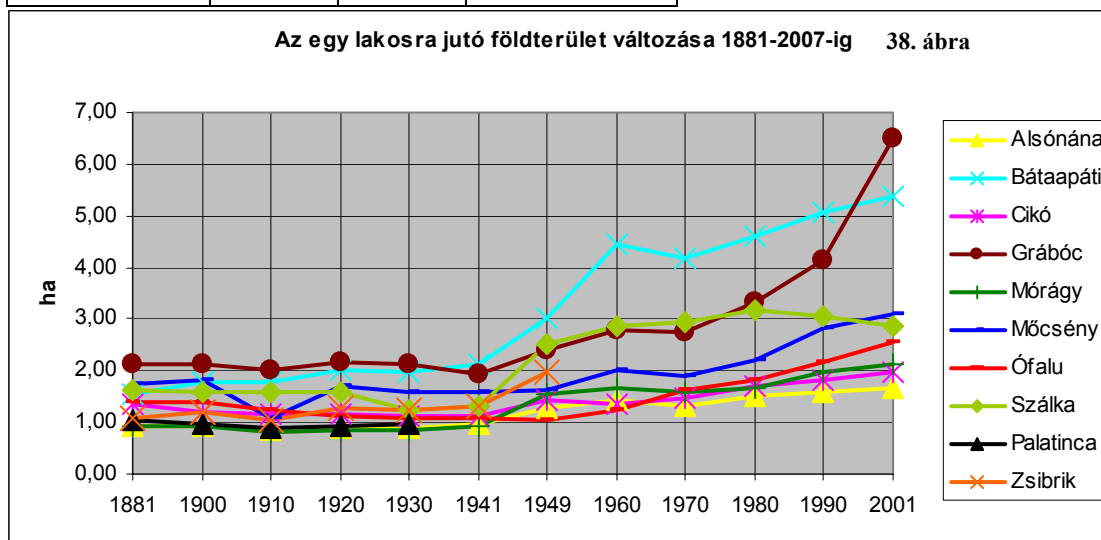
A Délkelet-Völgységben a szántóföldi növénytermesztés területe összesítve 2000 ha körüli (Forrás: ÁMÖ 2000.) (a szántott terület 1914-ben kb. 7000 ha volt, Forrás: Tolna vármegye ... adatai, 1914). A régi és az új legelőkön egyre több a birkanyáj. A dombvidéki birkalegeltetés az állattenyésztés gazdaságos ágazatává fejlődhet. Juhászattal a második világháború előtt vállalkozó nem foglalkozott a térségben. A nagyüzemi szőlők területe ma 450 ha körüli. (csak Mórágynon 1895-ben a falu lakói közel 400 hektáron termesztettek szőlőt, a térség lakói együttesen 1612 hektáron.) Az erdőterület 1895-ben 2473 ha (az erdősültség 19 %-os) volt, ma 5126 ha-on van erdő (az erdősültség 40 %-os) (Forrás: KSH Községsoros adatok 1895-1984). Az erdőterület a jövőben „spontán” módon is növekedni fog. A fenti adatokat összefoglalva: 2000-re az 1914-ben mezőgazdaságilag hasznosított terület (szántó, kert, szőlő, gyümölcs és gyep) 9500 hektárról 3100-ha-ra, 33%-ára csökkent (Forrás: Tolna vármegye ... adatai, 1914, ÁMÖ 2000.).

Nem csak a mezőgazdaságilag hasznosított terület csökkent jelentősen, hanem a népesség is. Az 1.1 alfejezetben részleteztem a népességcsökkenés folyamatát, itt csak összegzem,

hogy a népességcsere után máig fokozatosan, átlagosan a felére csökkent a települések lakosságszáma (ld. alábbi táblázat). Ennek következtében a duplájára nőtt az egy főre eső – potenciálisan – megművelhető terület nagysága (1-1,5-ről kb. 2-3 ha-ra, ld. alábbi grafikon). Rögön hozzá kell azonban tenni, hogy az elméleti lehetőség ellenére a szocioökonómiai környezet gyökeres átalakulása következtében a mai lakosságnak csak a töredéke foglalkozik földműveléssel.

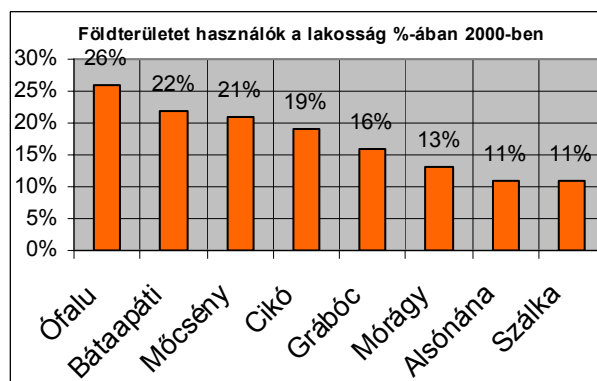
Lakosságszám	1900	2001	A 2001-es népességszám az 1900-as %-ában
Alsónána	1432	794	55%
Bátaapáti	1312	438	33%
Cikó	1678	1029	61%
Grábóc	649	211	33%
Mórággy	1901	830	44%
Möcsény	716	394	55%
Ófalu	707	384	54%
Szálka	1085	602	55%

11. táblázat, Forrás: KSH adattár, településros adatok

Az alábbi táblázatból is látható, hogy napjainkban a lakosságnak csak a 10-20%-a használja valamilyen mértékben a földterületet. A helyszíni bejárásaim alapján itt inkább a háztáji gazdálkodást végzők összesítése történt meg. Megjegyzem, hogy a sort a népességcsere nem szenvedett Ófalu vezeti.

Lakosságszám 2001-ben	Földterület használók száma 2000-ben	Földterület használók a lakosság %-ában
Alsónána	794	11%
Bátaapáti	438	22%
Cikó	1029	19%
Grábóc	211	16%
Mórággy	830	13%
Möcsény	394	21%
Ófalu	384	26%

12. táblázat és 39. ábra, Forrás: ÁMÖ 2000.

Szálka 602 65 11%

A polgármesterekkel folytatott interjúk alapján 2007-ben a következő mezőgazdasági aktivitás volt az egyes községekben:

Alsónána: 230 ha új szőlőtelepítés 1 tulajdonban, 60 család alkalmi mezőgazdasági, szőlészeti munkából él, 1 külső vállalkozó 300 ha földön gazdálkodik, 1 községi lakos 20 szarvasmarhát tart és 20 ha-on termel takarmányt, a családok 10%-a hizlal sertést

Bátaapáti: 1 vállalkozó 60 ha-on gazdálkodik, 10-15 ha-t többen művelnek, 20 háznál van sertés, kecske.

Cikó: 3-4 család mezőgazdaságból él, néhányan lovat, sertést, szarvasmarhát tartanak, a határban 3 birkanyáj van

Grábóc: egy pár család hizlal sertést, 5-6 községen kívüli lakos használ 300 ha szántót

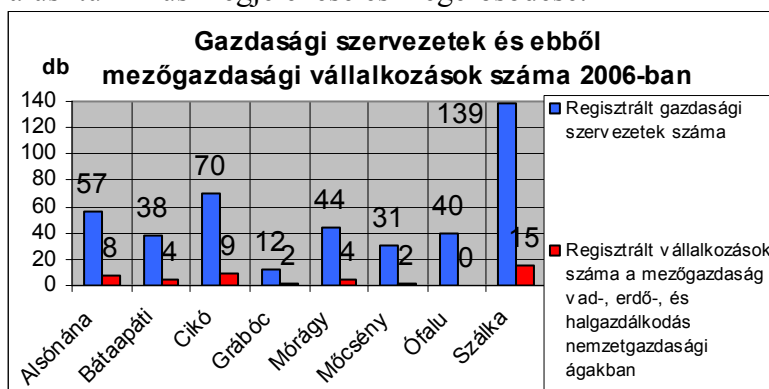
Mórággy: több tulajdonos 60 ha szőlőt műveltet, 3-4 községen kívüli tulajdonos gazdálkodik 300 ha-on, Kismórággyon egy vállalkozó 2000 birkát és kb. 50 szarvasmarhát tart

Mócsény: két vállalkozó tart nagyobb számban (pár tucat) állatot, a két halastó egy százhalombattai vállalkozás tulajdona, a lakosok kb. 50 ha-t művelnek, a szőlőültetvényeket egy vállalkozás gondozza

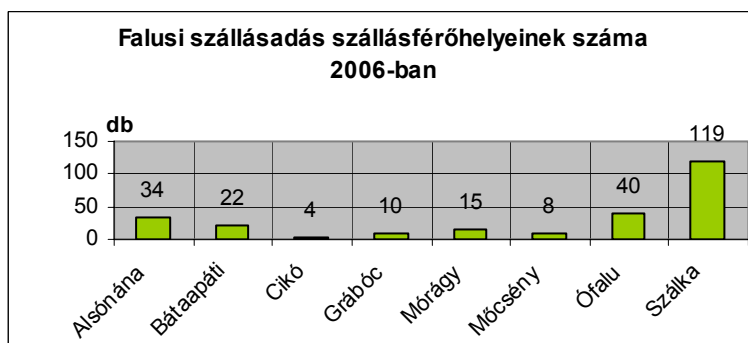
Ófalu: 10 család foglalkozik mezőgazdasággal, de senki sem él belőle teljesen, 15-20 család telepített pár ha szőlőt, a határban egy birkanyáj legel és 1-2 háznál hobbiló-tartás is van

Szálka: 10-15 család tart sertést, 2 községi család művel 5-5 ha földet, 500 ha-t három községen kívüli vállalkozó művel

A háztáji mértékben földdel foglalkozókon kívül természetesen vannak a településen mezőgazdasági vállalkozások is, ezek száma azonban egy 2006-os adat szerint a többi bejegyzett gazdasági szervezethez képest nem túl magas. A mezőgazdaságon kívül az utóbbi évtizedekben örvendetes folyamat a térség településein (az alsóbb grafikon szerint főleg Szálkán) a falusi turizmus megjelenése és megerősödése.

40. ábra, Forrás: VÁTI TEIR, Települési adatgyűjtő, 2006.

41. ábra, Forrás: VÁTI TEIR, Települési adatgyűjtő, 2006.

III. Eredmény

A kutatómunka tézis jellegű eredményeinek közlése előtt hasznosnak tűnik az előzőekben leírtak rövid összefoglalása. Az összegzés lehetővé teszi azoknak a jelenségeknek a hangsúlyozását, amelyek az eltérő tartamú időszakok alatt végbement tájváltoztatások okozói voltak, illetve azt, hogy melyek voltak azok a jellegzetességek, amelyek a Délkelet-Völgység táji adottságainak módosításakor érvényesültek.

1. Összegzés

A Délkelet-Völgység nyolc községgel, illetve ezeknek öt lakott helyével olyan tájegység, amely természeti adottságai (főleg geomorfológiája), lakóinak életfenntartási jellegzetességei alapján – elhatárolható módon – eltért a szomszédosoktól.

A természeti adottságok közül a domborzat a meghatározó a tájalakítás, tájhasznosítás szempontjából. A völgytalpak és a dombtetők közötti szintkülönbség átlagosan száz méter. A dombok többnyire nagy dőlésszögűek, a volt szántók jelentős részének tizenöt százaléknál nagyobb a lejtése, a szőlőké helyenként a huszonöt százalékot is meghaladta. A völgyekben nagy a horizont-korlátozottság. A fennsík jellegű területek kis kiterjedésűek. A völgytalpak többsége keskeny. A völgyek mélyvonalán futó két patak közül a Lajvér a mőcsényi vízválasztó keleti oldalán délnek, a Rák-patak annak nyugati oldalán északnak tart.

A térség talaja zömmel lösz, a mórággyi rög, a felszíni gránit bomlása után kis területen vulkanikus málladék jelleggel. A dombokon a klimax növénytársulás tölgy- és bükkerdő, a réteken a vízjárástól függően eltérő összetételű évelő gyeptársulás.

A török hódoltság idején úgyszólván csak rácok laktak a maiaknak megfelelő falvakban. Önellátásra viszonylag kis területen gabonaféléket termesztettek, főként legeltető állattenyésztésből éltek. Az előnyös fekvésű domboldalakon szőlőt, kadarkát termesztettek. A férfiak jelentős része a törökök oldalán katonáskodott, ezért adómentesek voltak. A térség nagyobb hányadát borító erdőket nem irtották. Grábócon kolostort, templomot építettek, papokat neveltek. Alsónánán, a valamikori Rácánán ma is áll a templomuk. Az utolsó rácok a múlt század húszas éveiben optálással a Szerb-Horbát-Szlovén Királyságba (Szerbiába) költöztek.

A török uralom megszűnte után, a 18. század elején kevés ember élt a térségben. A viszatért birtokosoknak nem maradtak jobbágyaik, ezért Németország középső területeire küldtek verbuválókat telepeseikért. A század negyvenes éveitől kezdődően egyre nőtt az idegenből

jött, szabadköltözésű földművelők száma, akikkel a földesurak telepítési szerződéseket kötöttek.

Az új otthonban nehéz sors várt rájuk. Egy régi mondás szerint az első generációnak Tod (halál) jutott, a másodiknak Not (nyomor) és csak a harmadiknak Brot (kenyér). Részint kalákában, részint családonként bozót- és erdőirtással, dülönként tettek művelésre alkalmassá földet. Ideiglenes veremlakásokat, később házakat, ólakat építettek.

Emberöltők tapasztalataira, nehéz munkával szerzett ismeretekre volt szükségük ahhoz, hogy az állattenyésztés fejlesztése, az istállózás és trágyázás, a takarmánynövények termesztése révén az ugaroltatást megszüntessék, és a szántóföldek teljes területén termeszthessenek. A jobbágyfelszabadítás után állandósult a falvak szántóterületeinek dülők szerinti osztásmódja, és ezzel a természetőterületek felszínszerkezete, a négyzetes idomok geometrikus rendje. A nadrágszíjparcellás faluhatárok az országnak feltehetően egyetlen tájegységében sem voltak olyan egyneműek, mint itt, mert a Délkelet-Völgységben nem volt földtulajdonos, akinek száz holdnál nagyobb birtoka, egy tagban öt hektárnál nagyobb szántója lett volna.

A volt Völgységi járás lakói jól alkalmazkodtak a növénytermesztést érintő, azt alapvető változtatásokra készítő intézkedésekhez. Miután a járás Európa-hírű dohánytermesztése – annak 1851-es regálévá tétele után – gazdaságtalanná vált és megszűnt, a kiesett jövedelmet a bonyhádi tájfajtvá nemesített szarvasmarhák tartásával és szőlőtermesztéssel pótolták.

A telepések kezdettől fogva szőlőt műveltek. A napjárás szempontjából előnyös fekvésű, csak kapás művelésre alkalmas meredek lejtőkre eleinte kadarkát, aztán más fajtaikat is telepítettek. A peronoszpóra ellen megtanultak bordói lével permetezni, a filoxéra pusztítása után ellenálló oltványokat telepíteni. A tőkéket ősszel fagy ellen takarták, tavasszal szükség szerint trágyáztak, (a trágyát helyenként fejen hordott kosárban vitték fel az asszonyok), kitakartak, metszettek, kötöztek, kapáltak, és ha nem verte el a jég a termést, szüreteltek.

A szőlők felső végén a több évtizedes kapálás nyomaként löszfal-mezsgye ún. „Rick” jött létre, melyen cserjék, akácbokrok nőttek, ezeket öt-hatévenként tarolták, télen kemencefűtésre való rőzsét aprítottak belőlük. A Rickek alján hol rókák kotorékai, hol mezei négylábúak vackai voltak. A bokrokban madarak fészkeltek. Mivel a Rickeket nem lehetett elsimítva termővé tenni, a tájhasznosítás emlékeivé, egyben értékes élőhelyekké váltak.

A belterjes rét- és legelőgazdálkodás az intenzív területhasznosítás előfeltétele. Jó és elegendő széna, friss fű nélkül sem a dombok művelésére alkalmas lovakat, sem jól tejelő teheneket nem lehet tartani, tenyészteni. A térségben a 19. század közepétől igen fejlett volt úgy a rét- és legelőgazdálkodás mint a szarvasmarhatartás és utóbbiból következően a tejgazdaság.

A fűtéshez szükséges fát – meghonosítása után – zömmel az akác adta. Azokban a falvakban, amelyeknek határában nem volt birtokos erdő, közösségi akácosokat telepítettek. A méretes fákat licitálással vették, száralva vágták. A Délkelet-Völgység Mecsek felé eső peremén települt falvak (Ófalu, Bátaapáti, Mórág) határa menti, körüli erdők kellemessé tették a helyiklimát, de kevés szántóföldet hagytak. Lakóik jórésze, főként a volt zsellérek – kis földjük művelése mellett – ezért fazekas, fafeldolgozó háziiparosok lettek.

A valamikor telkes, féltelkes jobbágyok, teljes felszabadulásuk, illetve a dohánytermesztés felhagyása után az intenzívebb szőlőtermesztésre és az istállózó állattenyésztésre tértek át. Ezért jókora istállókat, és a téli etetéshez szükséges széna tárolására nagy pajtákát építettek. A volt telkes jobbágyok, illetve zsellérek portái között egyértelmű különbséget lehet tenni a gazdasági épületek megléte illetve mérete alapján. A „portakép” az istállózó tehéntartással járó tájhasznosítás releváns meghatározója. A szőlőtermesztés, borkészítés emléke a löszfalakba vájt pincék, présházak sajátos megjelenésű sora.

A Délkelet-Völgység falvai szinte kizárólag olyan völgyekben épültek, amelyek az időjárás szélsőségeitől védettek, ahol a hosszoldalukkal délre néző lakóházak ablaksorait a tűző naptól előreugró eresz árnyékolta. Az épületek vastag falait terméskő – mórágnyi gránit – alapon földből döngölték. A „Wicklholz” használatú földemkészítés, a hézagöltés, tapasztás, vakolás „sár” technológiájú volt. Az azonos anyagok, szerkezetek és az egyfajta építéstechnológia következtében a házak és ezzel az utca-, a faluképek egységesek, harmonikusak voltak. A Délkelet-Völgység nyolc községének és lakott helyeinek épületei egymás igen közeli rokoni. A „rokonság” legidősebb „tagjai” a Zsibriken és Ófaluban álló eredeti betelepítés-kori fachwerk, illetve a favázás szerkezet emlékét formavilágában őrző házak.

A múlt század húszas éveinek végén, a harmincasok elején bekövetkezett gazdasági világválság a Völgységben is érződött: a mezőgazdasági termékeknek nem volt ára. A század harmincas éveiben németországi jövevények látogatták a Völgység falvait, és arra igyekeztek rávenni azok lakóit, hogy kedveljék meg Hitlert és eszméit. 1941-ben – amikor sokan úgy vélték, hogy Hitler megnyeri a háborút – az akkori magyar népszámlálás ívein „nyilatkozni” kellett, ki milyen anyanyelvűnek, illetve nemzetiségűnek érzi, vallja magát. Magyarország német származású lakosságának többsége a „Volksbund” agitátoraira hallgatva mindkét rubrikába a német szót írta.

A Bonyhádon alakult „Hűséggel a Hazához” mozgalom „hűhás”-nak csúfolt tagjai német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek, a magyar nemzethez tartozónak vallották magukat. A Volksbund azt ígérte híveinek, hogy a „fajtagadókat” a győztes háború után Ukrajnába telepítik és földjeiket, házaikat ők fogják megkapni. A hűségmozgalom vezetőit a

Gestapo internálta. A Volksbund volt vezetői már a háború befejezése előtt önként hagyták el az országot, a német nemzetiségűeket a háború után telepítették ki.

Bácska és a Bánság egy részének Magyarországhoz csatolása után a bukovinai székeleyek többségét – a földreform-rendelet alapján – ide telepítették. A szovjet csapatok közeledtének hírére – félve a szerbek bosszújától – 1944 őszén szekerekre rakták azt, ami ráfért, és elindultak északnak. Hosszú dunántúli bolyongás után, a kimerült és kétségbeesett vándorokat 1945 tavaszán a Völgység németek lakta falvaiba telepítették. Az új környezet meredek dombjaival, a falvakban maradt, német nyelvjárást beszélő lakóival idegen volt számukra, dombot, embert ellenségesnek éreztek. A régi lakók a jötteket találták idegennek. A háború után a Délkelet-Völgységben – néhány éven át – alapvetően eltérő módon alakult régi és új lakóik sorsa, és ezzel a táj „módosulása”.

A német hadsereg megtizedelte a térség állatállományát, a szovjetek elvitték azt, ami maradt. 1945-ben az őszi munkákat ezért nem lehetett a szokásos módon elvégezni. A következő év őszére káosz alakult ki. Mind a régi, mind a földhöz jutott új lakók arra törekedtek, hogy legalább annyi gabonát vessenek, amennyi az élethez elég. Székelyeket a térség három községébe telepítettek, négy faluba máshonnan jöttek bányászok, summások, nincstelének otthont találni, földet kapni. (Ófalu kivétel volt, német lakói otthon maradtak.) A betelepülők többsége korábban nem volt földműves, akik sík vidéken azok voltak, nem tudtak a meredek domboldalakkal mit kezdeni. A szőlők többsége műveletlen maradt, egyrészt azért, mert új gazdájuk – ha egyáltalán akadt – nem értett művelésükhöz, másrészt, mert inkább élelmiszert igyekezett termeszteni.

1945 telén rendelettel teszik kötelezővé az 1941-es népszámláláson magukat német nemzetiségűnek vallottak Németországba telepítését, aminek következtében 1946 tavaszán megtörténik a térség német lakossága nagyobb részének elűzése. 1948 tavaszától kezdődően kettős népességcsere következményei módosították a Délkelet-Völgység korábbi tájadottságait. A Csallóköz módos magyarjai nemzetiségcsere címén kényszerültek elhagyni ősi szülőföldjüket. Ingóságait magukkal hozhatták, és mivel adott esetben családonként ezekkel több tehervagon is megtelt, nem lehetett őket a csereként Magyarországról elment, zömében nincstelen szlovákok helyére telepíteni. A közben elfogadhatatlan módszerekkel politikai hatalomhoz jutott Magyar Kommunista Párt, a Magyar Paraszt Párt segédletével elűzte otthonaikból a magukat 1941-ben magyar nemzetiségűnek vallott – többnyire tehetős – német nyelvűeket is és házaikba költöztették a Felvidékről jött szintén jómódúakat. Ez a kegyetlen eljárás – áttételen – a termelőségvetés-utópiának a félelem- és létbizonytalanság-keltéssel való megva-

lósíthatóságát szolgálta. A kiebrudalt „húhás”-okat olyan kiürült, volt volksbundisták lakta falvakba költöztették, amelyekbe a felvidékiek nem mentek.

Délkelet-Völgységnek volt olyan faluja, például Bátaapáti amelyet az ország különböző részeiről jött telepesek azért hagytak el, mert korábban más foglalkozásuk lévén nem értettek a földműveléshez. Olyan község is volt, mint Zsibrik, ahová a kitelepítettek házaiba nem jött, illetve azokban nem maradt meg senki, ezért közigazgatásilag Mőcsényhez csatolták, ma megszűnőben van. A lakott helyek közül Üveghuta – felújított templomtornyától eltekintve – nyomtalanul eltűnt, vele együtt Dömörkapu és Dömörfalu. Palatinca, Kismórágyl él.

A többmenetes népességcsere következményei a táj korábbi hasznosítását alapvetően megváltoztatták. A települések vegyes lakossága az összeszokástól még nagyon távol, a juttatott földek művelését „hazai” tapasztalatokkal kezdte, amikor a városokból megjelentek a szervezők, azt állítva, azért sikertelenek, mert egyénileg akarnak boldogulni. A települések itt gyökértelen, kiábrándult új lakói engedtek a kényszernek és falvanként, ha úgy tűnt jobbnak, több tsz-t is alapítottak. Ezek azonban nem lettek sikeresek, mivel a többnyire dűlőnként tagosított domboldalak megművelésére sem elég, sem megfelelő ló, „közös” széna pedig végképp nem volt. Traktorral a nagy lejtésszögű szántókat pedig nem lehetett művelni.

Közel húsz éves kínlódás után 1969. január elsején megalakult a Völgység Népe Tsz. (A Délkelet-Völgység községei közül Alsónána, Szálka és Ófalu nem tartozott hozzá.) Megalakuláskor a tsz a hozzá tartozó falvak tízezer hektárnyi földjéből 4600-at használt, ebből mintegy 2500 ha szántó, 1300 ha erdő, közel 600 ha legelő, 110 ha nagyüzemi szőlő, 56 ha halastó volt. Egy földesúrnak ekkora birtokán kastély állt volna központként, a tsz vezetői Mőcsény volt apaállat istállóját választották annak, kellő belső átalakítással. A térség legkisebb községét – a bikaistálló mellett – földrajzi fekvése tette központtá.

Amikor a hetvenes évek végén a tsz-eket ún. termesztési rendszerekbe szervezték, a megyei illetékesek szerint a Völgység Népe Tsz területe erre nem volt alkalmas, végül felsőbb pártutasításra lett egy gabonatermesztési rendszer tagja. „Kedvezőtlen adottságú területté” minősítve gabonatermesztéshez jelentős állami támogatást kapott, a vetésterület azonban ennek ellenére már csak mindössze 1000-1200 ha volt.

A korabeli szakemberek véleménye, tapasztalata szerint – minden utasítás ellenére – a Délkelet-Völgység területe kalászosok nagyüzemi termesztésére nem alkalmas. Maradt az állattenyésztés. Cikón 580 férőhelyes tehéntartó, Grábócon nő-üsző, Bátaapátiban növendék-üsző, Mőcsényben 400 férőhelyes bikahizlaló telepet, Kismórágylon juhászatot létesítettek.

A nyolcvanas években 450 ember volt a tsz „fizetési listáján”. Valószínű, hogy – példaként – Cikó vagy Mórágyl második világháború előtti lakói több állatot tartottak, és műtrágyá-

zás nélkül közel annyi gabonát termesztettek, mint a Völgység Népe Tsz öt települése területén. A tsz értékei 1989-től kezdődően kívülállók használatába, tulajdonába kerültek, maga a tsz megszűnt. A Délkelet-Völgységben a német lakosság kitelepítése előtti tulajdonviszonyoktól, területhasználatától alapvetően eltérőek alakultak az 1969-es tsz-egyesítéssel. A kárpótlás után csak a tulajdoni viszonyok változtak meg gyökeresen, a tájhasználat módja azonban nem. Azok számára akik a jelen körülmények között mezőgazdaságból kívántak megélni nem volt „visszaút” a második világháború előtti kisparcellás, lófogatos művelésmódhoz. A tájszerkezet maradt továbbra is olyan, amilyenné a hatvanas-hetvenes években alakították.

A Délkelet-Völgységen végighaladva ma azt tapasztaljuk, hogy a községek élnek, lakóik gondot fordítanak tulajdonuk jó karban tartására. Különösen igaz ez Szálkára, ahol a települést az ott lakó, de dolgozni eljáró értelmiségiek, szellemi foglalkozásúak virágoztatták föl a többi község közül is kiemelkedő mértékben. A jelenlegi gazdasági környezetben és tulajdonviszonyok mellett a népesség csak kisebb részének biztosít saját lakóhelye megélhetést. A lakosság többi része (fele-háromnegyede) máshova, lakóhelyén kívül jár dolgozni: a településeken nagy hangsúlyt kap a lakófunkció, de Alsónánán, Ófaluban és Szálkán, újabban Bátaapátiban az üdülés is viszonylag jelentős. A térség kedvező természeti adottságai ideális környezetet teremtenek úgy a lakófunkció betöltéséhez, mint az üdülési funkció további erősítéséhez.

A térség jövőbeli életképességének megtartása és erősítése érdekében elsőrendűen fontos, hogy a községek a lehető legnagyobb mértékben megtartsák lakosságukat. Ezen a téren igen előremutató, hogy Bátaapáti, Mőcsény és Cikó vezetői is nagy erőfeszítéseket tesznek azért, hogy különböző kedvezményekkel, juttatásokkal helyben tartsák a helyi társadalom aktív részét.

2. Tételes megállapítások (tézisek)

Kutatásomnak három célja volt:

1. a vizsgált terület tájalakítás-történetének feltárása az adott időszakban,
2. a tájalakítás-történet terepi gyűjtőmunkából származó empirikus adatokkal való alátámasztása, és
3. tájalakítási sajátosságok megállapítása.

Mindhárom kitűzött célt elértem. A 18. századtól kezdődően napjainkig primer és szekunder források segítségével részletesen feltártam és bemutattam a Délkelet-Völgység tájalakítás-történetét. A kutatás során nagy hangsúlyt fektettem a terepi gyűjtőmunka elvégzésére, a belőle kinyerhető adatok értékelésére, csoportosítására és az információk megfelelően értelmezhető és a lehető legteljesebb körű dokumentálására. Az értékelés szöveges részét követő mellékletben összegyűjtöttem a kutatás helyszíneiről származó empirikus adatokat. Végül meghatároztam a vizsgált terület tájalakítási indikátorait, amelyek segítségével részletesen ismertettem a délkelet-völgységi tájat leíró tájalakítási sajátosságokat.

A helyszíni tapasztalatok, felismerések, a helytörténet-irodalmi, levéltári kutatások eredményeként pontokba sűrített ismeretek alapján **új tudományos eredményként** az alábbiakat állapítottam meg:

1. A 18. században a Délkelet-Völgységbe telepített német nyelvű földművelők kedvező létfeltételeik megteremtésére kétszáz év alatt a domborzati adottságoknak megfelelő tájhasználatot alakítottak, amely az egyharmad-félhektáros méretű, négyzetes idomú szántók, szőlők, rétek révén mindenki számára közel azonos hozamú földekből álló, geometrikus elvű felületrendszerként tárgyiasult. Az adott korszakban a dombvidéki föld lófogatós művelésének, a tájpotenciál hasznosításának ez volt az optimális módszere, megoldása. A kistérség mintegy tízezer hektárnyi termőterületének (26 ezer parcella) hozamából 1881 és 1945 között folyamatosan közel tízezer ember élt viszonylagos jólétben, a tájjal szoros szimbiózisban.

A délkelet-völgységi dombvidék gabonatermesztéses, takarmánynövényes, belterjes állattartásos tájhasználat a lófogatós műveléssel eredményezte a hozamok optimumát.

2. A mezőgazdasági művelésű dombvidék akkor eredményez optimális hozamokat és biztosít népességének jólétet, ha a gazdálkodással generációk során szerzett ismeretek, tapasztalatok folyamatosan gyarapodva hasznosulnak, ha a szelektált növényfajták, a növelt telje-

sítményű igás és haszonállatok, a művelési eszközök tájjellegűvé válva, a tájnak lényegi elemeiként funkcionálnak. A dombvidéki tájpotenciált igás és istállózott állatokkal optimálisan hasznosító művelésmód évszázados tevékenység eredménye. A belterjes állattenyésztésnek az intenzív növénytermesztés a feltétele, ennek pedig az istállótrágya használata.

A Délkelet-Völgység tartamosan növelt eltartó képességét a táj lakóinak évszázados művelési, termesztési, tenyésztési tapasztalatokkal tájjellegűvé tett növénykultúrák és állatfajták eredményezték.

3. A Délkelet-Völgység településeinek többsége völgykövető, a völgypatakok vizének hasznosítására, áradásainak elkerülése érdekében osztott beltelkű, illetve útvezetésű. A nagyudvarú portákon U alakot formáló – előnyös tájolású, azonos anyagú, megegyező szerkezetű – lakó-, és gazdasági épületekkel rendezett megjelenésű, szerves építészeti együtteseket képző falvak mind felszíndomborzati, mind éghajlati értelemben tájhonosak, a táj integráns elemei. A lakóépületek mérete építőik igényességéről, a gazdaságiaké arról tanúskodik, hogy a tájpotenciál belterjes állattartással történő hasznosítására nagyméretű istállók, a széna, takarmány, szalma téli tárolására tágas pajták kelljenek. A valamikor istállózó állattartású falvak gazdasági épületeik méretéből ismerhetők fel.

A völgypatakok mentén, osztott telkű beltelkeken, nagy gazdasági épületű U alakú porták soraiból alakult falvak a délkelet-völgységi táj sajátos, integráns elemei.

4. Amennyiben egy sajátos adottságú, nagy hozamú dombvidéki térséget évszázados tapasztalatokkal művelő, hasznosító népességnek megszűnik testi, lelki – szervesen egylényegű – együvé tartozása a tájjal és helyére olyan elegyes lakosság kerül, amely az új élethelyeül kijelölttől lényegesen eltérő adottságú környezetből, az ott szerzett termesztési tapasztalatokkal, pszichés, esztétikai kötődésekkel érkezik, az a számára ismeretlen tájban idegennek, gyámoltalannak érzi magát. A szőlőkkel, a meredek domboldalakkal, a nagy istállókkal, pajtákkal nem tud mit kezdeni, parlagon hagyja, elhanyagolja őket. A szőlők helyére, a meredek domboldalakra erdő kerül, a táj eltartó-képessége elkerülhetetlenül és jelentősen csökken.

A Délkelet-Völgység hét községében 505 hektáron termesztett szőlő 1945-től 1962-ig 59 hektárra, azaz közel 90 %-kal csökkent, az erdőterület ugyanakkor 1465 hektárral nőtt. A terület nyolcadik falujában, Ófalun, ahol megmaradt az eredeti népesség, a szőlő területe 1945-től 1971-ig három hektárral 32-re nőtt, majd tíz év alatt (1984-re) kettőre csökkent. A valamikori püspöki erdőterület mérete 1895 és 1971 között változott, de alig nőtt (232 hektárról 258-ra).

A dombvidéken sajátos tájhasználatot alkotott népesség helyére települt – síkvidéki természetésrutinnal vagy jártasság nélkül érkezett – lakosság megváltoztatta az évszázados tájstruktúrát.

5. A kommunista utópia gazdaságpolitikai téveszméinek szolgálói a múlt század ötvenes éveiben megszüntették az egyéni gazdaságokat, hogy helyükön gépesített nagyüzemeket létesítsenek. A Délkelet-Völgység korábbi szántóföldjeinek többsége, a domborzatra való tekintettel, erőgéppel nem művelhető. A valamikor minden talpalatnyi felületen növénytermesztéssel hasznosított tájnak, karakterének – a kollektívizmus szellemét szolgálóan – alapvetően meg kellett változnia. A geometrikus alakzatú szántók szövevényéből alakult, nagy lejtésű dűlők helyére újabb erdők, a vizenyős rétekre víztározók, a jó fűvüekre – lecsapolás, drénezés után – szántóföldi növények kerültek. A táj ökonómiai, ökológiai, esztétikai adottságait, jellemzőit irreverzibilisen megváltoztatták. Az 1970-es években alakult Völgység Népe Tsz a hozzá tartozó települések tízezer hektárnyi területének a felét sem műveltette, mindössze ezer hektáron termesztett gabonát, és összesen 450 embert foglalkoztatott. Cikó vagy Mórágyszabó kisbirtokosai – negyven évvel korábban – községként több állatot tartottak, több gabonát termesztettek, több embert élelmeztek, mint a tsz, öt falu területét használva.

A tsz-ek megszüntették a dombvidéki táj négyzetes idomú felszínrendjét az erőgépes művelés érdekében, ennek kudarcaiként a hozamok a korábbiak töredékére csökkentek.

6. A szocio-ökonómiai adottságokat és ritkábban a természetieket módosító műszaki beavatkozások külön-külön is befolyásolják, de együttesen hatva, alapvetően megváltoztatják valamely tájegység esztétikai jellegét és értékeit, ezeknek az emberre gyakorolt pszichés hatását. Hatvan évvel ezelőtt a négyzetes idomok rendje, a geometrikus alakzatok fegyvelmező struktúrája határozta meg a lófogatós földművelők alkotta táj arculatát; mára az egykor domináns, feszes formák hálózata a dombvidékről véglegesen eltűnt.

Ma a változatos terepadottságokhoz idomuló, szabálytalan határvonalú legelők, a ligetes erdők és festői facsoportok, a szintvonal mentén lendületes partvonalú vízfelületek látványa nem az emberi léptékű, hanem a természetszülte elemek, formák domináns voltának kellemes pszichés, illetve a jelentősen módosult ökológiai adottságok jóleső fiziológiai hatásait kelti, érezteti.

A tájhasználat gyökeres változtatása az eredeti ökológiai, esztétikai jelleg, értékrend alapvető módosulásával járt.

7. A 18. században, a Délkelet-Völgység újranépesítésekor a földesurak olyan volt középkori falvak völgyeibe költöztették a telepeseket, amelyeknek lakói akkor is földművelésből, állattartásból éltek. A 20. századi népességcsere, a tsz-ek megszervezése majd felszámolása után, mára megszűnt a falvak lakossága és a korábban létfeltételeiket biztosító környezetük közötti évezredes viszony, kölcsönhatás. A táj természeti és emberi alkotói közötti szimbiózis megszűnt a kistérségben, népessége – elenyésző kivételtől eltekintve – már nem él együtt a tájjal, csupán lakik benne. A termőföldnek nem tulajdonosai, létbiztonságuk nem a földtől, nem a tájtól függ, érzelmviláguk nem a független termelőé, hanem a kiszolgáltatott alkalmazotté. A géppel művelhető – a fogatosan műveltek tizedére csökkent – nagytáblás szántóföldek új gazdái a „tájból”, de nem benne, nem vele élnek, nem helyben lakók. A „lakófalú” szerepűvé vált települések megjelenése – a gazdasági épületek megszűnésével, az udvarok használatának és más egyébnek módosulásával – jelzi, hogy népességük elvált a természeti elemekkel uralt természetű tájtól, hogy művi környezetben, „lakótájban” éljen. A hatvan éve földért jött zsellérek, bányászok, summások, földönfutók utódai kárpótlási jegyeket kaptak, de lovat, szekeret, ekét és használatukhoz való ismereteket nem. A falvak többségében az ottmaradt és a jött öregek megszokták egymást, a fiatalok szeretik szülőföldjüket, gondozzák, szépítik házaikat, fűvet kaszálnak a virágdíszes udvarokon.

A Délkelet-Völgységben megszűnt a „bel- és a külterületek”, a táj természeti és humán alkotói közötti évezredes viszony, szimbiózis, a lakófalvakká vált települések népe nem él együtt a tájjal, csupán lakik benne.

8. A vizsgált települések közül Bátaapáti, Szálka és Ófalu fejlődik. Az első két községben különleges természeti (a bátaapáti atomtemető és a szálkai tó), míg Ófaluban humán tájalkotó elemre (a népességcserétől mentes lakosság) épített fejlesztés érvényesül. Alsónána, Cikó, Mórággy és Mőcsény lassabban fejlődik, illetve stagnál: e településeken – a jelen szocioökonómiai környezetben – nincs különösebb újonnan kiaknázható természeti- vagy humán eredetű tájpotenciál. Grábóc az utóbbi évtizedekben – a fenntartó erőt jelentő idősek otthonának bezárása óta – lemarad.

A jövőben a térség településeinek és lakosságának életében nem várható ugrás-szerű változás. Azon községek fejlődnek, illetve valószínűsíthető további fejlesztés, ahol azt, a táj integráns részét képező tájalkotó elemekre alapozzák, mint például a gránit alapkőzet, a tavak és az összefogni képes aktív lakosság.

Mellékletek

M1 Irodalomjegyzék, ábra- és táblázatjegyzék

Könyv, folyóirat, tanulmány

1. Acsády Ignác (1896): *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. Magyar Statisztikai közlemények, Új folyam, XII. kötet, p. 379., Budapest
2. Ádám László (1969): *A Tolnai-dombság kialakulása és felszínalaktana*
3. Andrásfalvy Bertalan (1978): *Nyugat-baranyai német telepések történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében*. Baranyai Helytörténetírás. Pécs
4. Aradi Gábor (2001): *Az optálás Tolna megyei (Völgyégi) vonatkozásai*. In: Szita László-Szöts Zoltán szerk.: *A Völgyesség huszadik százada, struktúrák és konfliktusok*, Bonyhád
5. Baráth János (1982): *Magyar népi építészet*. Budapest
6. Baumgarten, Karl (1980): *Das deutsche Bauernhaus*. Berlin, Akademie-Verlag
7. Bellér Béla (1981): *A magyarországi németek rövid története*. Magvető kiadó, Budapest, 211 p
8. Bogdán István (1967): *Gabonamalmaink a 16-17. században*. Akadémiai Nyomda, Budapest
9. Csemez Attila (1996): *Tájtervezés-Tájrendezés*. Budapest.
10. Dávid Géza: *Bonyhád és környékének települései az oszmán korban*. In: László János, Szöts Zoltán szerk. (2006): *Előkézületek Bonyhád monográfiájához, előadások a IV. Völgyégi konferencián*
11. Demeter Zsófia: *Változások herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806 - 1870)*. In: Szabadpart, 19. szám (2009. augusztus 3.), http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/16/16_tarstud_demeter.html
12. Diós István szerk. (1993–1998): *Magyar Katolikus Lexikon*. Szent István Társulat, Budapest
13. Dobos Gyula (2001): *A Perczelek*. Babits Kiadó, Szekszárd
14. Dobosyné Antal Anna (2008): *Fachwerk a Schwäbische Türkei területén*. Budapest, Kvanum könyvkiadó
15. Dóka Klára (1990): *Baranya megyei vízimalmok a vízjogi törvény (1885) kiadása után*. In: 7. Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém
16. Domonkos Ottó (1974): *A kisiparok néprajzi kutatása*. In: Ethnographia p. 18-37
17. Eberl Immo (1989): *Die Donauschwaben*. Sigmaringen, p 328.
18. Endrédi Lajos szerk (2001): *Szekszárd vidékének természeti és kulturális környezeti értékei*. Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kara, Szekszárd (2007. október 28.) <http://gutenberg.igyfk.pte.hu/edok/szekszard/szdombs.htm>
19. Eттіg László (1999): *A magyar tarka szarvasmarha bonyhádi tájfajtája*. Budapest
20. Fatuska János (2006): *Örökösödési rend és telekelrendezés a közép-dunántúli németsegnél*. In: Márkusné Vörös Hajnalka – Mészáros Veronika szerk.: *Háztörténetek*, Veszprém
21. Földi István (1987): *Mádéfalvától a Dunántúlig*. Szekszárd
22. Frey György Péter: *Malmok Mecseknádasdon és Óbányán*. In: *Architectura Hungariae*, V. 4., <http://arch.et.bme.hu/20/20frey.html> (2005. június 9.)
23. Füller Imre szerk. (2002): *A magyartarka tenyésztési programja*. In: (2009. augusztus 20.) http://www.magyartarka.hu/portal/download/Teny_prog.pdf

24. Glósz János (1991): *A köznemesség birtokviszonyai a Völgységben a 18. századi újratelepüléstől a feudális viszonyok felbomlásáig*. In: Szita László – Szóts Zoltán szerk.: *A Völgység két évszázada*, Bonyhád
25. Ihrig Dénes szerk. (1973): *A magyar vízszabályozás története*. Budapest
26. Imre Mária-Lantos Miklós (1989): *Nyugat-európai házépítési technika hagyománya a dél-dunántúli németeknél, a fachwerk építkezés utóélete*. A Janus Pannonius Múzeum évkönyve, 33. Pécs
27. Heinrich Lauber, Heinrich Müller, Jakob Rottenbiller, Heinrich Kah (1993): *Alsónána, Rückblick in die Geschichte einer deutschen Gemeinde in Ungarn*. AKG Verlag, Ippesheim
28. Holub József (1974): *Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a törökök kiűzése után 1686-tól 1703-ig*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből V.* szerk. K. Balogh János, Szekszárd
29. http://hvg.hu/gazdasag/hazai/20070624_szekszard_bor_takler_duzsi.aspx, (2009. augusztus 21.)
30. Kárpáti Andrásné (1987): *Adatok Tolna megye malomiparának történetéhez*. In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből XI.*, Tolna megyei Tanács Levéltára. szerk. Dobos Gyula, Bonyhád
31. Kárpáti Andrásné (1991): *A Völgység malomipara az 1828. évi regnicoláris összeírás tükrében*. In: *A Völgység két évszázada*. szerk. Szita László, Szócs Zoltán. Bonyhád
32. Kéri H. (2000): *A hidasi (bonyhádi) uradalom tulajdonosai 1660 és 1740 között. A birtok betelepülése a török kiűzése után*. In: *Századok*, 134. 2.
33. Király István (1975): *A bonyhádi tájfa jata szarvasmarha kialakulása*. In: Kolta László szerk.: *Bonyhád a 18-20. Században*, p. 53.
34. Kolta László (1995): *Bátaapáti*. Bátaapáti, p 104.
35. Lantos Tamás (2005): *Tájgazdálkodás* In: Pap Norbert szerk. (2005): *Terület- és településfejlesztés Tolna megyében*, Babits Kiadó, Szekszárd, pp. 365-405
36. László Péter (1987): *Népességcsere Bonyhádon 1944–1948-ban*. In: Bábel E., László P. (szerk.): *Tanulmányok Bonyhád történetéből*. Bonyhád, pp 165.
37. Marosi Sándor dr., Somogyi Sándor (1990): *Magyarország kistájainak katasztere I-II*, Budapest
38. Mayer F. Andor (1896): *A Tolna megyei bonyhádi tarka marha rövid ismertetése*. Szekszárd
39. Ortutay Gyula szerk. (1977): *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai kiadó, Budapest
40. Nemesné Ipoly Márta (1982): *Malmok, ipari és gazdasági létesítmények az első katonai felmérés térkép-szelvényein 1782-1785*. Hadtörténelmi Térképtár, Budapest
41. Penyigei Lajos (1957): *A dohány elterjedése, hazai termesztésének kialakulása*. Budapest
42. Pesti János szerk. (1982): *Baranya megye földrajzi nevei*. Baranya megyei Levéltár, Pécs
43. Rapaics Rajmund (1938): *A kadarka szőlő és vörösboraink*. In: *Természettudományos Közlemények*, 9. szám
44. Reder, Andreas (1991): *Cikó, Ein Heimatbuch über die Ortsgeschichte unsere Dorfes in Ungarn*.
45. Reischl Gábor (1995): *Gazdálkodó építészet*. Budapest
46. Schmidt János (1939): *Német telepesek bevándorlása Hessenből Tolna, Baranya, Somogyba a 18. század első felében*. Győr
47. Sebestyén Ádám (1976): *Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván*.

69. Vetter Andreas (1953): *Über unseren Heimatort Mőcsény auch Palatinca und seine ehemaligen Einwohner*. Kézirat
70. Weidlein János (1937): *A Tolna megyei német telepítések*. In: Holub J. (szerk.): Tolna vármegye múltjából
71. Zentai Tünde (1991): *A lakóház fejlődése a Dél-Dunántúlon*. In: Dél-Dunántúl népi építésze. szerk.: Cseri Miklós. Szentendre-Pécs pp. 56-58
72. Zentai Tünde (1991): *A parasztház története a Dél-Dunántúlon* p. 78
73. Zentai Tünde (1989): *Domus rusticae Baranyienses. A baranyai parasztházak változása a 18. század végén*. A Magyar Népi Építészeti Archivum Kiadványai 3., Szentendre

Statisztikai adatok

74. *Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000.*, Földhasználat MO-on a 2000. évben, 1.1 A használt földterület művelési ágak szerint, 1.3 A földterületet használók száma művelési ágak szerint, (2000), KSH, Budapest In: http://www.terport.hu/rqdist/main?rq_app=meta&rq_proc=struct&dbid=14&ev=2000
75. *Földterület községsoros adatok 1895-1984*, (1988) KSH, Budapest
76. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, I-IV. kötet* (1897) Budapest
77. *Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870-1970, Földterület, III. Községsoros adatok*, KSH, Budapest
78. *Népszámlálás 2001.* (2009. július 30.) In: <http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/04/tabhun/tab115/load15017.html>
79. *Takarnet Földhivatali adatok*, (2009. július 30.) In: http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.hivatal_adat? pid=13120
80. *Tolna vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme művelési áganként és osztályonként. 1914.*, Budapest, Magyar Királyi állami nyomda
81. *Történelmi adatbázis 1945-1984, Települési adatgyűjtő* (2007. október 28.) In: VÁTI Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer, <https://teir.vati.hu/adat.htm>,

Térkép

A budapesti Hadtörténeli Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtárából (1014 Budapest, Kapisztrán tér 2-4.)

I., II., III. katonai felmérés:

1. I. katonai felmérés XII. 30-31. szelvényei. Méretarány = 1:28800, 1783-1784
2. II. katonai felmérés XXX. 61-62, XXXI. 61-62. szelvényei. Méretarány = 1:28800, 1856-1860
3. III. katonai felmérés módosított kiadása 5461-III., -IV., 5561-I., -II. szelvényei. M = 1:50000, 1943

1:25000-es méretarányú katonai topográfiai térképek:

4. L34-62-A-a, b, c, d szelvények, 1953
5. L34-62-A-a, b, c, d szelvények, 1979
6. L34-62-A-a, b, c, d szelvények, 1987

Az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárából (1827 Budapest, Budavári Palota F épület)

7. Joseph Lichtenstern térképe Tolna megyéről. 1795
8. Joseph Schneemann által Majláth Györgynek készített Tolna megye térkép. Méretarány = 1:45000, 1818

9. Tolna megye átnézeti térképe. Méretarány = 1:144000, 1870
10. Comitatus Tolna térképe. Méretarány = 1:420000, 1880

Egyéb térképek

11. A Szekszárdi-dombság, a Dél-Sárvíz és a Gemenci-erdő turistatérképe. Méretarány = 1:40000
12. Tolna megye térképe, Cartographia Kft., Méretarány = 1:200000
13. Baranya megye térképe, Cartographia Kft., Méretarány = 1:200000
14. Kogutowitz Manó: Magyarország vármegyéinek kézi atlasza, Tolna vármegye térképe. Méretarány = 1:355000, 1905
15. Kogutowitz Manó: Magyarország vármegyéinek kézi atlasza, Baranya vármegye térképe. Méretarány = 1:385000, 1905
16. Mőcsény kataszteri birtokvázlata 1934, M. kir. Áll. 11. sz. földmérési felügyelőség, No. V. 19. bf. cf., hozzáférhető: mőcsényi Polgármesteri Hivatal
17. Zsibrik kataszteri birtokvázlata 1864, Steueramt Bonyhád, hozzáférhető: mőcsényi Polgármesteri Hivatal
18. Podolay János által 1817-ben készített felmérés és tervlap a Völgység-patak vízgyűjtőjének rendezésére, hozzáférhető: Tolna Megyei Levéltár, Szekszárd

Fényképfelvételek (saját fotók)

Légifelvételek

A budapesti Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtárából (1014 Budapest, Kapisztrán tér 2-4.) 1953-ból és 1979-ből

A MePAR, Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszer áttekintő blokkterképei, melyek a térség településeit ábrázolják. 2003. október, készítette a Földmérési és Távérzékelési Intézet, hozzáférhető: mőcsényi Polgármesteri Hivatal

Úrfelvételek

A Google Earth programon keresztül 2004-ből és 2006-ból. A zöld tónusú úrfelvételek 2004. augusztus 18-án készültek, míg a barna tónusúak 2006. március 24-én.

Szóbeli közlések

- Frey György Péter (2006) a térség német nemzeti-ségi hagyományápolásáról
- Glöckner Jánosné (2007) a mórágyi életről
- Kolta László (2005) a második világháborút követő eseményekről
- Mőcsényi Mihály (2005) a délkelet-völgységi életről a 20. század elején.
- Ófalui Tájház gondnoka (2007) az ófalui életről
- Pausch Antal (2007) az ófalui faesztergályozásról
- Radnai Tibor (2005) a Völgység Népe tsz tevékenységéről

Interjúk

- Cziffra Ferenc (2007) Alsónána polgármestere
- Krachun Szilárd (2007) Bátaapáti polgármestere
- Ferencz Miklós (2007) Cikó polgármestere
- Garay János (2007) Mórágypolgármestere
- Krachun Elemér (2007) Mőcsény polgármestere
- Kófiás Endre (2007) Ófalu polgármestere
- Pálfi János (2007) Szálka polgármestere

Ábrák

1. A népességszám változása 1881-2001 között településenként
2. Felújítási kiadások 2005-ben
3. Befizetett iparüzési adó 2005-ben
4. Az önkormányzatok bevételei és kiadásai összesen 2005-ben
5. A községek német és magyar nemzetiségi adatai az 1941-es népszámláláson
6. Grábóc az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
7. Cikó az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
8. Mőcsény az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
9. Zsibrik az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
10. Palatinca az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
11. Szálka az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
12. Alsónána az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
13. Ófalu az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
14. Bátaapáti az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
15. Üveghuta az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
16. Rozsdásserpenyő az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
17. Mórágó az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
18. Kismórágó az I. katonai felmérésen és egy 2006-os légifotón
19. Változások az udvarokon és az épületállományban
20. Erdők területének változása Mőcsény környékén az I. és a II. kat. felmérés alapján
21. Erdők területének változása Mőcsény környékén az 1953-as és az 1987-es topográfiai térképek alapján
22. Az erdőterületek változása településenként 1895-2000 között (ha)
23. Az erdőterület összesített változása 1895-2000 között
24. Szőlők területének változása Mórágó környékén az I. és a II. kat. felmérés alapján
25. Szőlők területének változása Mórágó környékén az 1953-as és az 1979-es topográfiai térképek alapján
26. A szőlőterületek változása településenként 1895-2000 között
27. A szőlő- és erdőterületek összesített változása 1895-2000 között
28. A kutatási terület vízrajzi vázlata
29. Malomárok-rendszer Mőcsény környékén az I. és a II. kat. felmérésen és egy 1953-as légifotón
30. Podolay által 1817-ben készített vízrendezési javaslat részlete
31. Patakalmok száma 1728-1979 között
32. Tavak a kutatási területen 2006-os légifotón
33. A Dombóvár-Bátaszéki vasútvonal nyomvonala a mőcsényi alagútépítés előtt és után
34. A térség nemzetiségi összetételének változása 1881-2001 között
35. A német nemzetiségi népesség aránya térképen
36. Területhasználat-változás Cikón és Bátaapátiban 1895 és 2005 között
37. Egy földrészlet átlagos mérete (ha) 1914-ben (szántó+rét+legelő+kert+szőlő)
38. Az egy lakosra jutó földterület változása 1881-2007-ig
39. Földterületet használók a lakosság %-ában 2000-ben
40. Gazdasági szervezetek és ebből mezőgazdasági vállalkozások száma 2006-ban
41. Falusi szállásadás szállásférőhelyeinek száma 2006-ban

Táblázatok

1. Elkobzásra ítélt és betelepített családok száma
2. Kitelepítés időpontja és kitelepítettek száma településenként
3. A erdőterületek változása 1895-2000 között, (ha)
4. A szőlőterületek változása 1895-2007 között, (ha)
5. Malmok száma koronként a források szerint
6. Tavak számának változása a kutatási területen 1953-tól 2006-ig
7. Termelő mesterségek és szolgáltatók a kitelepítés előtt
8. A térség nemzetiségi összetételének változása 1881-2001 között
9. Földrészletek száma 1914-ben
10. Parcellaosztályok megoszlása Mőcsényben 1934-ben
11. A 2001-es népességszám az 1900-as %-ában
12. Földterületet használók a lakosság %-ában 2000-ben

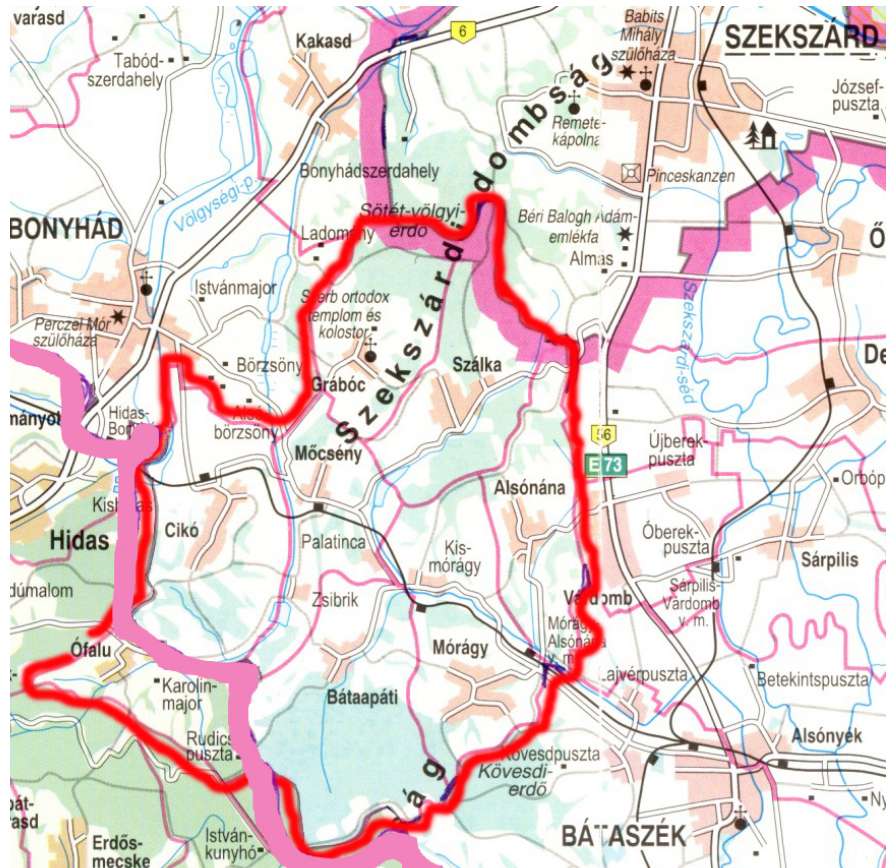
M2 Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet szeretném kifejezni mindazoknak, akik buzdítottak, ötletekkel, tanácsokkal láttak el, figyelmükkel tüntettek ki és gyakorlati segítségemre voltak disszertációm készítése során. Első sorban szeretném megköszönni témavezetőm, dr. Csemez Attila DSc konzultációit, családtagjaim, kollégáim, barátaim állandó támogatását és végül, de nem utolsósorban a kutatott térség polgármestereinek, lakosainak hathatós hozzájárulását. Nélkülük ez a munka töredékben sem készült volna el.

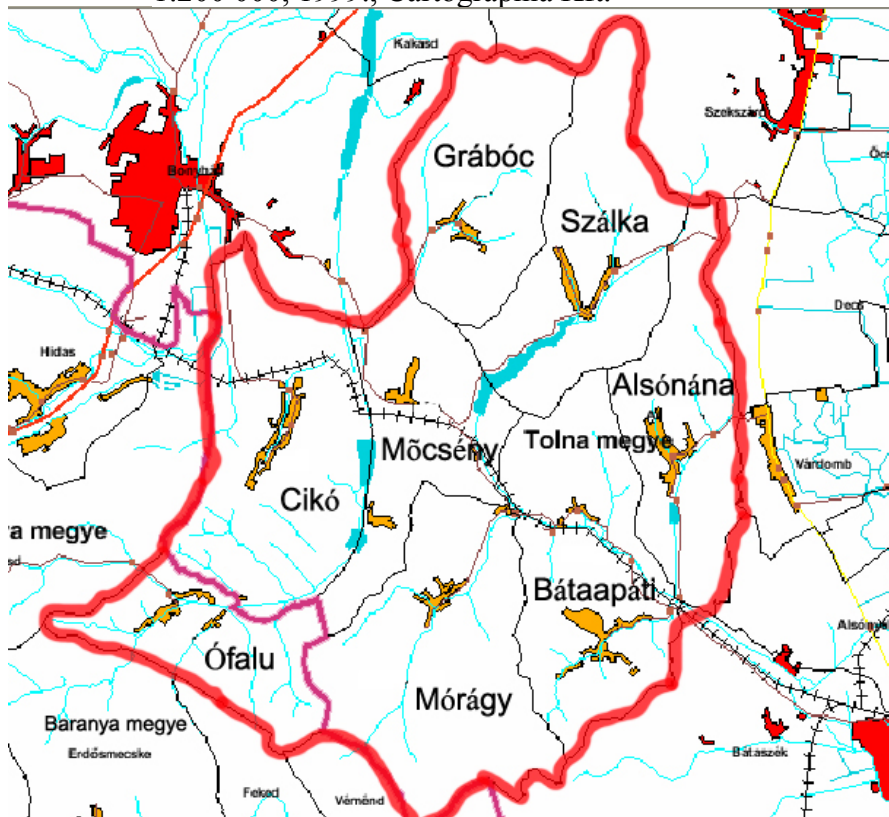
M3 Primer és szekunder kutatásból származó mellékletek, 1-től 414-ig

Lehatárolás

M=1:400000

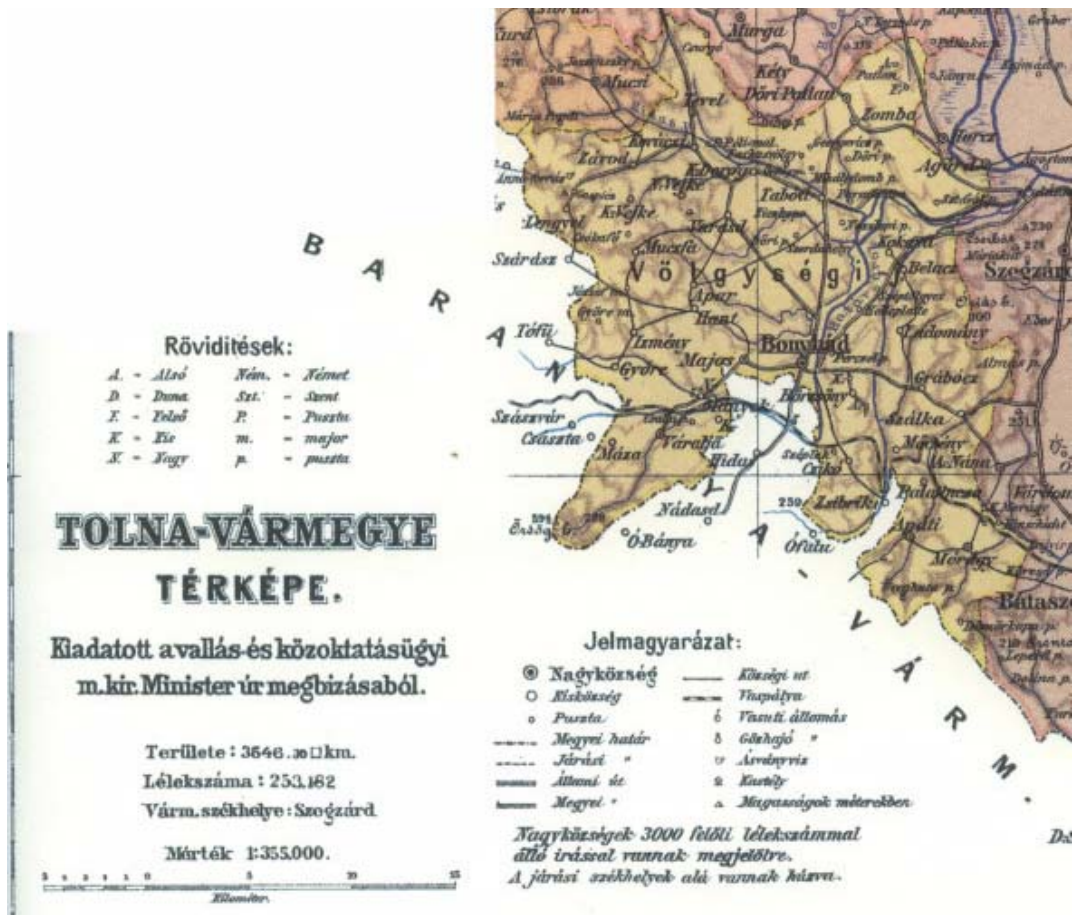

1. A kutatási terület a közig. határokat is feltüntető Tolna megye térképén 1:200 000, 1999., Cartographia Kft.

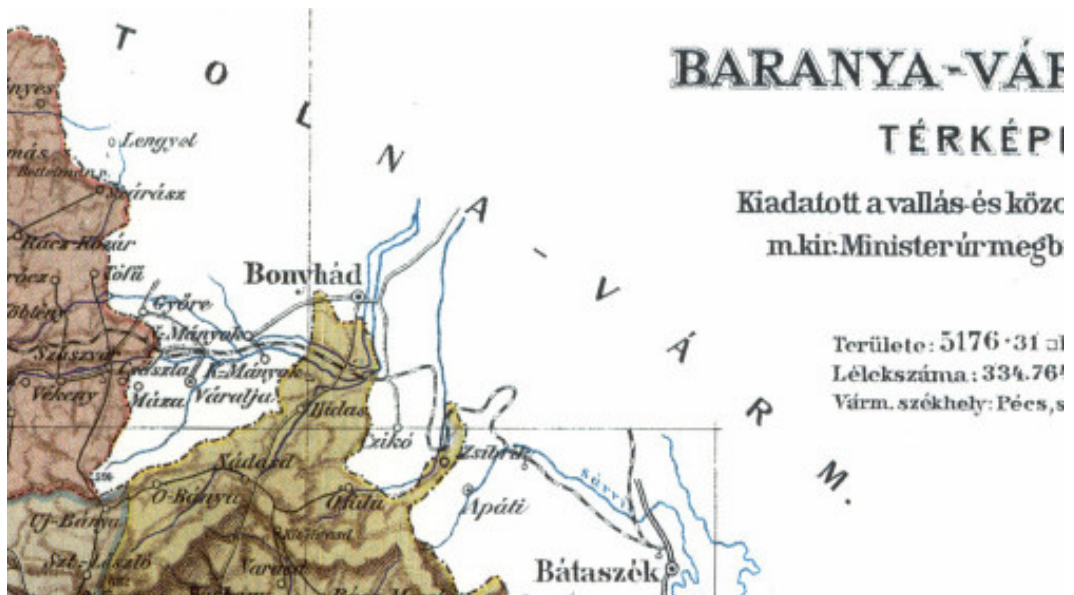

M=1:300000

2. A kutatási terület a közig. határokat is feltüntető digitális DTA 50 térképén. 1:50 000, TEIR, VÁTI

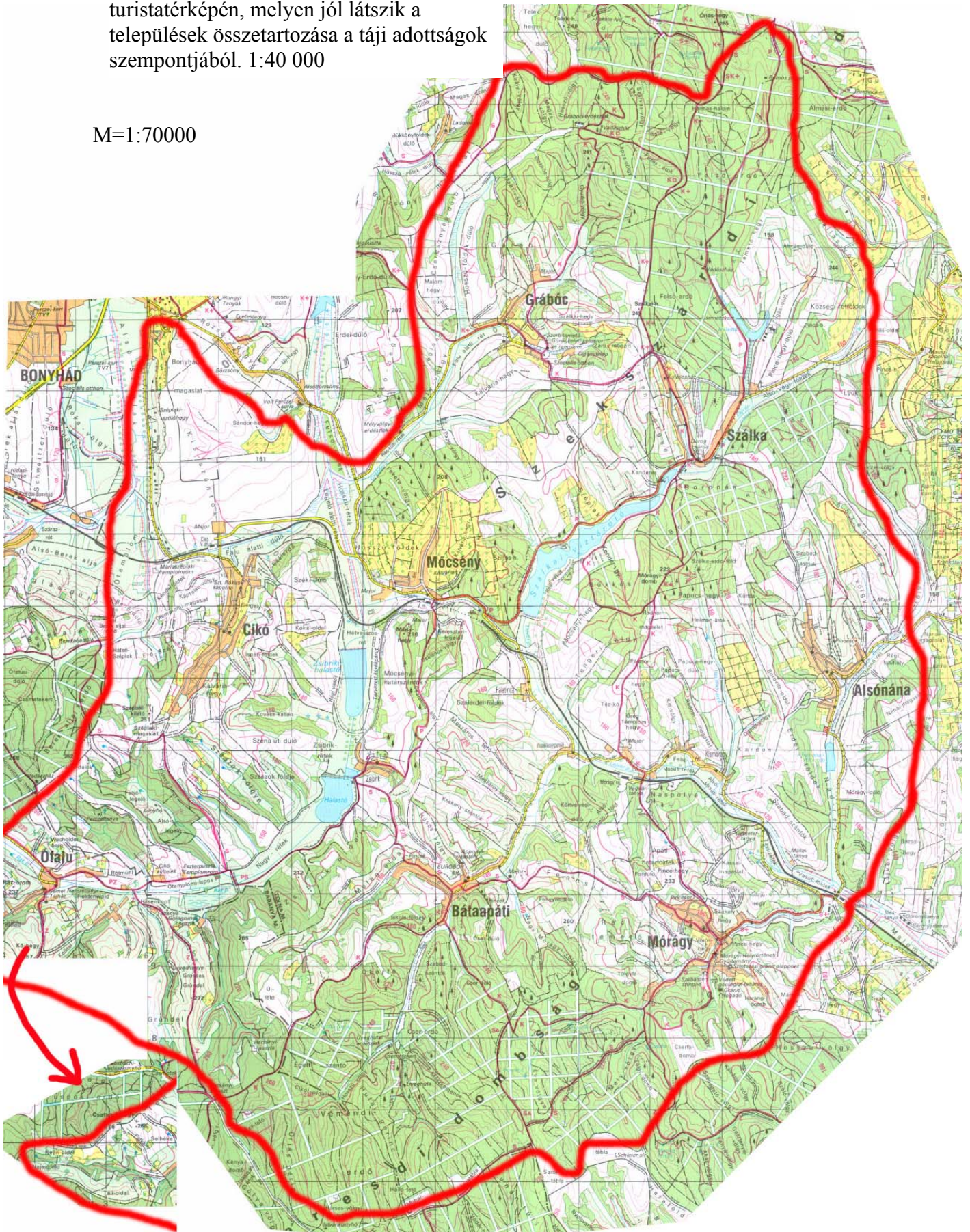
3. A tolnai Völgyeségi járásba eső települések az 1905-ös Kogutowitz-féle térképen. 1:355 000, 1905.

4. Ófalu Baranya megyébe esik az 1905-ös Kogutowitz-féle térképen. 1:385 000, 1905.

5. A kutatási terület a Szekszárdi-dombság, a Dél-Sárköz és a Gemenci-erdő turistatérképén, melyen jól látszik a települések összetartozása a táji adottságok szempontjából. 1:40 000

M=1:70000

6. A Duna-ártér és a Szekszárdi-dombvonulat találkozásánál markánsan érzékelhető a két táj eltérő volta.

1.2.1 Geológiai, talajtani adottságok

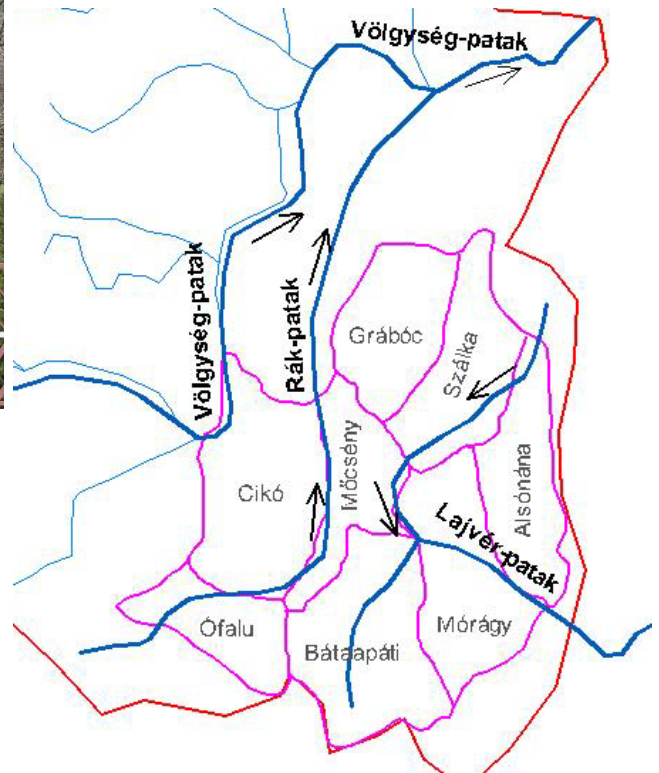

7. Lössfal a Rák- és a Lajvér-patak közötti vízváltásonál

8. Gránitkibúvás a mórágyi alappontnál

9. Lössfal egy mőcsényi kertben

1.2.3 Vízrajz

10. A kutatási terület vízrajza. Saját ábra

1.4.1 Grábóc

11. A grábóci ortodox templom külső és belső képe

1.4.2 Cikó

12. A cikó melletti széplaki templomrom

1.4.3 Mőcsény

13. A völgyben fekvő Mőcsény

14. „Főtér” szentháromságszoborral

1.4.4 Szálka

15. Szálka fő nevezetessége, a tó, térképen...

16. ...és a valóságban

1.4.5 Alsónána

17. Az alsónánai elhagyott rác templom

18. A rác templom festett fa mennyezete

1.4.7 Bábaapáti

19. A volt Apponyi-pince

20. A radioaktív hulladéktároló létesítmény „Eszter” aknájának bejárata

1.4.8 Mórágyszőlő

21. A mórágyszőlői Hengermalom épülete ma a helytörténeti gyűjtemény otthona

22. A mórágyszőlői rög gránitkibúvásába van ágyazva hazánk egyik szintezési főalappontja

2.1.2 1848 és 1940 között

23. Volksbund-igazolvány a Völgységi Múzeum gyűjteményében

24. Hűséggel a Hazához-igazolvány és jelvény a Völgységi Múzeum gyűjteményében

2.1.3 1940 és 1948 között

25. Kitelepítés

KITELEPÍTETT CSALÁDOK SZÁMA (1947)			
APARHANT	133	MAJOS	166
BÁTAAPÁTI	194	MÁZA	34
BONYHÁD	534	MÓRÁGY	328
B.VARASD	110	MÖCSÉNY	71
CIKÓ	304	MUCSFA	100
GRÁBÓC	103	NAGYMÁNYOK	150
GYÖRE	52	NAGYVEJKE	62
IZMÉNY	94	SZÁLKA	200
KAKASD	257	TABÓD	40
KISDOROG	169	TEVEL	376
KISMÁNYOK	110	VÁRALJA	104
KISVEJKE	82	ZÁVOD	152
LENGYEL	120	ZOMBA	193
ÖSSZESEN: 4 238			

26. Kitelepített családok száma 1947-ben a Völgységben.

Bátaapáti: 194, Cikó: 304, Grábóc: 103, Mórágyp: 328, Möcsény: 71, Szálka: 200

Összesen 1200 család, Családonként 4 fővel számolva = **5000 fő**

(Megjegyzés: Alsónána nincs a fenti kimutatásban; Ófaluból nem volt kitelepítés)

2.1.5 1969 és 1989 között

27. A Völgység Népe tsz volt irodája, az átalakított egykori apaállat-istálló Möcsényben

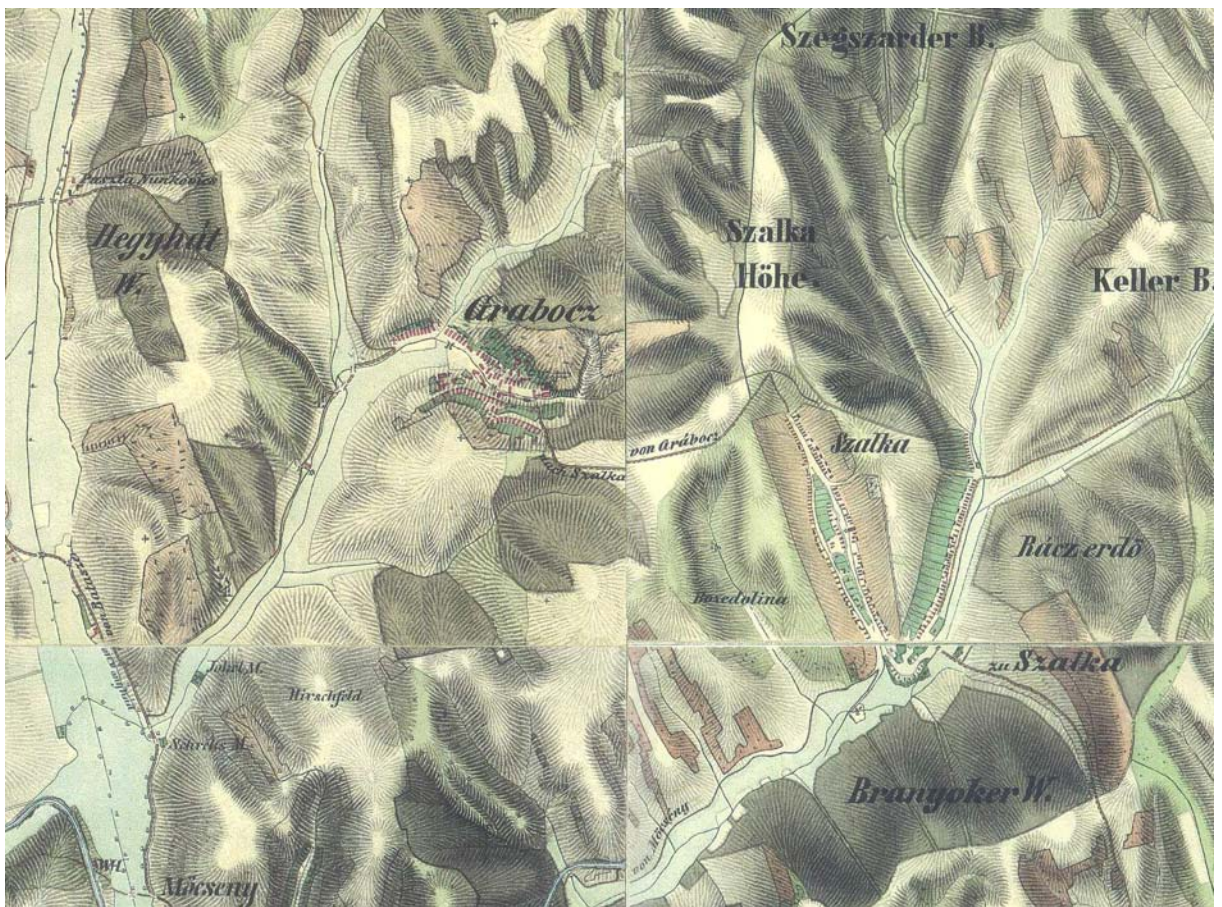

28. A Völgység Népe tsz táblája

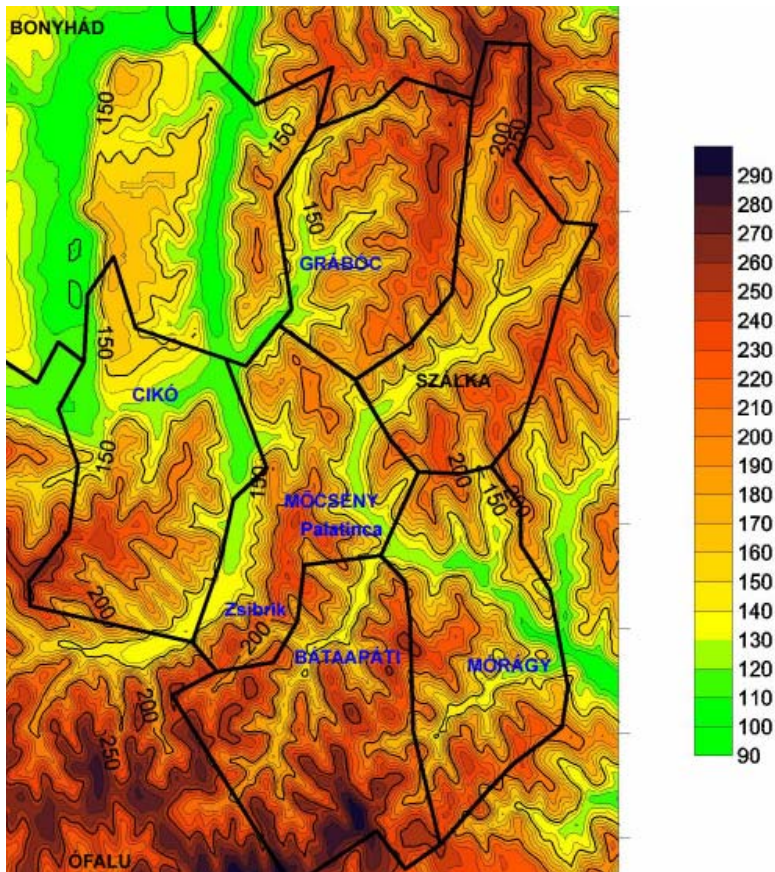
3.1.1 A természeti adottságok hatása

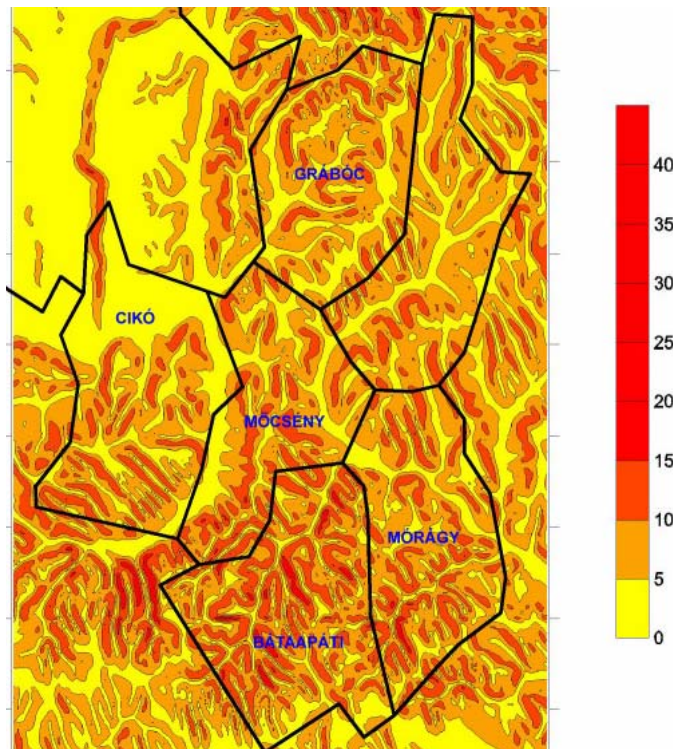
29. Az első katonai felmérésen látható az erdők túlsúlya a művelt területekkel szemben.

30. A második katonai felmérésen azonban már a művelt területek vannak túlsúlyban az erdőkkel szemben.

31. Domborzat. Látható, hogy az ábrázolt települések területének domborzata igen változatos és a települések mind völgyben vannak.

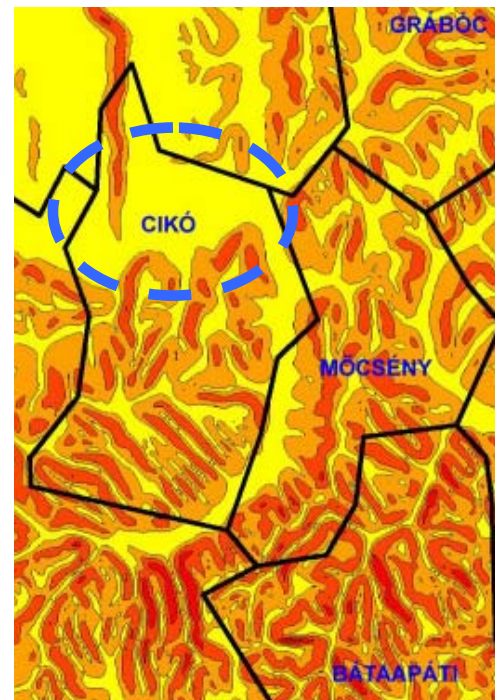

32. Lejtőkategóriák. Látható, hogy az ábrázolt települések területén elenyésző a szántóföldi termesztés határát jelentő 10% lejtés alatti földek aránya.

3.1.2 A táj adottságai, a népesség jellemzői és a települések fejlődése

33. A cikóhoz tartozó nagyobb sík földterület, az ún. „Flur”

34. A „Flur” lejtése 5% alatti, tehát ideális a szántóföldi művelésre

3.1.3.1 A települések tájolása

35. Jellegzetes példa a fésűs beépítésre. Cikói utcakép.

36. A tornácnak az árnyékolásban van nagy jelentősége. Bataapáti példa.

37. Takaros bataapáti utca

38. Tornác árnyéketése ófalui példán

3.1.3.2 A házépítés korszakai

Fachwerk

39. Fachwerk technikával épített és helyreállított, a hazai építészet-történetben kuriózumnak számító ház első és hátsó homlokzata Zsibriken

40. További példa a fachwerk technikára Zsibriken

41. A 40. ábrán bemutatott ház hátsó homlokzatán a favázat patics technikával töltötték ki

42. A födémgerendák között béléstest helyett az ún. „Wicklholz”-cal töltötték ki

43. A tetőfedés hagyományos anyaga a hosszúszalú rozs-, más néven zsúpszalma volt. A Délkelet-Völgységben ma egyetlen épületen, az ófalui tájházon látható zsúptető.

Fal

44. A falépítési technika egyik lehetséges módja a döngölés. A rétegenként ismétlődő lyukak a tapasztás alatt, a döngölt fal zsaluzatának nyomai.

45. A falépítés lehetséges továbbá vályogtéglából.

46. A módosabbak a mórági gránitból rakatták a fal alapját. Ófalui példa

47. Gránit alap Palatincán

48. A háromosztatú ófalui tájház egyik szélső szobájában lévő szoba-konyhai tűzhely, mely télen szolgált főzésre az ugyanakkor lakószobának is használt helyiségben

49. A középső konyha helyiségben a nyáron használt sütő-főző kemence-tűzhely az ófalui tájházban.

Példák a klasszikus homlokzatra

50. Mőcsény

51. Cikó

52. Grábóc

53. Mőcsény

54. Cikó

55. Ófalu

56. Mőcsény

57. Mőcsény

Példák a tornácra, az ún. „Gang”-ra, oszloppal

58. Cikó

59. Cikó

60. Mőcsény

61. Mőcsény

Példák a „Gang”-ra, oszlop nélkül

62. Bábaapáti

63. Ófalu, tájház

64. Az egész portából csak a kút maradt meg

65. Dűledező porta Mőcsényben

66. A ház hátsó fele elpusztult. Mőcsény

67. A vályog gyorsan pusztul. Mőcsény

68. A vályog fal felújításának különleges technikája van. Palatinca

69. Átépitett, (megvakított) klasszikus homlokzatok mőcsényi példákön

69. Átépitett, beépített klasszikus gangok cikói példákön

70. A klasszikus házhoz hozzáépített új házrészek Mőcsényben és Cikón

71. A klasszikus „U” portába beleépített új ház Mőcsényben

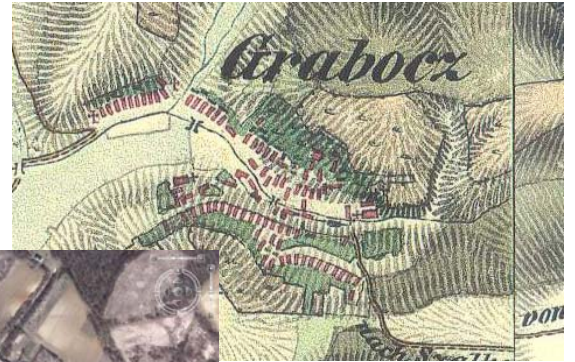

72. Új stílusú épületek megjelenése a faluképben. Cikón (bal oldali képek) és Bábaapátiban (jobb oldali kép)

3.1.4.1 Grábóc

73. 1. katonai felmérés

74. 2. katonai felmérés

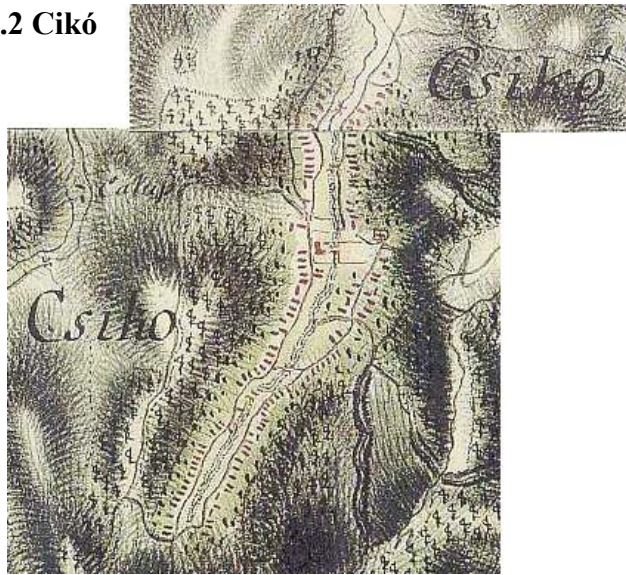

75. Űrfelvétel 2004-2006

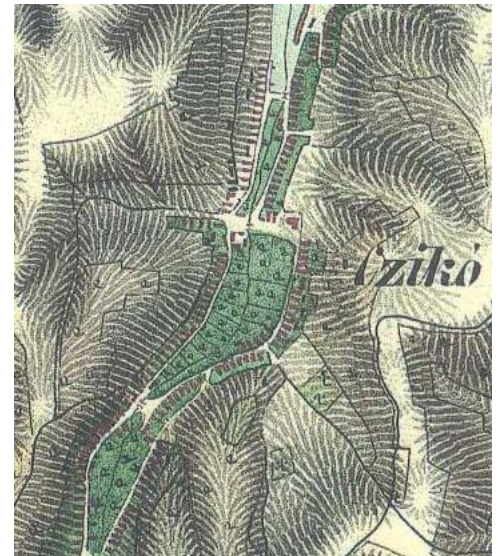

76. A grábóci ortodox templom és rendház, valamint a búcsúra érkező zarándokok számára 2002-ben emelt oszlopcsarnok

3.1.4.2 Cikó

77. 1. katonai felmérés

78. 2. katonai felmérés

80. Új beépítés

81. Virágzó mai porta

79. Űrfelvétel 2004

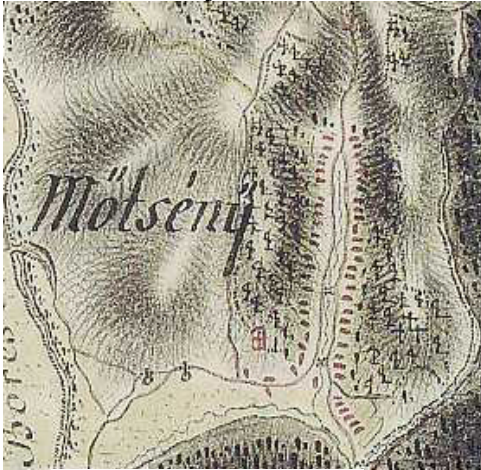
82. Hagyományos állattartás nyomai

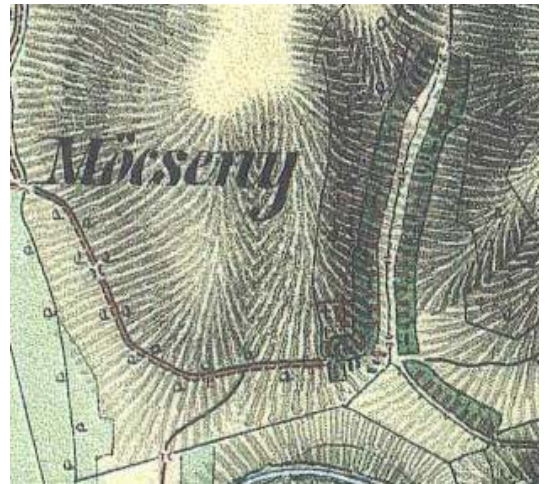
83. A kevés megmaradt nyáj egyike a cikói határban

3.1.4.3 Mőcsény

84. 1. katonai felmérés

85. 2. katonai felmérés

87. Mőcsény a völgyben

86. Űrfelvétel 2004

88. A felújított „Főtér”

89. A Mőcsényhez közelebbi tó

90. Új házak a „Rózsadombon”

91. Az „atomtársulásból” felújított útszakasz

3.1.4.4 Zsibrik

92. 1. katonai felmérés

93. 2. katonai felmérés

95. Felújított, lakatlan ház

94. Űrfelvétel 2004

96. Perspektívák...

97. Zsibriki „főtér”

98. Az elhagyott evangélikustemplom kívül...

99. ...és belül

100. Elhagyott pusztuló porta

101. A ház hült helye. Csak a pince maradt meg

102. Elvadult kert

103. Zsibrik elvadult határa jó példa a spontán vissza-erdősülésre

3.1.4.5 Palatinca

104. 1. katonai felmérés

105. 2. katonai felmérés

106. Úrfelvétel 2006

107. Megérkezés Palatincára

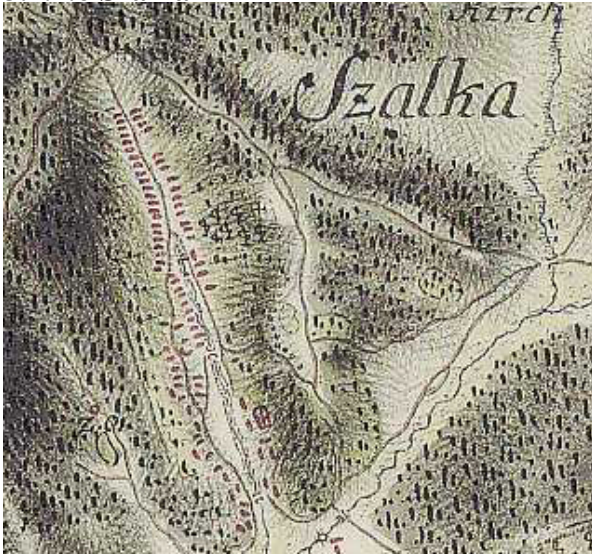

108. Palatinca az út mellett a szélesebb völgyben

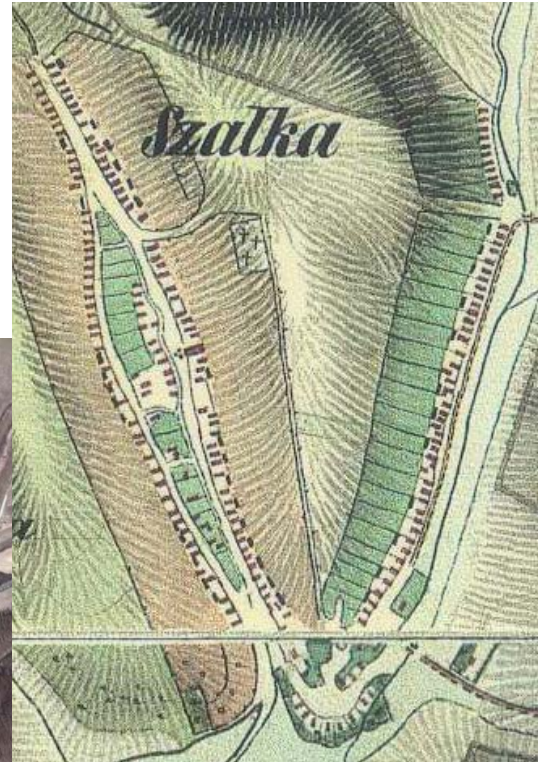

109. Valamikor módos porta tehenészettel, tejfeldolgozóval, vajkészítő üzemmel. Ma romhalmaz: a Breining-ház

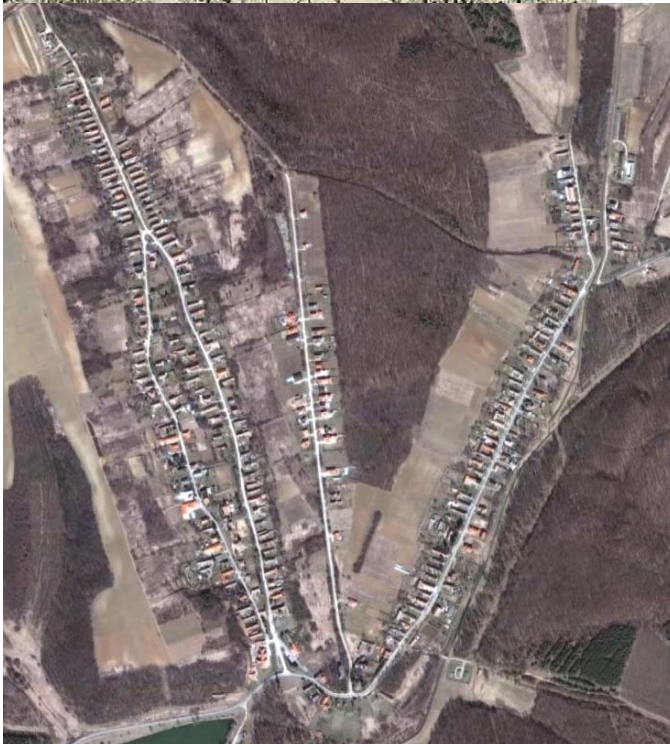
3.1.4.6 Szálka

110. Szálka az 1. katonai felmérésen egyutcás

111. Szálka a 2. katonai felmérésen kétutcás

112. Szálka a 2006-os úrfelvételen háromutcás

113. A szálkai tónak...

114. ...nagy a turisztikai vonzereje

115. A turisztikai vonzerőt nagy igyekezettel fokozzák

116. A kápolna

117. Szálkán sok a szép panzió

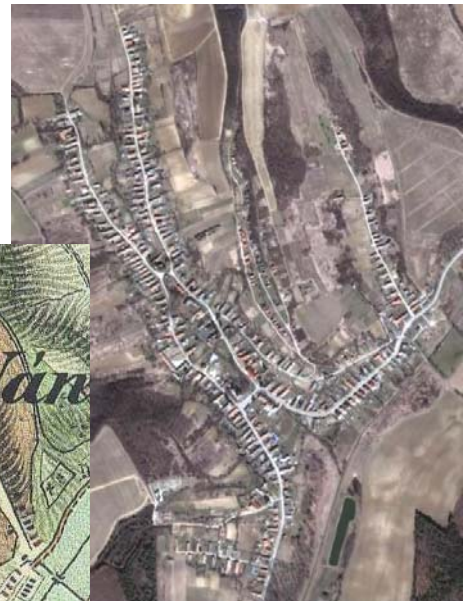

118. A szép panziókerteknek jó hatása van a házikertek gondozására is

3.1.4.7 Alsónána

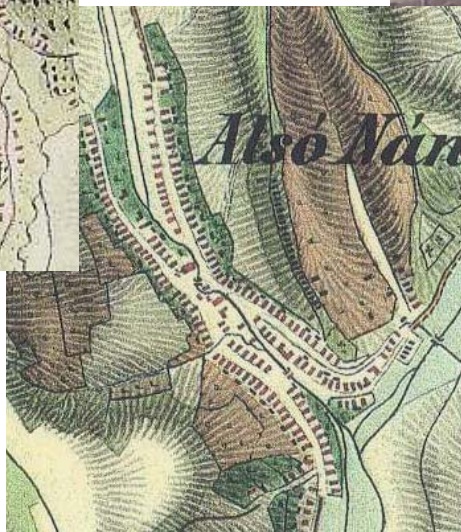

120. 2. katonai felmérés

121. Űrfelvétel, 2006.

119. Alsónána alig változott az 1. katonai felmérés óta

122. Alsónána a völgyben, háttérben a tó

122. Alsónánai utcakép

123. A ráctemplomban...

124. ...már régen nincs istentisztelet

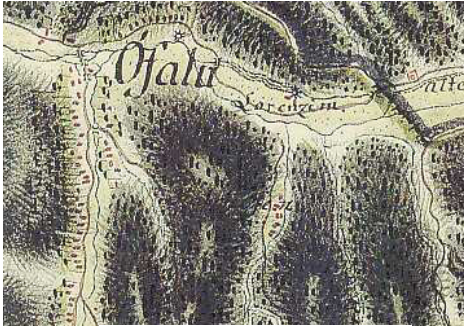

125. A nánai horgásztó partján egyszerű, de kellemes panzió

126. „Az 1750 és 1946 között itt élt német lakosság emlékére” állított kő a temetőben

3.1.4.8 Ófalu

127. 1. katonai felmérés

129. Űrfelvétel, 2004.

128. 2. katonai felmérés

130. Ófalu meredek dombok között fekszik, melyeket intenzíven műveltek, ám mára felhagyták őket

131. Igényes polgármesteri hivatal

132. Ritkaság a térségben a karbantartott kút

133. Gondozott klasszikus porta

134. Gondozott klasszikus porta, faoszlopok kőre cserélve

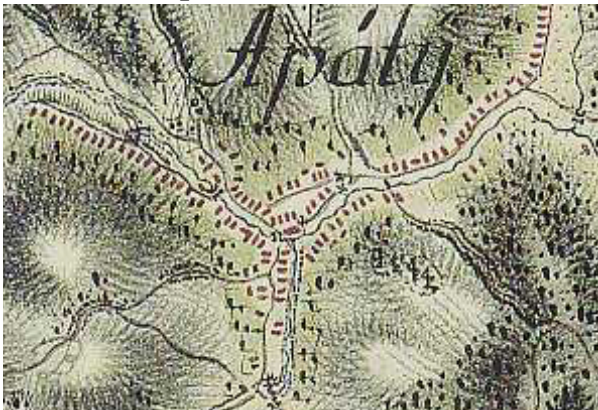

135. Gondozott, „tüchtig” utcakép

136. Gondozott kálvária és temető

3.1.4.9 Bátaapáti

137. 1. katonai felmérés

138. 2. katonai felmérés

140. A radioaktív hulladéktároló épületei

139. Űrfelvétel, 2004.

141. Bataapáti a szűk völgyben

142. Az „atomtársulás”

143. A társulásnak köszönhetően valamennyi utca és közterület megújult Bataapátiban

144. A társulás jó gazdája a középületeknek is

145. Az Eurobor Kft. új épületei

146. A volt Apponyi-pince épületeit kibővítve ma az Eurobor Kft. használja

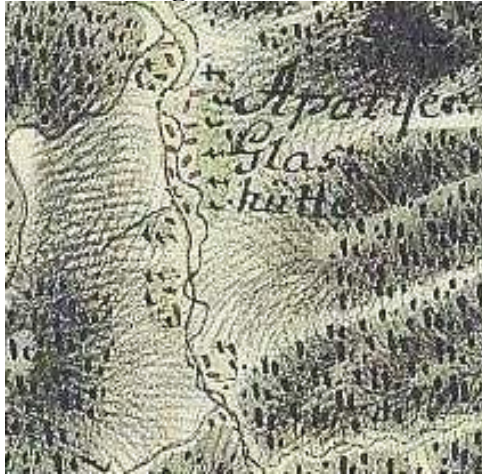

147. Jelentős fejlesztés a Bátaapáti határában felépített Naspolya panzió

148. Hagyományos állattartás elvéve figyelhető meg Bátaapátiban

3.1.4.10 Üveghuta

149. 1. katonai felmérés

150. 2. katonai felmérés

151. Űrfelvétel, 2004.

152. A kitelepítés évfordulójára állított emléktábla

153. Csak a templomtorony maradt meg Üveghutából

154. A csend és az „úr” kedvel a vadászatnak

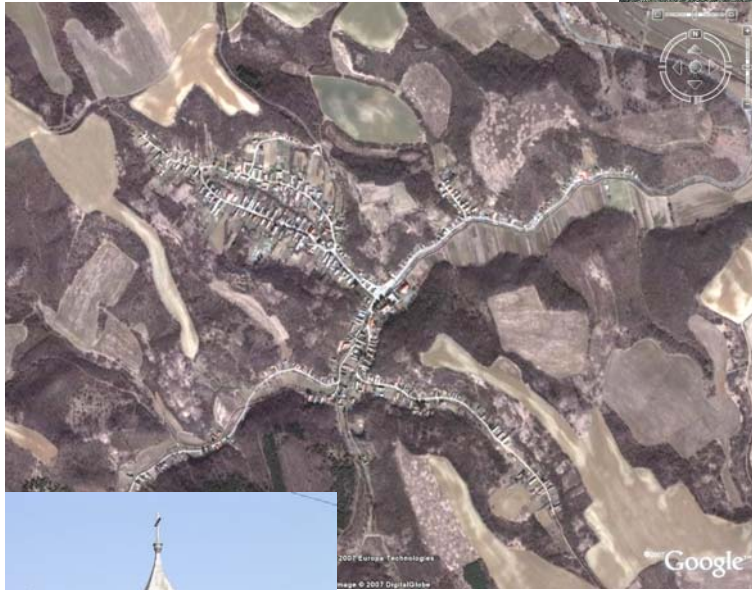
3.1.4.12 Mórág

155. 1. katonai felmérés

156. 2. katonai felmérés

157. Űrfelvétel, 2006.

158. A „kis” katolikus templom...

159. ...és a „nagy” református templom...

160. Mórág a völgyben

161. A pincelakások helyén ma támfal van

162. A hengermalom

163. Módos református ház, fa helyett széles kő oszlopokkal

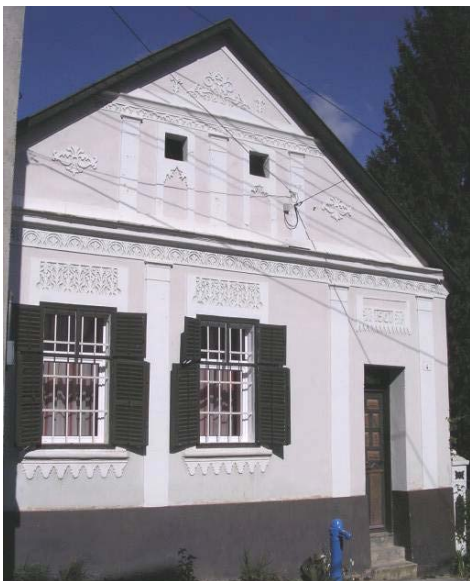
164. A pincesor

165. A bezárt gránitbánya, melynek újrainvitását tervezik

166. Az eredetileg is hivatalnak épült polgármesteri hivatal épülete átlagon felülén „módos”

167. További „módos” házak a térségben szokatlanul nagy sűrűségben vannak Mórágyon

3.1.4.13 Kismórág

168. 1. katonai felmérés

169. 2. katonai felmérés

170. Űrfelvétel, 2006.

171. Kismórági utcakép

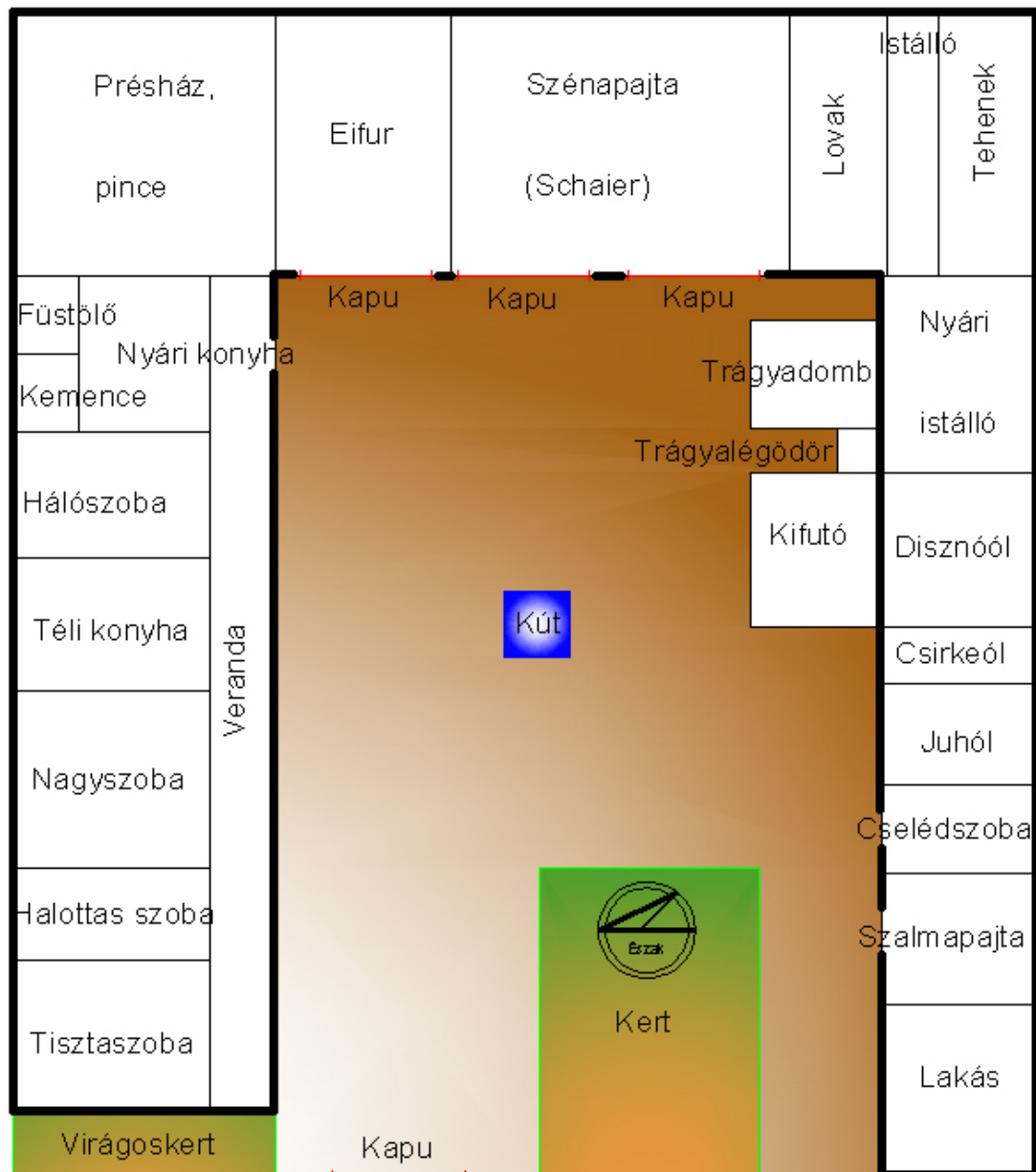
172. „Land art”

173. Kismórágy ma a privatizált tsz-tehenészet miatt jelentős

3.1.5 Faluszerkezet, utcakép, udvarok, kertek

174. A klasszikus U-szerkezetű udvar és a határoló épületek beosztása

175. Klasszikus U-udvar Mócsényben (ólak lebontva)

176. Klasszikus U-udvar Ófaluban (ólak megvannak)

177. Klasszikus U-udvar Cikón (ólak lebontva)

178. Klasszikus U-udvar Ófaluban (ólak lebontva)

179. Klasszikus U-udvar Cikón (ólak lebontva)

180. Klasszikus U-udvar Ófaluban (nyárikonyha megvan, ólak lebontva)

Osztott beltelkek

181. A megmaradt osztott beltelkeket ma is az eredetihez közeli módon használják Cikón

182. A beltelkek egy részén zöldséget termesztnek Bátaapátiban

183. A beltelkeket zöldségtermesztésre és „rekreációra” használják Ófaluban

Kertek

184. Gazdasági udvar díszkertté alakulása Grábócon...

185. ...és Mőcsényben

186. ...és Cikón

187. Az istálló és a pajta lakóházzá alakítása során a gazdasági udvar is díszkertté változott

188. A gépkocsi megjelenése a szekér helyén nyomot hagy a kertben is, mőcsényi példa

189. Cikói példa

190. A hátsókeret, az ún. Hofstelt néhány háznál ma is közel az eredeti módon művelik: a „háztáji” veteményt termesztik rajta, szőlőt már nem, két möcsényi példa

191. A közterületeken új, „jóléti” funkciót szolgálnak a játszóterek, cikói példa

191. Játszótér Ófaluban

192. Játszótér Alsónánán

193. Elhagyott udvar Grábócon

Temetők

194. Ravatalozó az alsónánai temetőben

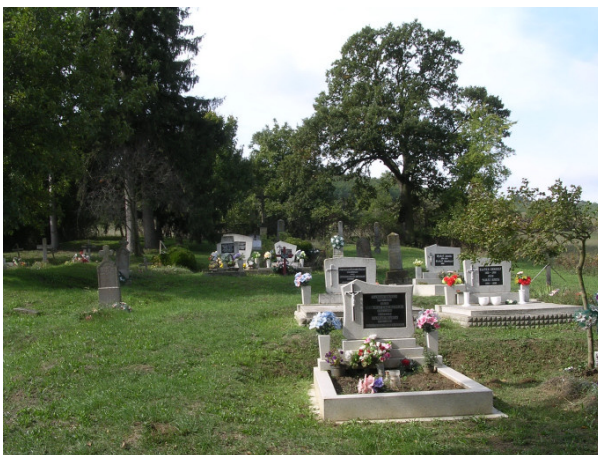
195. Az alsónánai temető

196. A mőcsényi temető

197. Régi sírkövek sorbaállítva a mőcsényi temetőben

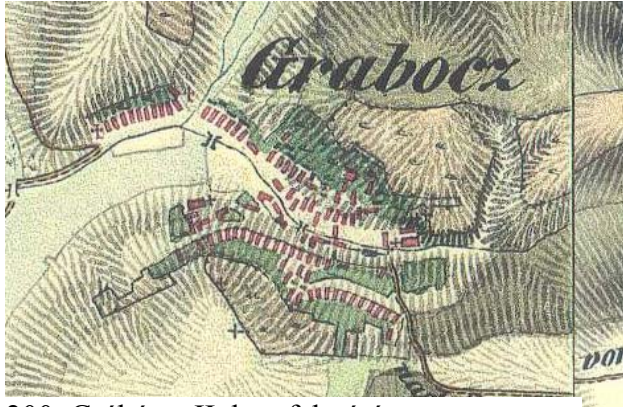

198. A palatincai temető

199. Mőcsény egykori, Kliegl nevű földesúri családja egy leszármazottjának sírköve a mőcsényi temetőben

Faluszerkezet

200. Grábóc a II. kat. felmérésen...

201. ...és a 2004-es űrfelvételen

202. Cikón jól látszanak a belsőségek a II. kat. felmérésen...

203. A belsőségek egy része Cikón beépült a 2004-es űrfelvételen látható módon

204. Mőcsény a II. kat. felmérésen egyutcás és az építészeti rend jellmezi

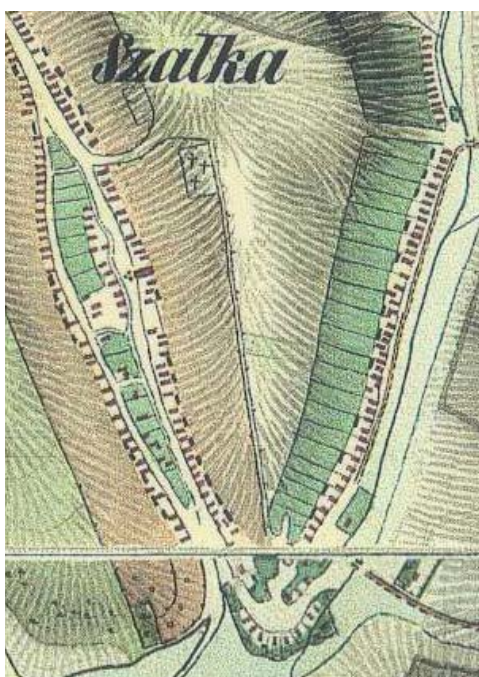
205. A 2004-es űrfelvételen a telkek beépítése nem egységes, a korábbi rend felbomlott

206. Zsibrik a II. kat. felmérés óta...

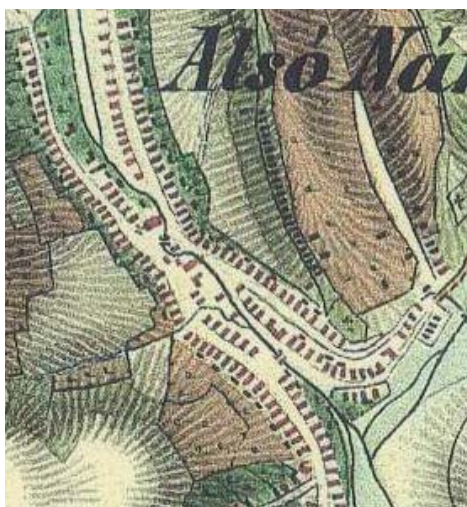
207. ...erősen megfogyatkozott (2004-es úrfelvétel)

208. Szálka a II. kat. felmérésen már két utcás

209. A 2006-os úrfelvétel pedig már három utcás. A harmadik utcát a vezetékes víz bevezetése előtt elképzelhetetlen helyen, a domb tetején nyitották

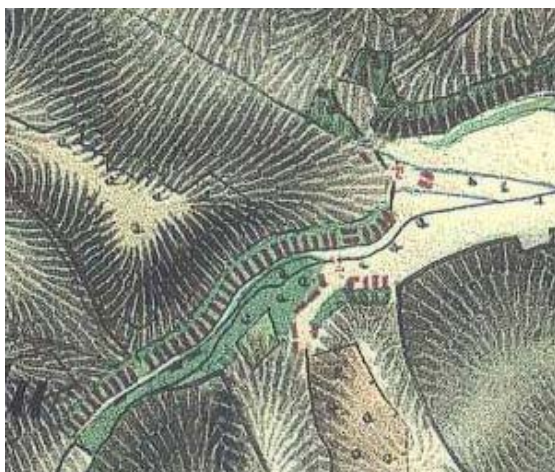

210. Alsónána a II. kat. felmérésen...

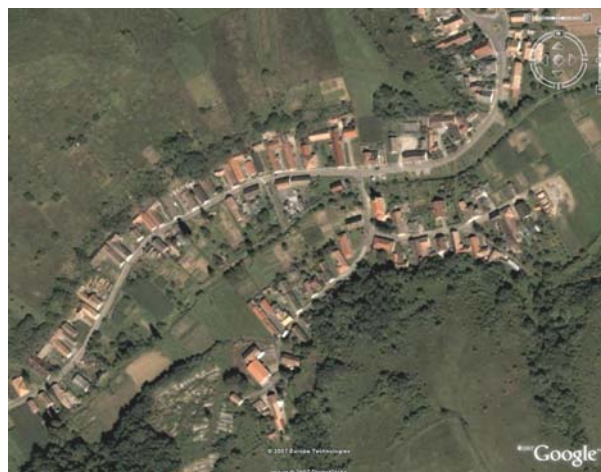

211. ...és a 2006-os úrfelvételen

212. Ófalu a II. kat. felmérés óta...

213. ...a 2004-es űrfelvételig megnőtt

214. Bátaapáti a II. kat. felmérés óta...

215. ...a 2004-es űrfelvételig nem változott jelentősen

216. Mórágypáti a II. kat. felmérés óta...
(szőlő narancs színnel jelölve)

217. ...a 2006-os űrfelvételig csak a szőlőterületek megszűnése tekintetében változott jelentősen

3.2.1 Szántó

218. Tavaszi szántás a mocsényi dombokon

219. Zsibrik előtt is domboldalt szántanak

220. Ma csak a dombok szoknyáját művelik géppel

221. A cikói síkon, az ún. „Fluron” ma is szántanak

222. A nagytáblás szántóföldi művelés csak a legkisebb lejtésű részeken éri meg, például a szálka fölötti platón. A meredek részeken erdő található; háttérben kéklik a szálkai tó.

223. A szálkai platón kukoricát természetnek

224. A Lichtenstern-féle 1793-as térkép Tolna megyéről.

A térképen ábrázolták az egyes területeken természetett növényeket is. A jelmagyarázatban késsel jelöltem a „Poma”-t, vagyis a gyümölcsöt, pirossal a „Tabacum”-ot, azaz a dohányt és zölddel a „Malum Terraera”-t, azaz a burgonyát. Bátaapátnál jelölték mindhármat, azaz a 18. század végén a térségben egyaránt természetettek dohányt, burgonyát és gyümölcsöt.

A kutatási területen kívül esik ugyan a dohánytermesztőként megjelölt többi település (Bonyhád, Nagymányok, Aparhant), de valószínűsíthető, hogy dohányt a kutatási területen belül, Bátaapáti mellett máshol is természetettek.

3.2.2. Rét

225. A völgytalpon világoszölddel jelölt rét volt a II. kat. felmérésen

226. Az egykor gondozott rétek és közlegelők gondozás hiányában mára elmocsarasodtak. A Lajvér-patak völgye Palatincánál

227. Elmocsarasodott, náddal, gyomnövényekkel benőtt völgytalp Palatincánál

228. Kedvező esetben a kihasználatlan völgytalpon futó patakokat felduzzasztották és víztározó tavat hoztak létre, mint például Zsibriknél

229. Csak kevés helyen hasznosítják az egykori legelőket, réteket eredeti funkciójukban, a lecsapolt területeket szántják

230. A kevés megmaradt birkanyáj az akol körül túltapossa, erodálja a talajt Rozsdásserpenyőnél

3.2.3 Erdő

231. A szálkai tó partjain ma erdő van, korábban szőlő, legelő, szántó volt

232. Bátaapátinál a Hofstelokon a szőlő helyén erdő van

233. Grábóc határában telepített árbóc-akác van a dombon

234. Grábóc és Mőcsény között telepített feketefenyves és vegyes lomberdő van

235. Ófalu határában a felverődött növényzet mutatja az egykori táblák határait

236. Mőcsény fölött a teraszos szőlőtelepítés mellett tapasztalható spontán erdősődés

237. Zsibriken nagy területeken tanulmányozható a spontán erdősődés, bozotosodás

3.2.4 Szőlő

238. Ófaluban nem erdősítették a szőlők helyét a Hofsteleken, amelyek határát jól mutatja a felverődött szegély-növényzet. Szőlőt már csak elvétve művelnek, mint például a bekarikázott területen

239. Ritka „maradvány” a felhagyott szőlő egy mőcsényi Hofstelen

240. A szőlőművelés emléke a háttérben lévő mórágyi pincesor

241. Ma is művelt szőlő az alsónánai község fölötti szőlőhegyen

242. A Hofstelokról kivadult szőlőtőkék Ófaluban

243. Az egykori, mőcsényi határban lévő szőlők helyén a szálkai tó fölött ma erdő van. Az erdőben a szokatlanul mozgalmás domborzatú „tisztás” egy volt présház helyét mutatja

244. Az erdőben fellelt pecsétes téglá az előző képen szereplő volt présház utolsó maradéka

245. A szálkai tó fölött a műút mellett szokatlan mennyiségben növő kivadult szőlő is az egykori szőlőművelésre utal

246. A tsz által a Mőcsény feletti platón – a legjobb szántók helyén – telepített szőlőültetvény kora-tavasszal...

247. ...és nyáron

248. A Mőcsény feletti szőlőtelepítés helyét megelőző meteorológiai mérésekkel választották ki, különös tekintettel a napsugárzás mennyiségére

249. Az ideális adottságú, nem horizontkorlátozott és sík dombplatókra az utóbbi években nagy mennyiségű új szőlőt telepítettek

250. Friss szőlőtelepítés a Kismórágý feletti platón nyáron...

251. ...és tavasszal

252. Az új szőlőtelepítéshez kiváló szilárd burkolatú dűlőút is vezet

253. Az Alsónána melletti régebbi szőlőtelepítés

254. A borturizmus fejlesztésére tervek és térképek is születtek, de egyelőre nem jellemző a kutatási területen

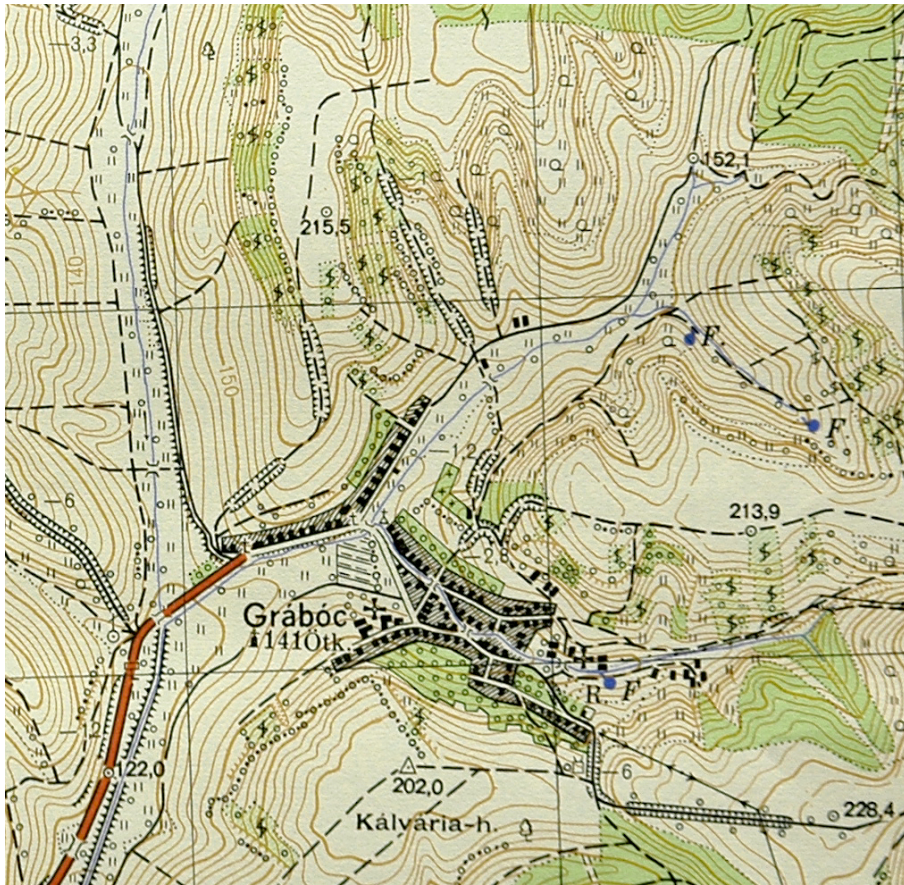

255. A bataapáti Eurobor Kft. az egyetlen kereskedelmi mennyiségben bortermelő vállalkozás a kutatási területen

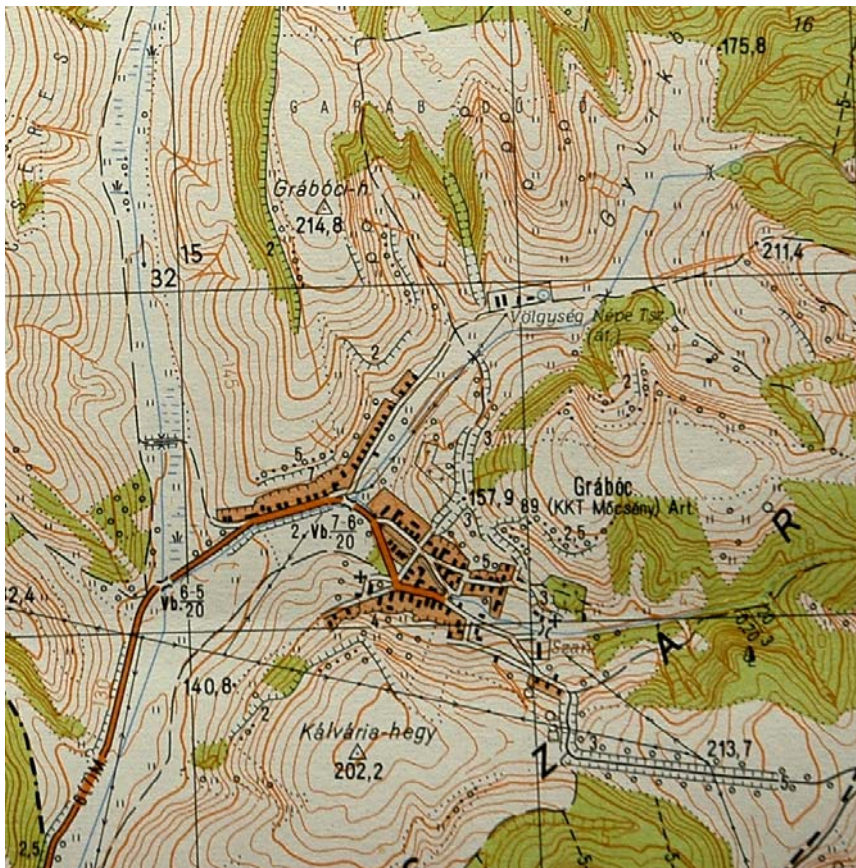
256. A szőlészet és bortermelés nagyságrendekkel nagyobb arányú a Duna-ártérre néző Szekszárdi-domboldalon. A szőlőtermesztés aránya radikálisan csökken a dombsortól beljebb, a kutatási terület belseje felé

3.2.4 Szőlő – Településenként koronként a szőlő összehasonlítása

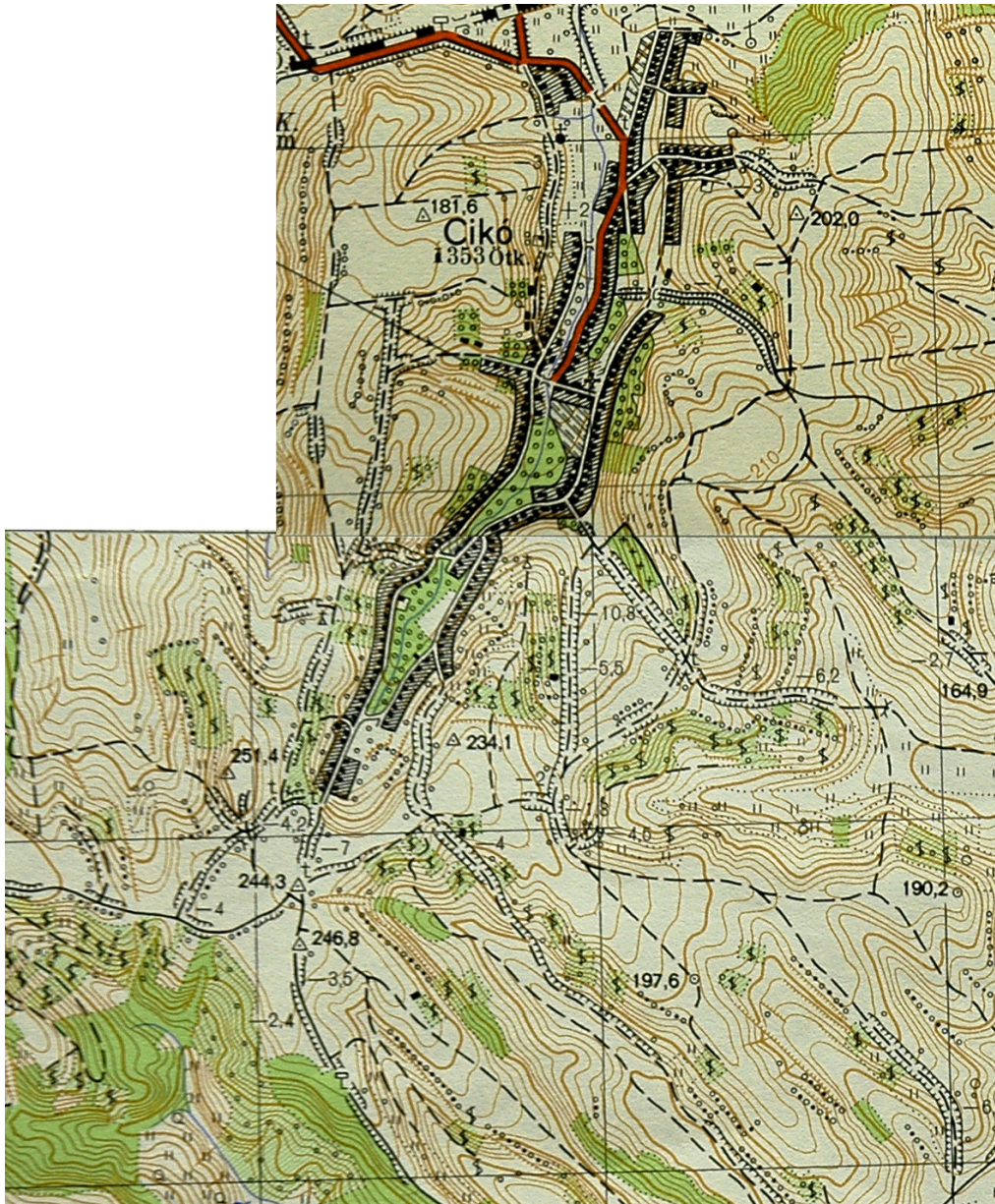
257. Szőlőállomány Grábócon az 1953-as topográfiai térkép szerint: a településtől északra számos helyen volt szőlő. Látható, hogy a szőlőknek csak körülbelül egyharmada van a legkedvezőbb benapozottságú déli lejtőn, a többi kedvezőtlenebb, keleti és nyugati kiettségű domboldalon helyezkedik el.

M=1:23000

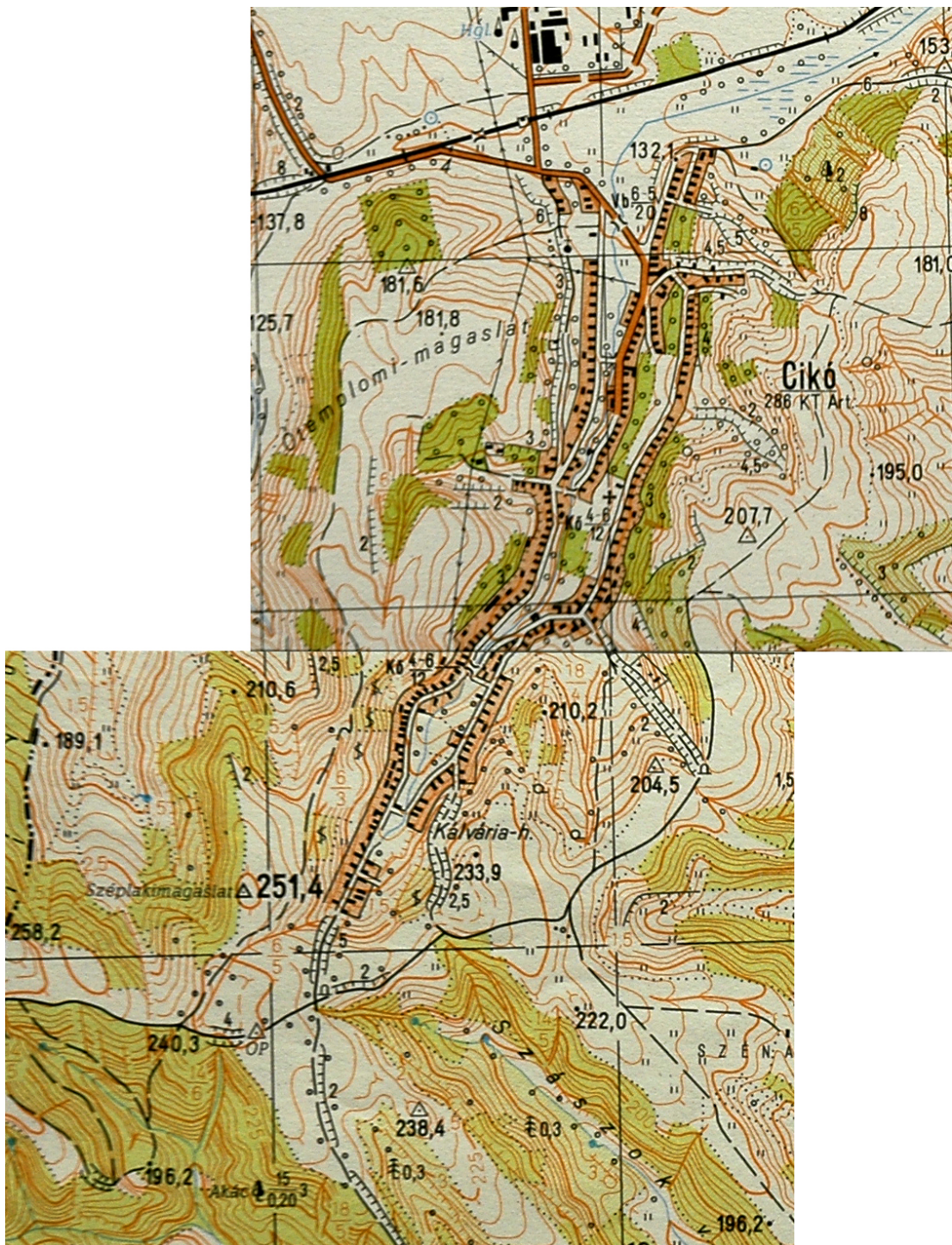
258. Szőlőállomány Grábócon az 1979-es topográfiai térkép szerint: az 1953-as térképen ábrázolt szőlők előregedtek, eltűntek, helyükön szántó van.

M=1:23000

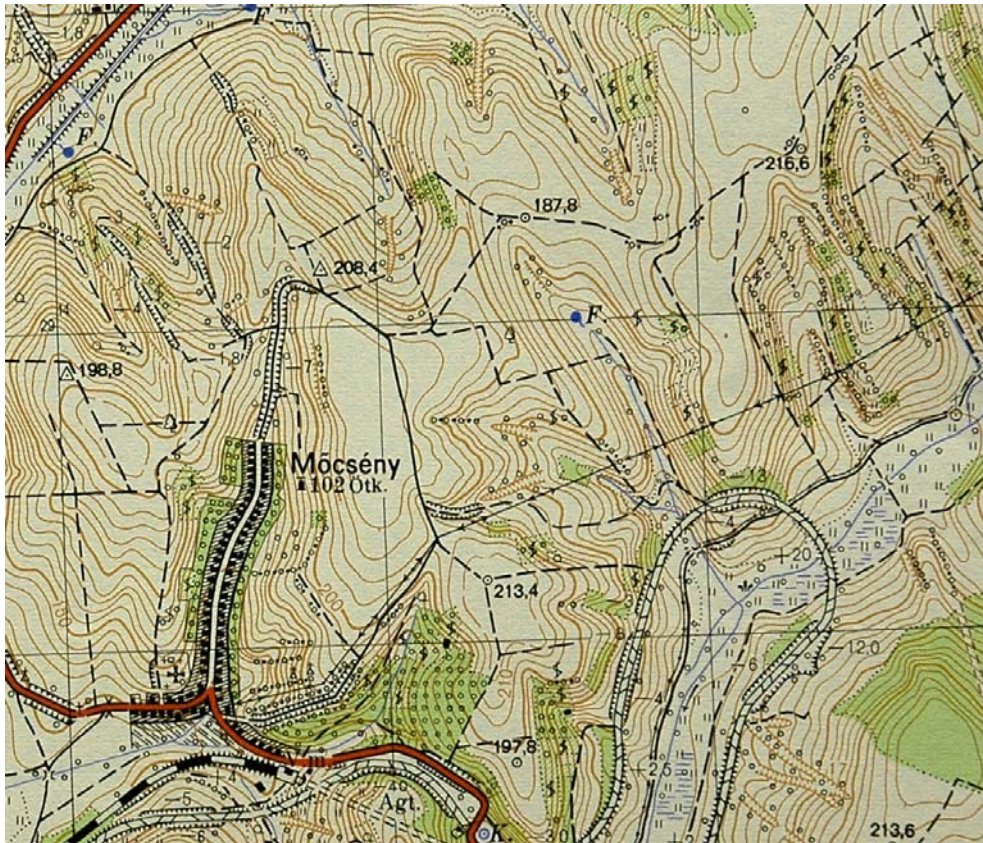
259. Szőlőállomány Cikón az 1953-as topográfiai térkép szerint: a település határában számtalan helyen található szőlő.

M=1:23000

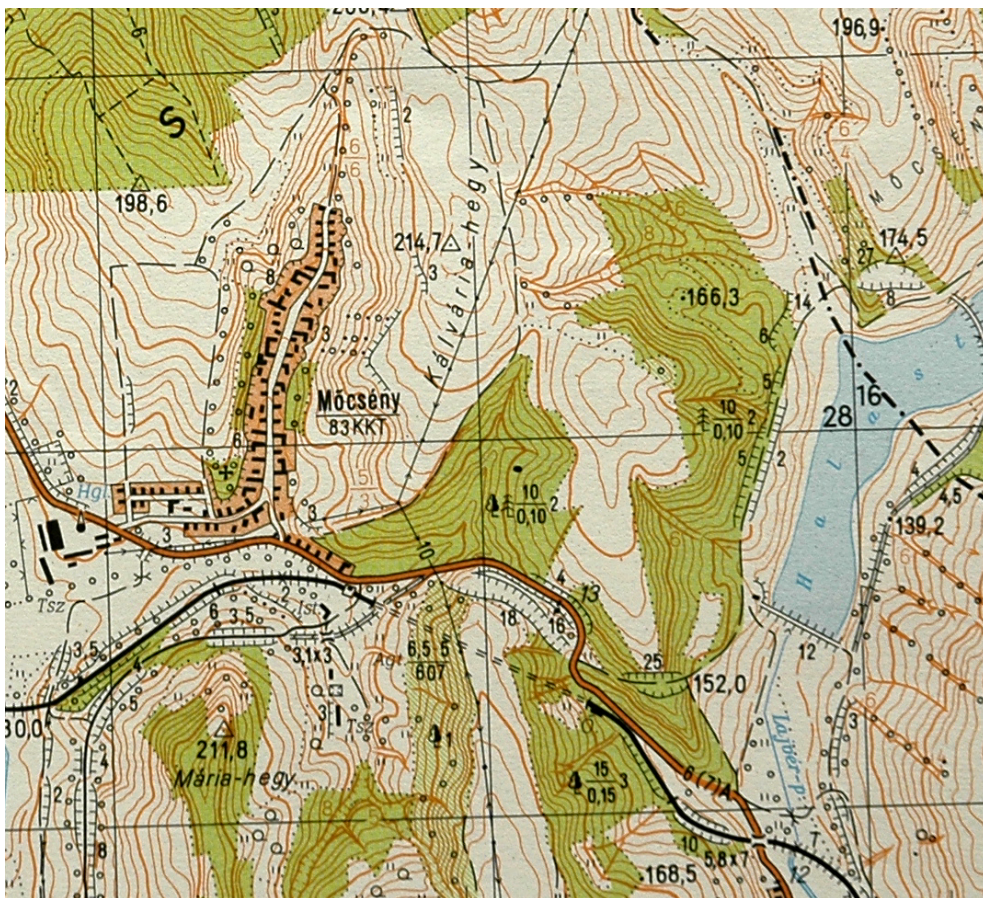
260. Szőlőállomány Cikón az 1979-es topográfiai térkép szerint: a szőlők eltűntek, helyükön cserjés és erdő található.

M=1:20000

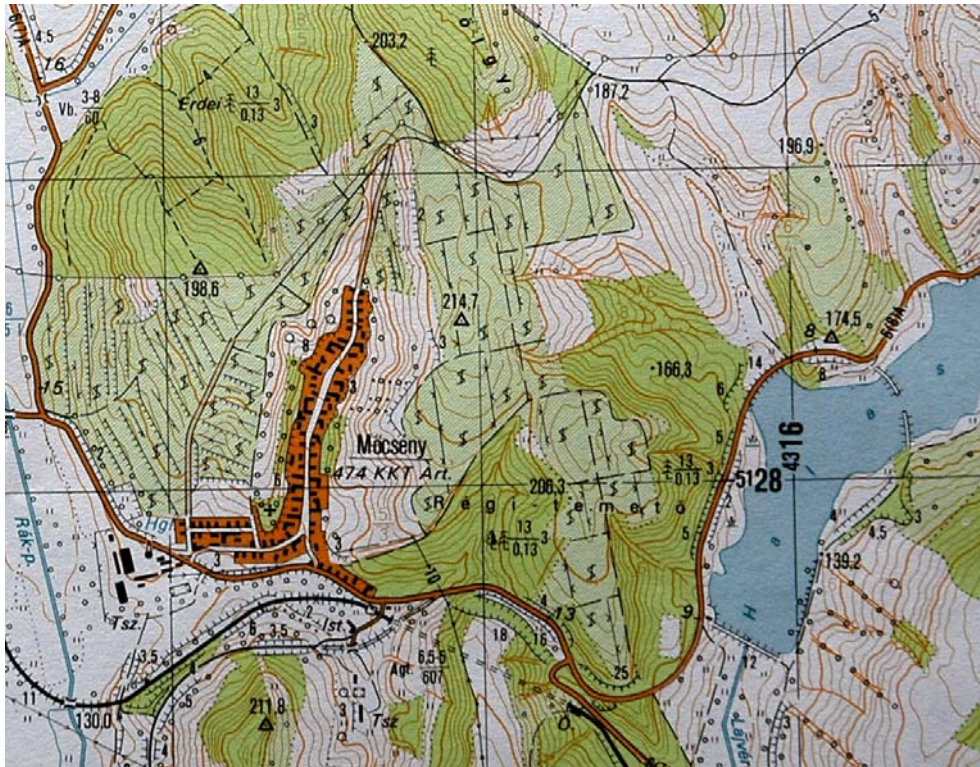
261.
Szőlőállomány
Mőcsényben
az 1953-as
topográfiai
térkép szerint:
a szőlők a
Szálka felé eső
határ részben
sok helyen
megvannak.

M=1:25000

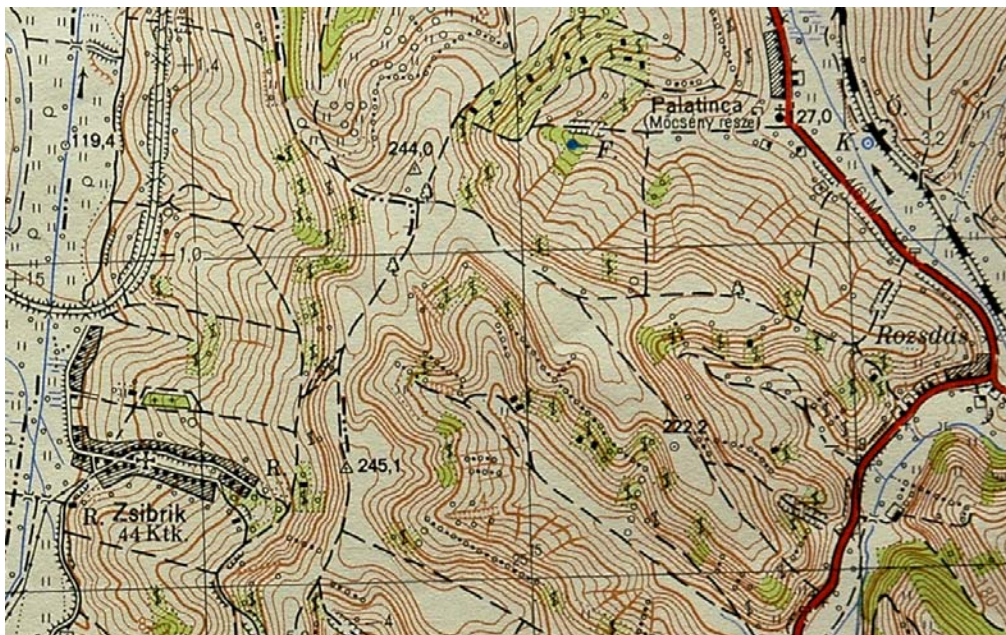
262.
Szőlőállomány
Mőcsényben
az 1979-es
topográfiai
térkép szerint:
a szőlők
kiüregedtek,
kipusztultak,
helyükön
szántó és erdő
van.

M=1:22000

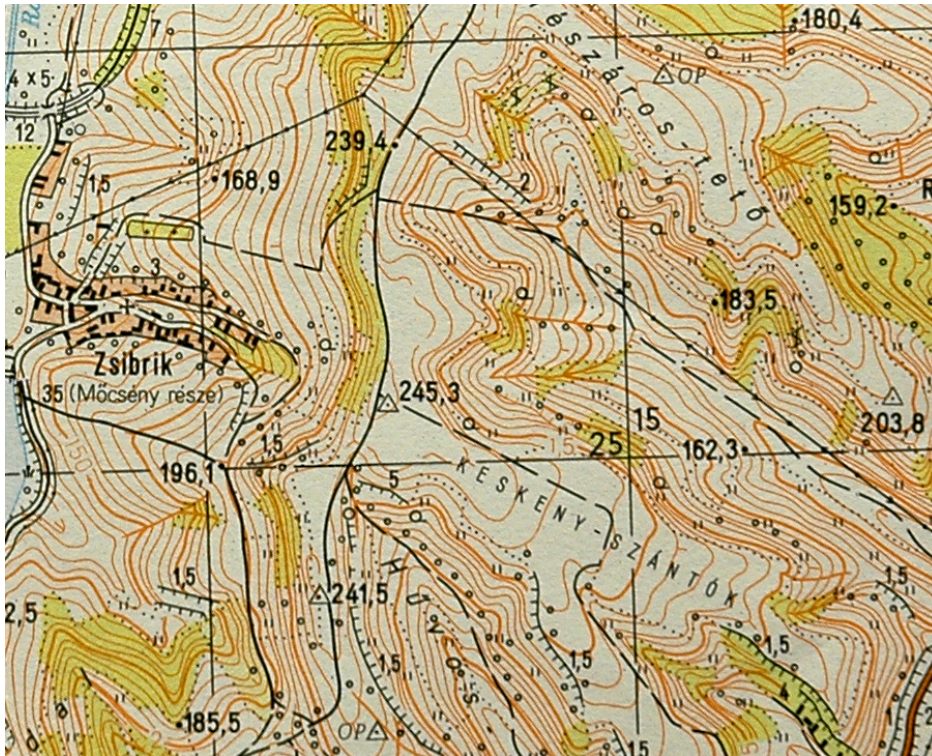
263.
Szőlőállomány
Mocsényben az
1987-es
topográfiai
térkép szerint: a
településtől
északra eső
korábbi
szántókon a
Völgyseg Népe
Tsz. a
nyolcvanas évek
elején
nagyüzemi
művelésű
szőlőültetvényt
telepített.

M=1:25000

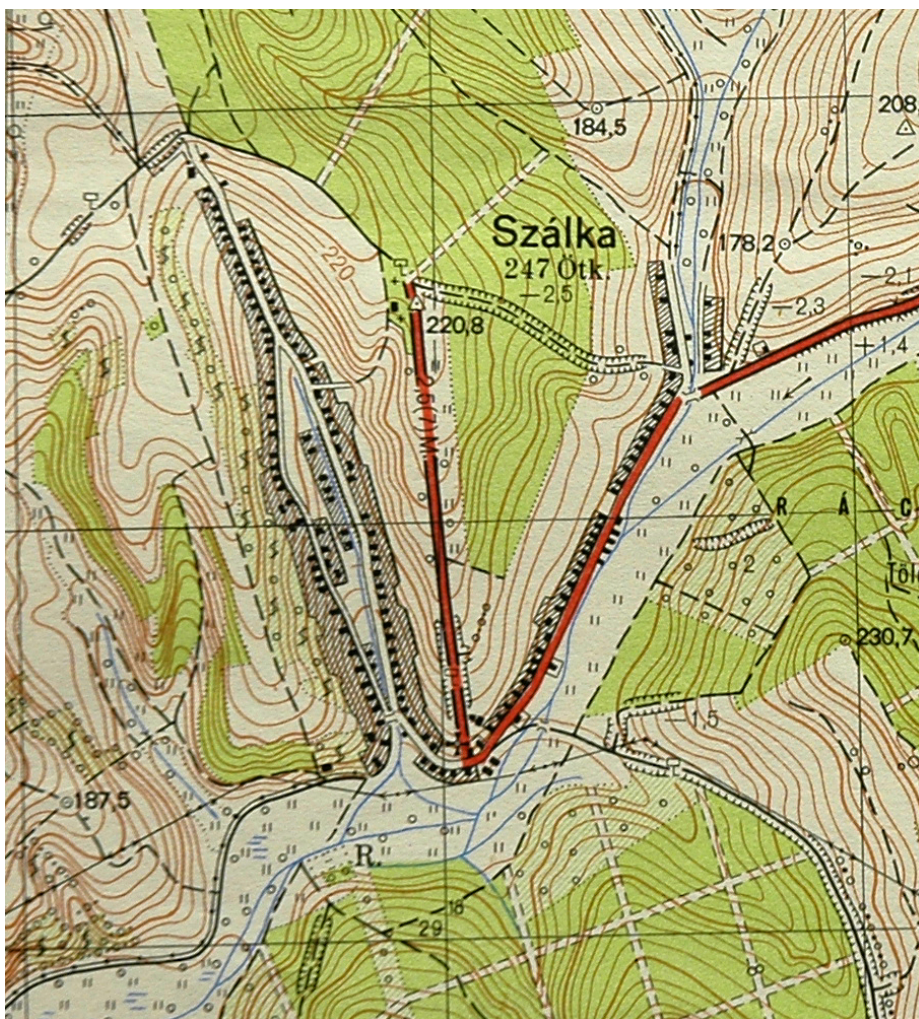
264.
Szőlőállomány
Zsibriken az
1953-as
topográfiai
térkép szerint:
a szőlők a
település
határában sok
helyen
megvannak.

M=1:25000

264.
Szőlőállomány
Zsibriken az
1979-es
topográfiai
térkép szerint:
a szőlők
kiüregedtek,
kipusztultak,
helyükön
szántó és erdő
van.

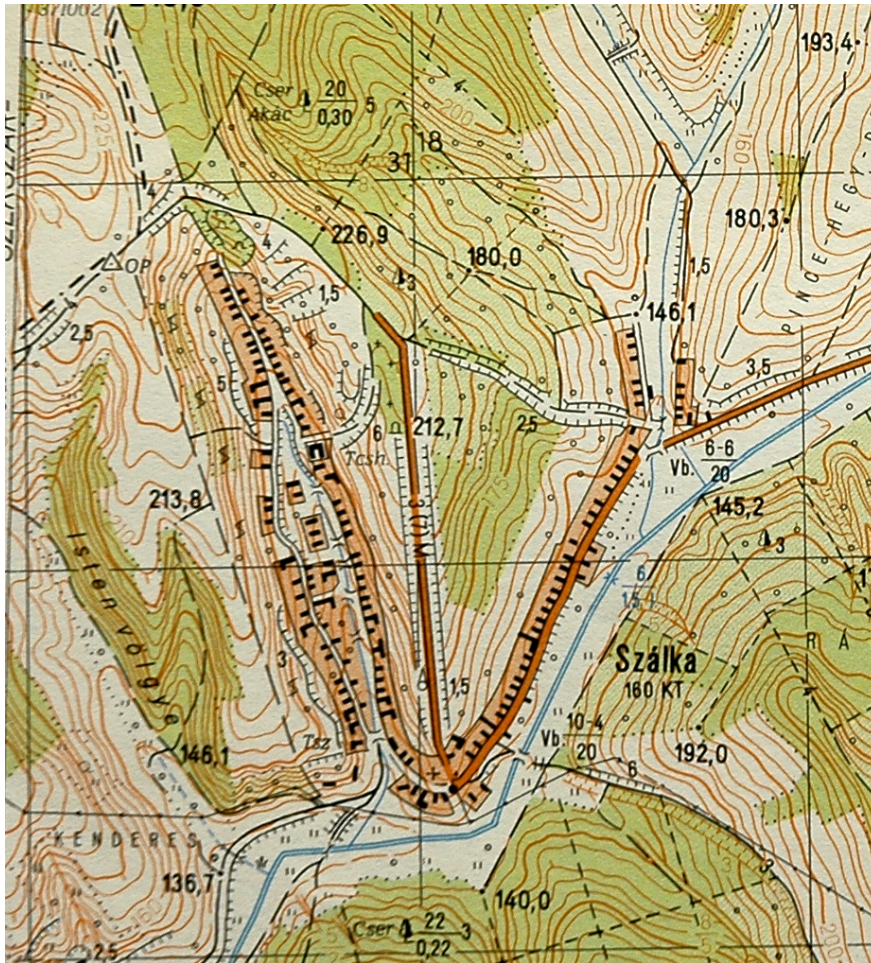
M=1:20000

265.
Szőlőállomány
Szálkán az 1953-
as topográfiai
térkép szerint: a
település
határában nem
jellemző a
szőlőtermesztés.
A házak mögötti
Hofstelokon keleti
kiettségben van
csak szőlő.

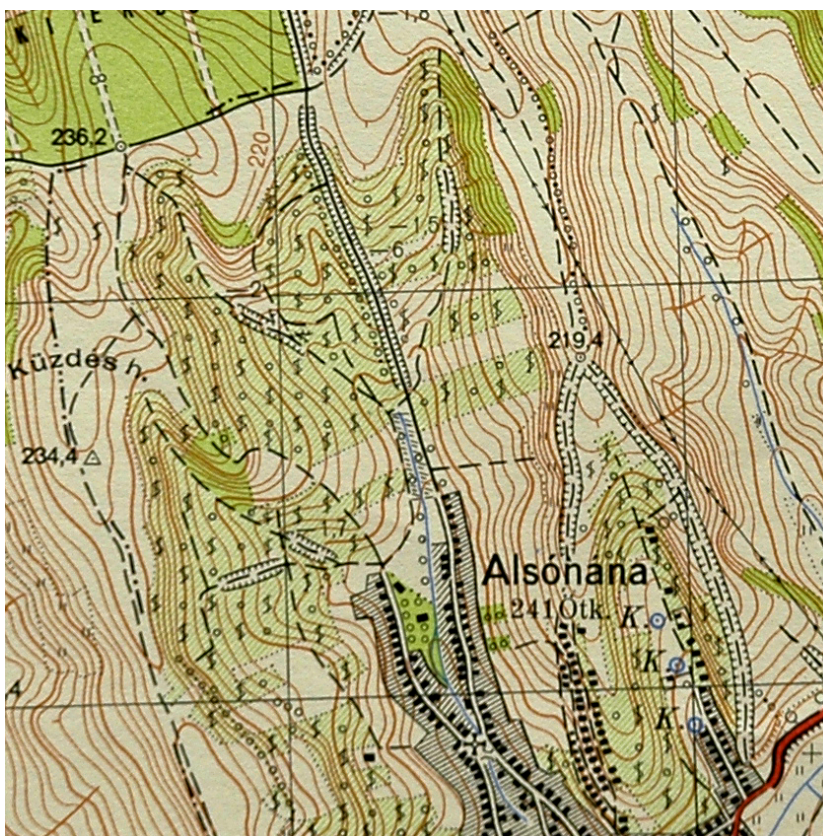
M=1:20000

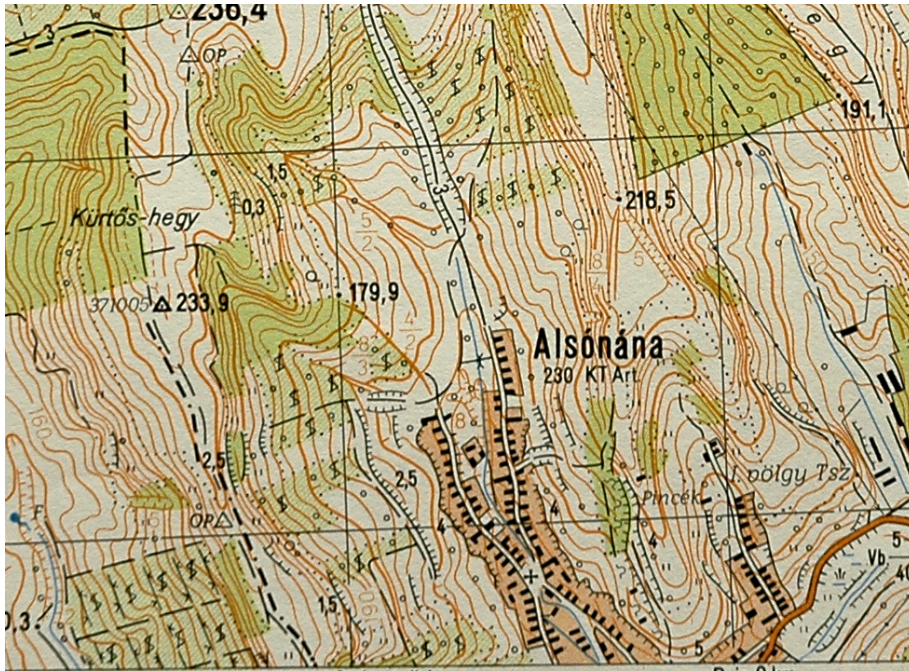
266. A szőlőállomány nagy aránya Szálkán az 1979-es topográfiai térképen sem jellemző. A házak mögötti Hofstelokon is megritkult a szőlő.

M=1:22000

267. Szőlőállomány Alsónánán az 1953-as topográfiai térképen: a település határában igen jelentős méretű szőlőterületek vannak.

M=1:20000

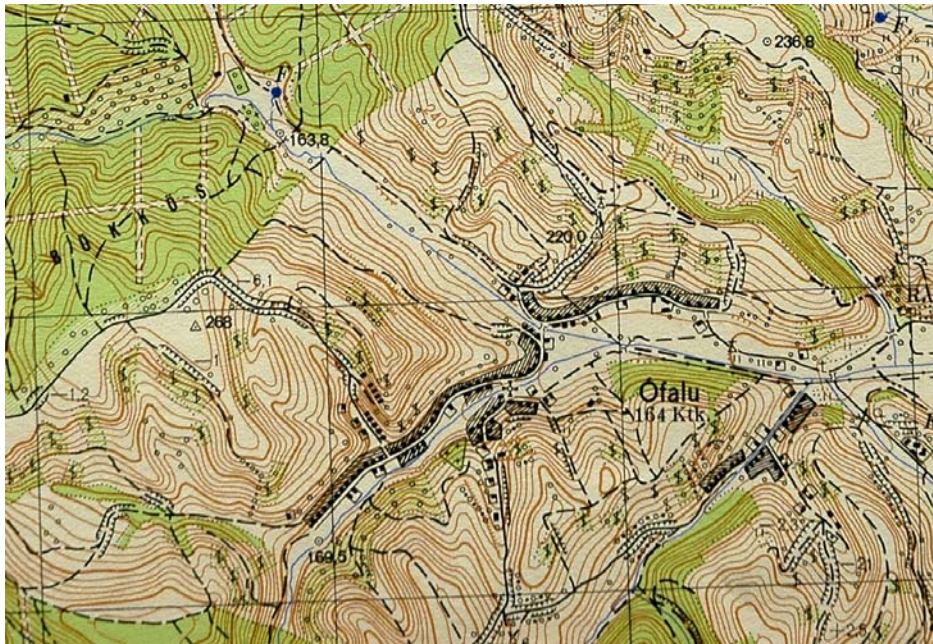
268. Szőlőállomány Alsónánán az 1979-es topográfiai térképen: a település határában a szőlőterületek nagysága jelentősen csökkent, megjelent a nagyüzemi szőlőtelepítés.

M=1:20000

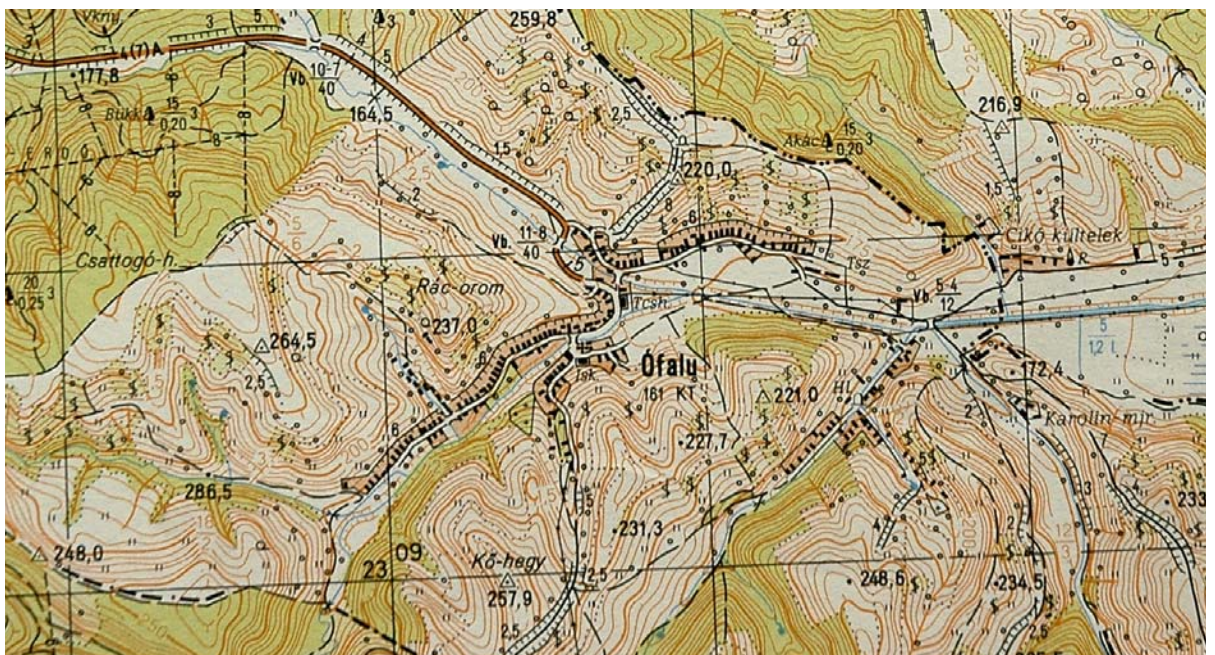
269. Szőlőállomány Alsónánán az 1987-es topográfiai térképen: a kutatási területen ritka kivétel, hogy a település határában a szőlőterületek nagysága az 1979-eshez képest nem változott.

M=1:20000

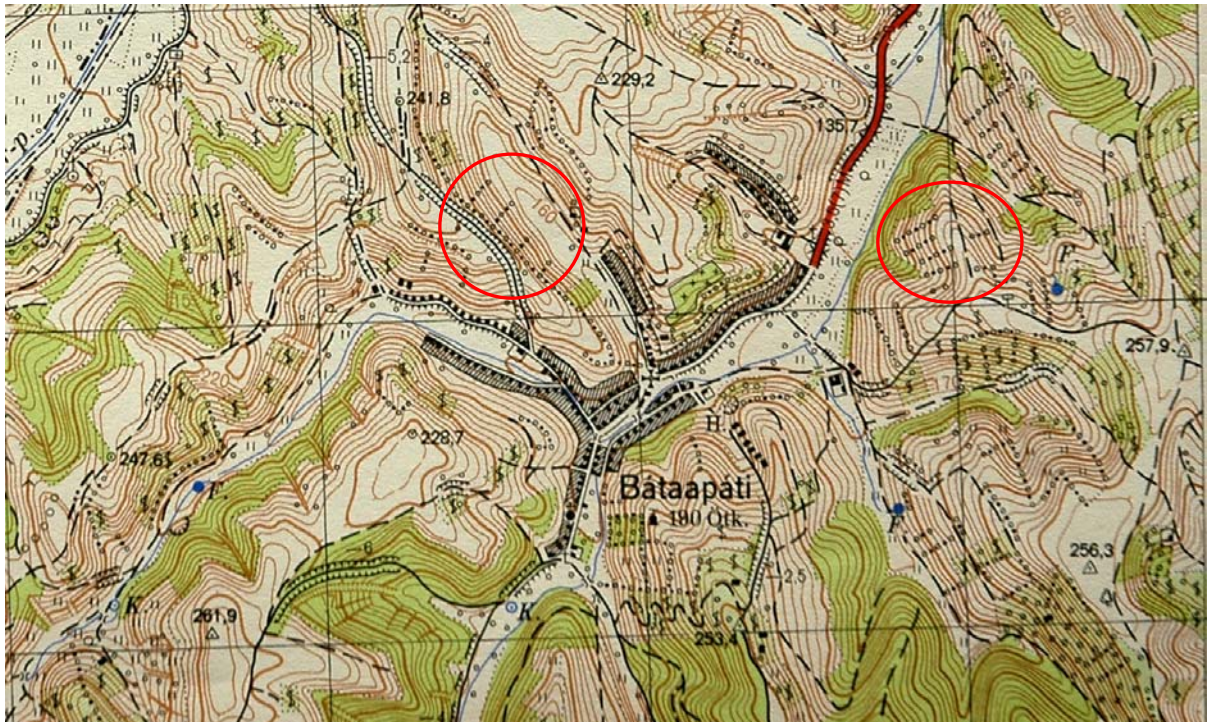
270. Szőlőállomány Ófaluban az 1953-as topográfiai térképen: a település határában sok apró szőlőterület van.

M=1:28000

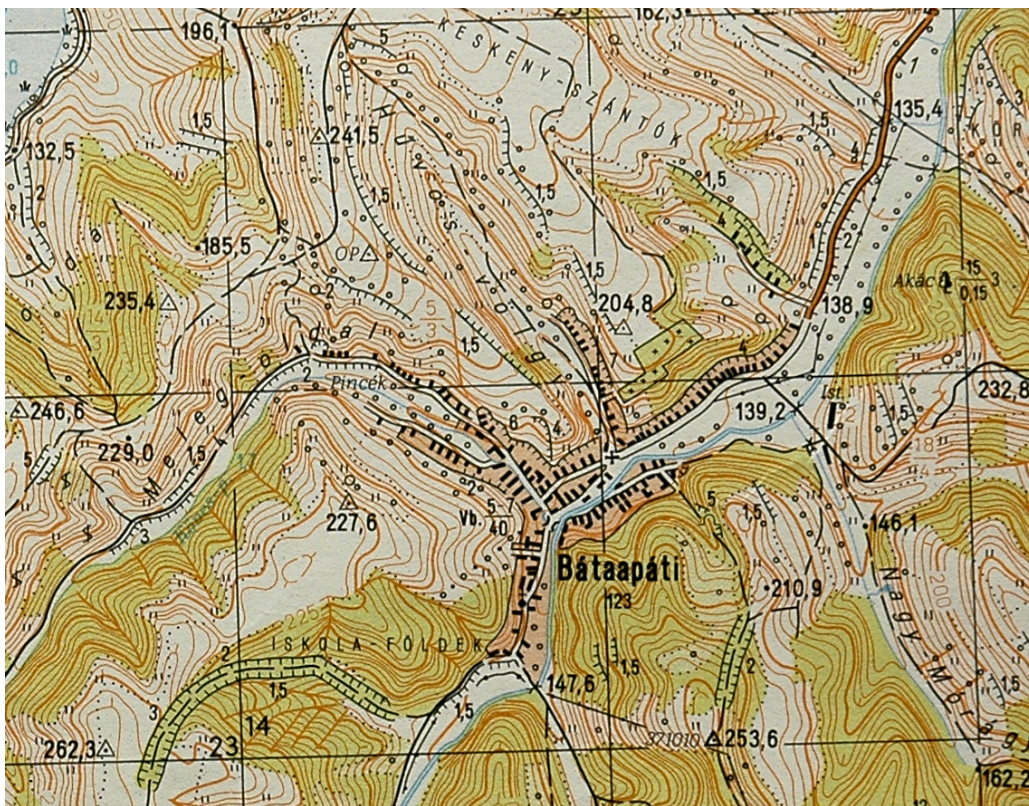

271. Szőlőállomány Ófaluban az 1979-es topográfiai térképen: Alsónána mellett Ófalu a másik „kivétel”, ahol megmaradtak a szőlők. Mivel Ófaluban nem volt kitelepítés, így az egyéni gazdálkodói, apró parcellás szőlőtermesztés megmaradt.

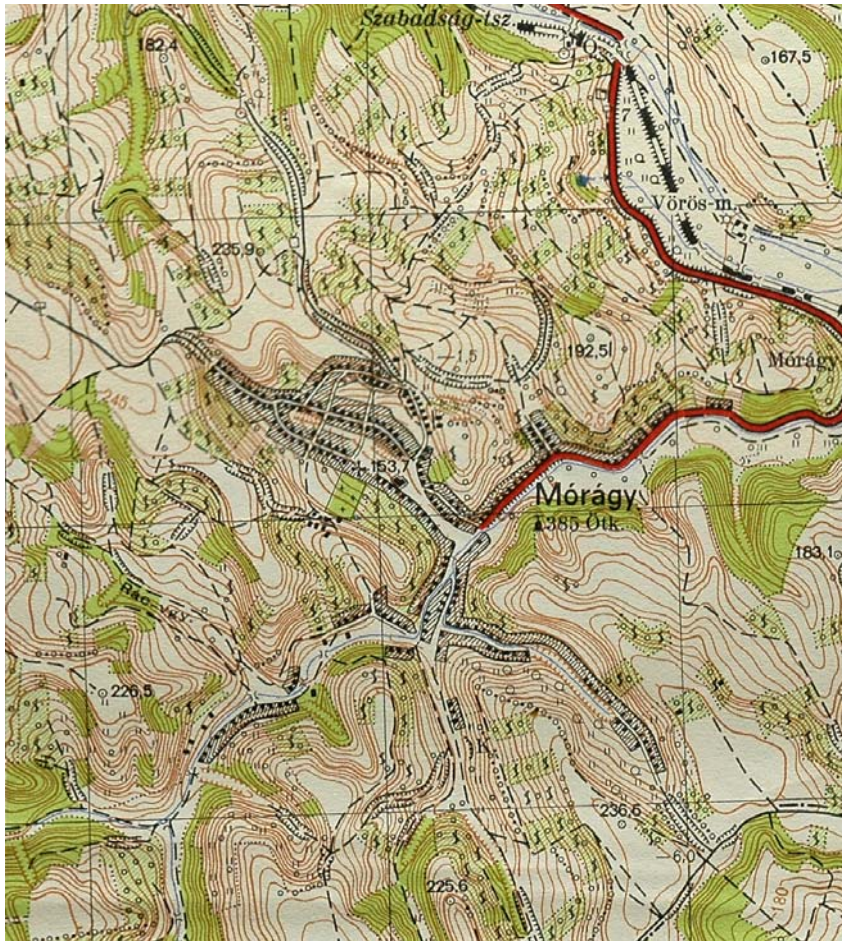
M=1:25000

272. Szőlőállomány Bataapátiban az 1953-as topográfiai térképen: az apró parcellás szőlőtermesztés még megfigyelhető. Ezen a szelvényen jól megfigyelhetők a 283. képen is bemutatott, az egykori parcellahatárokat mutató cserjés-fás sorok (pirossal karikázva).
M=1:25000

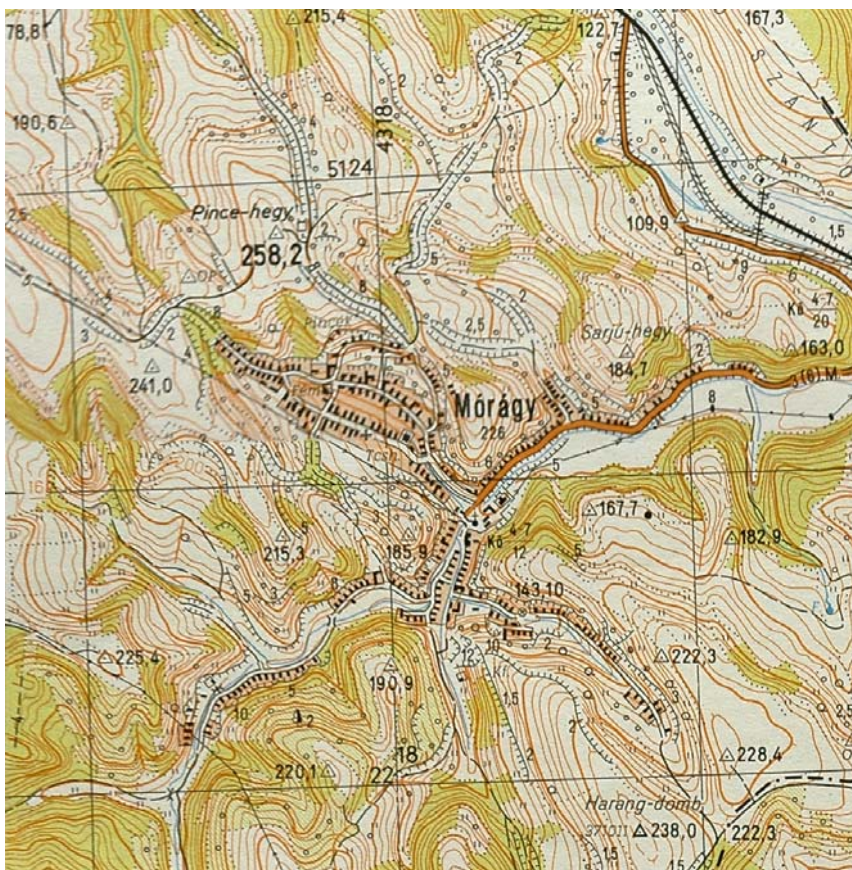

273. Szőlőállomány Bataapátiban az 1979-es topográfiai térképen: a szőlők gondozás hiányában kipsztultak.
M=1:22000

274. Szőlőállomány Mórágyményen az 1953-as topográfiai térképen: a kisparcellás szőlők nagy területet borítanak.

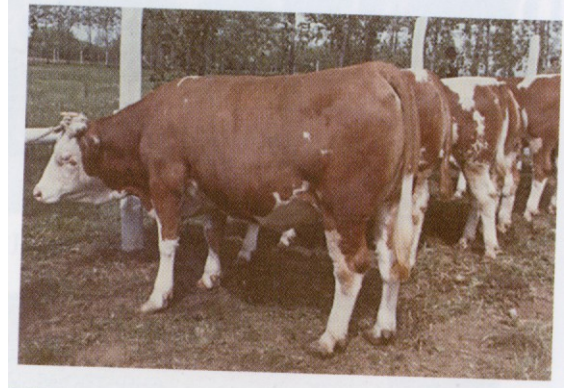
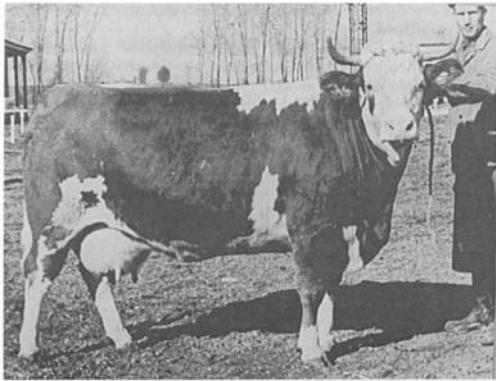
M=1:28000

275. Szőlőállomány Mórágyményen az 1979-es topográfiai térképen: a kisparcellás szőlők eltűntek.

M=1:28000

3.2.5 Állattenyésztés, a magyar tarka szarvasmarha bonyhádi tájfajtája

276. A magyar tarka szarvasmarha bonyhádi tájfajtájának külső jellegzetessége a hát vízszintes vonala és belső jellegzetessége a kettős hasznosíthatóság (hús és tej egyaránt)

277. A tájfajta kitenyésztéséért sokat tevő gazdák „Ezüstkalászos Gazdaköre”

278. A tájfajta tulajdonságainak folyamatos javításában nagy szerepe volt az állatdíjazásoknak

A legjobb eredményeket felmutató kiscgazdatehenek (ILLÉS 1983)

Tulajdonos		A tehén			
neve	lakhelye	neve	ellenőrzési száma	tej kg	zsír %
Wenk Antal	Zomba	Cifra	5	9280	3,90
Wenk Antal	Zomba	Csipke	4	8066	4,10
Schmidt János	Mucsfa	Szegfű	50	6293	3,48
Breining Ádám	Palatinca	Bábi	245	6016	3,56
Breining Ádám	Palatinca	Bárány	252	5919	3,71
Keller Mihály	Kisdorog	Szegfű	282	5809	3,63
Schleier Henrik	Bonyhád	Rozi	38	5633	3,58
Henewald József	Bonyhád	Vilma	184	5581	3,80
Breining Ádám	Palatinca	Baba	277	5572	3,59
Eibeck György	Mőcsény	Freile	271	5528	3,51

279. Egy 1983-as táblázat szerint három palatincai és egy mőcsényi kiscgazdatehén is a legjobb tejtermelési eredményeket felmutató tehenek között volt a térségi összehasonlításban.

Megjegyzem, hogy a három palatincai tehén abból a Breining-féle gazdaságból származott, melyet a melléklet 109. képeim bemutatok

280. A nagy fakapu mögött a pajta, tőle balra a kis ablak és a kis ajtó mögött az istálló

281. A lakóháznál is nagyobb gondot fordítottak az istállóra, ahol szilárd téglaburkolat volt. A trágyalé a betonszegély mentén folyt be a trágyalé-gödörbe

282. A második világháború előtti, lábakon álló disznóólat elvétve ma is használják

283. A trágyadombnak épített alapja volt

284. Háztáji állattartás ma mutatóban van a kutatási terület településein

285. Szarvasmarha-tartás van még Kismórágyon

286. A szálkai határban legel a térség kevés birkanyájainak egyike

287. A szálkai juhhodály

3.3.1 Patakok, malomárkok, malmok

288. Egy valamikor működő malom, a Schrecksmühl valamikor működő malomárkának maradványa Mőcsény határában. A tócsa helyén volt a malomkerék.

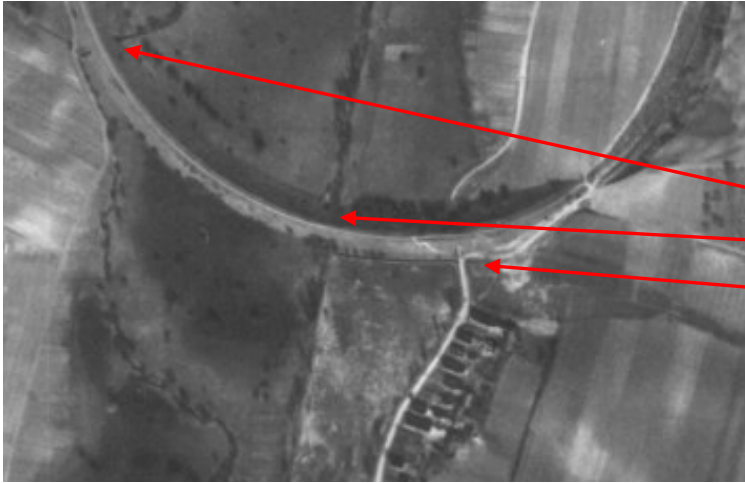

289. A 1937-ben felépített Első Mórággyi Hengermalom épülete ma helytörténeti gyűjtemény.

290. A völgyekben kialakított vízrendszer elemei voltak a malmok (pl. Schrecksmühl), a hozzájuk vezető malomárkok, és az eredeti völgyfenéki vízfolyás (pl. Rák-patak). A rendszer elemei az 1953-as légifotón még tökéletesen láthatók.

291. Zsibriknél komoly töltést építettek a vasútvonal számára, amely alatt három alagút biztosítja a korábbi kapcsolatok fennmaradását: egyen egy malomárok, a másikon a Rák-patak folyik át a harmadikon pedig szekérrel lehetett közlekedni. 1953-as légifotó

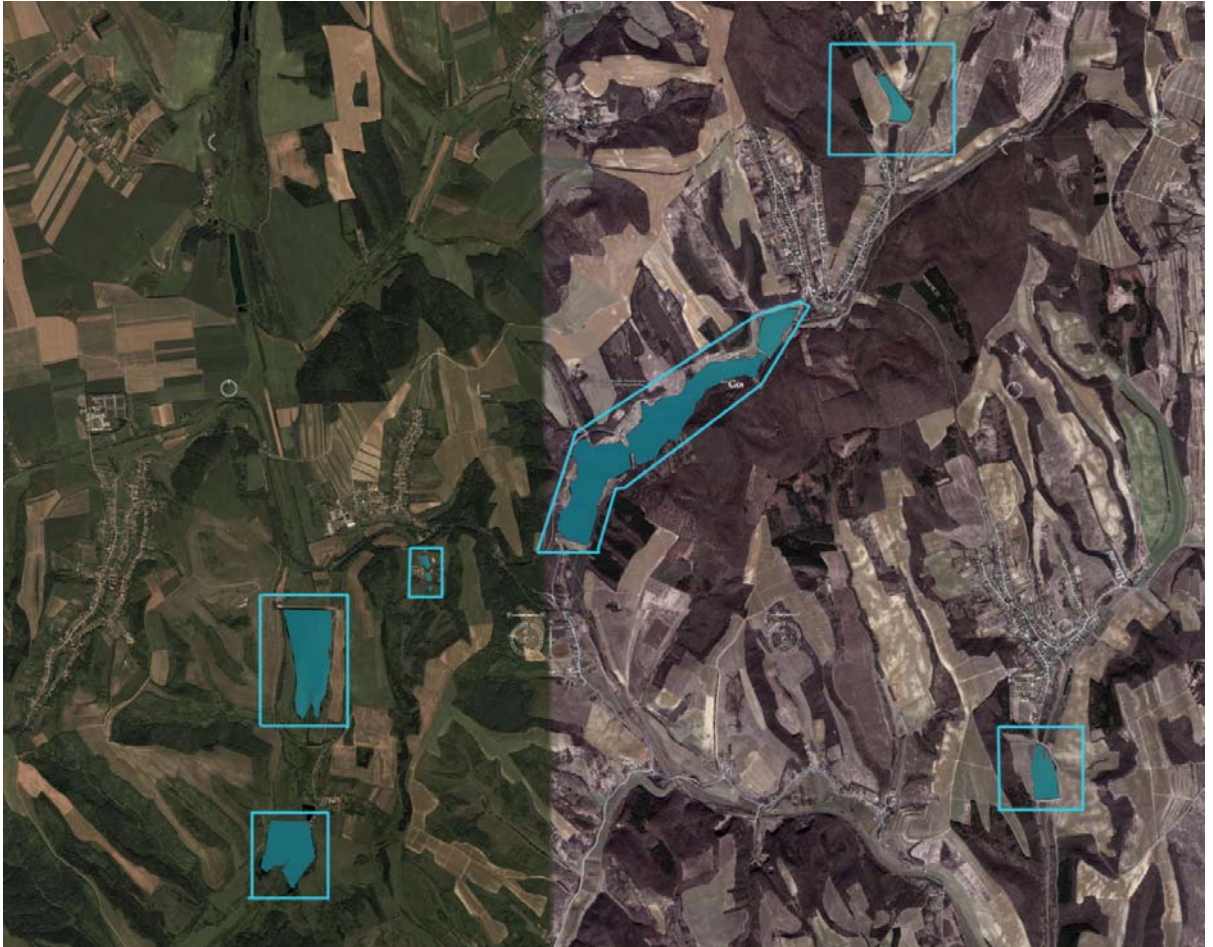

292. Az első kat. felmérés szelvényén a Lajvér-patakon a Rozsdásserpenyő-től lefelé mért négy km-es szakaszon hat patakmalom volt (Kroft Mühl, Csihazer Mühl, Talches Mühl, Kortas Mühl, Löffl Mühl, Rohr Mühl). Ma egy sincs.

293. A második kat. felmérés szelvényén a Lajvér-patakon a Rozsdásserpenyő-től lefelé mért négy km-es szakaszon négy patakmalom volt (Sziacs Mühl, Küzdeser Mühl, Rechtels Mühl, Rohr Mühl; a malom ugyanazon helyen vannak, nevük a tulajdonosváltással változott meg). Ma egy sincs.

3.3.2 Vízterelőzők, halastavak

294. A kutatási területen ma hat tó van. A második világháború előtt egy sem volt.

295. A Mőcsény alatti halastó tavasszal...

...és ősszel

296. A Mőcsény alatti kis tó

297. A Zsibrik melletti halastó

298. A szálkai tó nyáron...

...és tavasszal

299. Az alsónánai horgásztó és a partján álló apartman-fogadó

3.4.1 Háziipar

Einzel- Kleinhandel geschäft führen im Dorf
 Josef Leich, in Mocsény, Jakob Heberling in Palatin.

Lehrmeister: Adam Lambert, Michael Schwarz.

Schmid: Johann Lotz, Johann Ebbert, Pfleger Josef.

Maurer: Johann Mergl in Palatin

Tischler: Adam Fell, Georg Rothschadl

Beriberier: Johann Bachmann, Jakob Bachmann

Wagner: Johann Lippert in Palatin

Schneiderinnen: Anna Luchof, Anna Maria Brass,
 und Elisabeth Bachmann/24

Hebamme: Elisabeth Schwarz, Josefine Christjane

Müller: Jakob Reisz, Pista Horvathy.

Orthodoxer: Postbote: Michel Josef, Koch Josef aus Badshubert

Gemeindeführer: Gott Adam, Weisenbürger Johann,
 Kittinger Anton, Gärtner Josef, Schwarz Johann.

Feldschutz: Franz Fischer

Postbeamte: Karoline u. Johann Leuchner.

Gasthäuser führen: Adam Gitsjan, Jakob Heberling

Küster: Familie Schwarz, u. Gärtner.

Schullehrer: Adam Lobo, Georg Haunias, Josef Hübler

Motzengeschäft führe: Johann Lotter u. Paul Andreas

Bauhofwärter: Wächter, wasen Hansod Lauter, in Mocsény
 Tetusi Jakob, Halls Franz, in Palatin

Als Grünarbeiter: Johann Pfeiffer, Anton Schmalz

Tuchweber: Johann Mergl

Linnenmacher: Josef Fuchs

Lichter: Georg Fritzing, Johann Anckelblat.

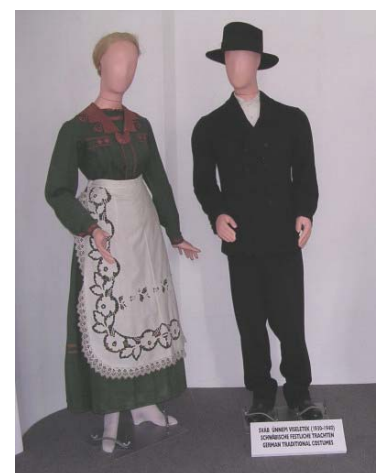
300. A Mocsényben üzött háziiparok listája német kéziratban

301. Hétköznapi viselet

302. Házsizóttos kihímezve

303. Ünnepi, polgárosodott viselet

304. Ünnepi kötött cipők, ún. patschker-ok

306. Az eredeti mórági kerámia már csak múzeumban van

305. A hétköznapi patschkerral, vastag zoknival bújta az általánosan hordott fa klumpába

307. A fonáshoz szükséges rokkákat helyi fafaragó mesterek készítették

308. A járóka is helyi vagy a környékbeli faesztergályos műhelyében készült

309. A környékbeli faesztergályosok a módosabbak számára teljes berendezést is készítettek. Jellemző helyi specialitás a gyékényfonatos szék.

310. Ófaluban a Pausch család honosította meg az esztergálást, melyet ma is folytatnak

311. Ófaluban a Pausch családon kívül több családi asztalosüzem is működik

312. Id. Pausch Antal pajtában felállított esztergályát fiatal korában még emberi erő hajtotta, ugyanazt az esztergát Pausch úr időskorára már elektromosság működteti

313. Id. Pausch úr nagypapjái volt az első ófalui eszterga, mely ma a helytörténeti múzeumban van

314. Id. Pausch úr és unokája ma is gyárt esztergált tornácoszlopot, esztergált bútort, dísz tárgyakat és a megrendelésre készülő darabok formáinak csak a fantázia szab határt

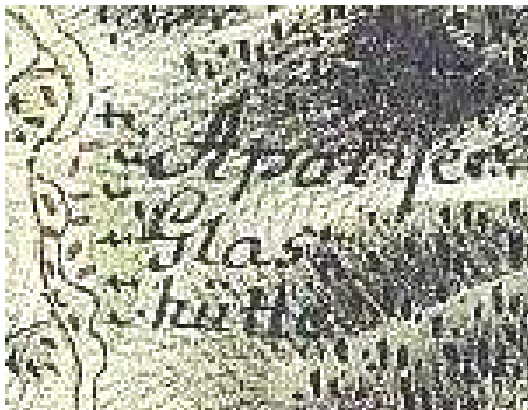

315. A helytörténeti múzeumban látható a gyékényfonatú szék készítésének menete. A váz elkészítése férfi- a megfonás női munka volt, melyet a téli időben végeztek jövedelmük kiegészítése céljából.

316. A térség módosabb portáin álló házak tornácát esztergált és faragott faoszlopok tartják. A módosság mértékét az oszlopok száma jelezte. Öröndetes, hogy a felújított épületeknél is előszeretettel használják a hagyományos faoszlopot.

3.4.2 Könnyűipar

317. Az Apponyi-birtokon termelt bor palackozására Bábaapáti határában, Üveghután gyártották az üvegpalackokat. Az I. kat. felmérésen üvehuta felirat olvasható Palatincánál is.

318. A hétköznapi viseletként hordott képfestőt főleg bonyhádi műhelyekben állították elő.

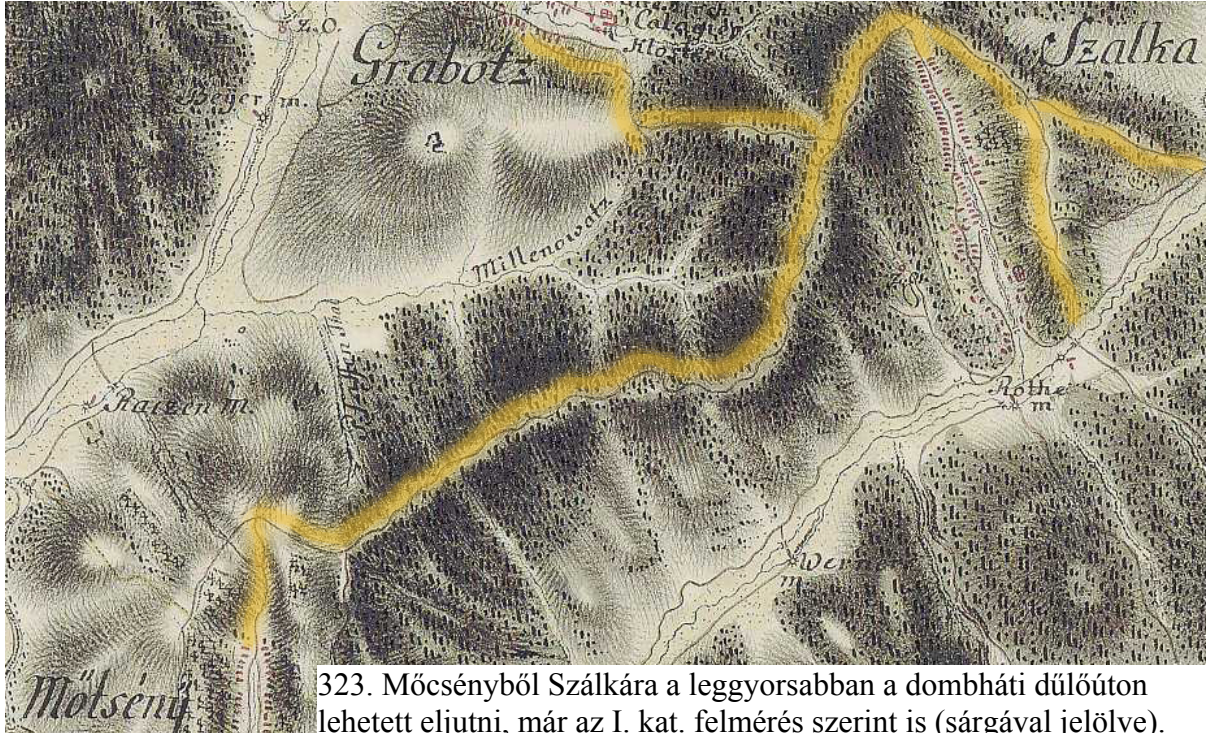

319. Kádárműhely szerszámai a bonyhádi múzeumban

3.5.1.2 Dűlőút

323. Mőcsényből Szálkára a leggyorsabban a dombháti dűlőúton lehetett eljutni, már az I. kat. felmérés szerint is (sárgával jelölve).

324. A Mőcsény-Szálkai dűlőút ma is kiváló

325. A ma is használt völgyi dűlőutak kiváló állapotúak, homorú kiképzésük gátolja az eróziót

326. A fontosabb burkolatlan dűlőutakat is karbantartják

327. A Mőcsény feletti szőlőben kifogástalan a földút állapota

328. A dűlőutak mellé gyakran telepítettek fasort. Például igen koros, kissé hiányos, de még mindig impozáns eper-fasor látható a Mőcsény-Szálkai dombháti dűlőút mellett.

329. Kiöregedett, igen koros eperfa a dűlőút mellett

3.5.2 Vasút

330. A Dombóvár-Bátaszéki vasútvonalon a mőcsényihez hasonló állomásépületek vannak töltés 331. A Mőcsény előtti nagy, völgyet áthidaló

332. A mőcsényi alagút a vízválasztót a legkeskenyebb ponton szeli át

333. A 331. képhez hasonló magasságú töltés és a közút kereszteződésében épített híd

334. A pirossal jelölt, a Zsibrik előtti domboldalon látható csík az egykori, szerpentines vasúti nyomvonal nyoma

335. A szálkai tó közepén látható „befűződés” szintén az egykori szerpentines vasútvonal maradéka

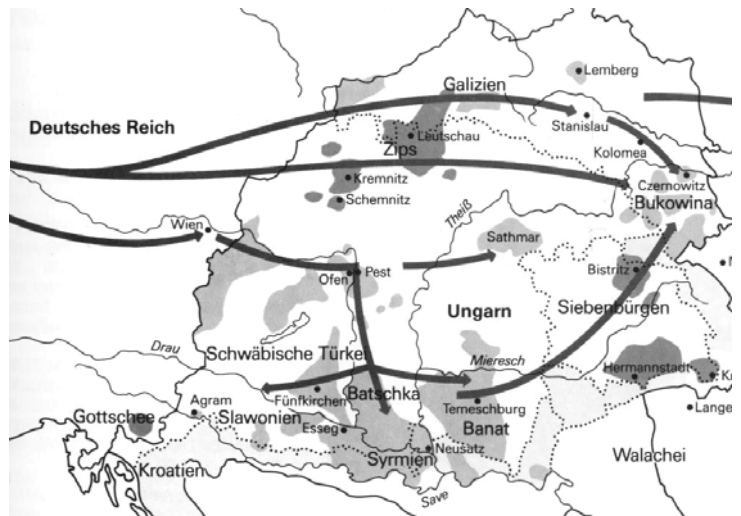
336. A Zsibrikre vezető keskeny gépkocsiút a korábbi szerpentines vasútvonal töltésén halad

3.6 A népesség összetételének, felekezeti arányainak változásai

337. Német betelepülés a török-kor után Közép-Európába. A Dunántúli területen, az ún. „Schwäbische Türkei”-en látható a betelepülés intenzitása.

338. A Dunántúlra a németek a Dunán érkeztek, majd Tolna környékétől szárazföldön folytatták útjukat a belső területek felé

339. 1841-ben a Völgységi járás lakosságának több mint háromnegyede német volt

"1724. július 1-én köztem és jobbágyaim között két azonos tartalmú szerződés kötés jött létre, a következők szerint:

Először: Adom nekik Mórágya falut, Sziács és Kürtös pusztát minden tartozékával, azzal a feltétellel, hogy ezt a falut kötelesek száz /áthúzva; fölötté: ötven/ emberrel megtelepíteni, egyidejűleg német módra felépíteni és berendezni.

Másodszor: Három évi adómentességet adok nekik, azaz: az uraság részére nem kötelesek robotolni, árendát /bérletet/ fizetni és tizedet beszolgáltatni.

Harmadszor: Ugyanezt a kedvezményt megkapják a vármegyétől is.

Negyedszer: Három éven át kocsmát és hússzéket tarthatnak fenn, annak lejárta után Szent Györgytől Szent Mihály napjáig az uraság, azt követően pedig a jobbágyok használhatják azokat.

Ötödször: Igyekezzenek minden jobbágy szőlőskertet telepíteni, ami után hatévi adómentesség jár nekik.

Hatodszor: Megengedjük nekik, hogy amint a feltételek meglesznek

hozzá: papot tarthatnak és templomot építhetnek.

Hetedszer: Kölcsönösen kötelezzük magunkat, hogy a három adómentes évben minden ház után évi hat nap kézirobot illeti meg az uraságot.

Nyolcadszor: A három adómentes év lejárta után házanként évi négy forint illeti meg az uraságot, amit két egyenlő részletben Szent György és Szent Mihály napján kell megadniok.

Kilencedszer: Ha egy lakosnak vagy zsellérnek nincs saját hajléka, de a jövőben is itt tartózkodnék, személyenként 30 krajcárt kell lerónia.

Tizedszer: A jobbágyok kötelesek minden termény tizedét beszolgáltatni, úm. búza, rozs, árpa, zab, kukorica, kenderkóc, bárány, kecske, szárnyasok, úm. pulyka, liba, kacska és tyúkok, ezekből is kilenced illeti meg az uraságot, s azokat lakóhelyére, Hidasra illetve Bonyhádra kell beszállítani.

Tizenegedszer: Aki másfelé akar szerencsét próbálni, megválhat az uraságtól, de fizessen 3 krajcárt vagyontárgyai /értékei/ minden forintja után.

Tizenkettedszer: Az uraság engedélye nélkül senki sem adja el házát és szőlejét, és hasonlóképpen az előzőekhez: forintonként 3 krajcárt fizessen az elidegenítésért /az eladó vagy a vevő/.

Tizenharmadszor: A község előljárója, vagy a bíró és az esküdtek legyenek gondos gazdái a falunak és a két pusztának, ne adjanak el belőle semmit, pl. fát és szénát, az uraság engedélye nélkül, mert különben 32 forintos bírságot vet ki rájuk.

Tizennegyedszer: Tartsák jókarban az utakat és hidakat, ne várják meg, míg az uraság figyelmezteti őket eme kötelességükre.

Tizenötödször: Ha ne adj Isten, valaki megtalál halni, akkor az egész község előljárósága és esküdtjei álljanak az özvegy és gyerekei mellé, becsüljék fel a vagyont, hogy se az özvegyet, se az árvákat ne érje méltánytalanság.

Tizenhatodszor: Ha nincs rokona, vagy az árva még nem alkalmas a maga ügyét képviselni, gyámot kell állítani, s gondoskodni kell az elszármoltatásról.

Tizenhetedszer: Ha az országban nem található örökösként rokon vagy gyermek, s ezek után valaki mégis igényt tart a vagyonra /örökrészre/, akkor annak a jogosultságot hiteles iratokkal igazolnia kell.

Tizennyolcadszor: Meg van engedve az uraság erdeiben a sertések

340. Kun Ferenc és az 1724-ben Mórágya települő német lakosság között létrejött telepítési szerződés, mely 19 pontban rögzíti a legfontosabb szabályokat.

makkoltatása, darabonként évi 12 krajcárt kell leróni az uraság pénztárába. Közepes makktermés esetén darabonként csak 6 krajcár, gyenge termésnél csak 3 krajcár fizetendő. De mielőtt a makkoltatást megkezdik, az urasággal tudatni kell azt.

Tizenkilencedszer: Kötelezzük magunkat, hogy a fent megírt pontok előírásait igyekszünk becsülettel, jobbágyi hűséggel betartani.

E szerződést megerősítjük sajátkezű aláírásunkkal és pecsétünkkel. Kelt mint fent.

Georg Klöckinger
Thebalt Sailler
Peter Müller
Peter Frek
Peter Prand
Peter Igel

Johan Adam Klöcking
Thebald Klacking
Conrad Pecker
Thebalt Müller
Hans Adam Blöcking
Conrad Müller

Sebastian Kehl

Végül magam és utódaim nevében megerősítem a szerződést, amelyből egyetlen szót sem változtathatunk meg sem én, sem örököseim. Amit sajátkezű aláírásommal és pecsétemmel megerősíték. Bonyhád, kelt mint fent.

Franciscus Kun m/anu/ p/ropria/
s/aját/k/ezüleg

A VÖLGYSÉGI JÁRÁSBA TELEPÍTETT FELVIDÉKI CSALÁDOK SZÁMA 1947-48			
APARHANT	27	MÓRÁGY	25
APÁTI	9	MUCSI	17
CIKÓ	5	MUCSFA	30
KISDOROG	41	ALSÓNÁNA	6
IZMÉNY	32	TEVEL	56
KAKASD	38	VÁRALJA	12
MAJOS	5	VARASD	13
KISMÁNYOK	1	KISVEJKE	31
NAGYMÁNYOK	36	NAGYVEJKE	11
MÁZA	17	ZÁVOD	19
MÖCSÉNY	23	ZOMBA	50

A SZÉKELYEK LETELEPÍTÉSE TOLNA MEGYÉBEN		
KÖZSÉG	CSALÁD	JUTTATOTT TERÜLET(KH)
		177
CIKÓ	151	1 497
LENGYEL	62	692
TABOD	31	282
GYÖRE	17	157
IZMÉNY	106	869
MÖCSÉNY	52	505

341. A II. VH utáni felvidéki és bukovinai székely betelepítés adatai a Völgységi Múzeumból

342. A II. VH végén a bukovinai székelyeket először Bácskában telepítették le, ahonnan a szerb csapatok előrenyomulása miatt két év múlva menekülniük kellett

*Das sind die Heimatvertriebenen aus Palatinca
am 22. 5. 1946*

Kaus No.	Familien	Personenzahl	als Soldat
1	Neigl Johann	3	
2	Wass u. Kleiss	4	1
3	Kittel Maria	3	
4	Schreiner u. Lippert	6	
5	Puget-Puget Johann	3	
6	Preining Fardob	2	
7	Kavasi Peter	6	
8	Marbiss Johann	3	
9	Verspinner Franz	4	
10	Eugensler u. Puszwajer	7	
11	Hornet Adam	2	
13	Schneid Theresia	3	
14	Pflüg Christian	3	
16	Ludwaj, Preining u. Keif	6	1
17	Reis Johann	4	
18	Silber Martin	6	
20	Silber u. Konstanzer	6	
		71	

344. 1946 május 22-én 71 helybeli és 3 katonaként szolgálatot teljesítő palatincai német lakost telepítettek ki Németországba

345. 1944 folyamán 42 helybeli és 5 katonaként szolgálatot teljesítő möcsényi német lakos települt ki önszántából Németországba

1944 folyamán 14 helybeli palatincai német lakos települt ki önszántából Németországba

*Diese Familien sind aus Möcsény im November
1944 ausgewandert in die F. L. D.*

Kaus No.	Familien	Personen	Soldat
7	Kavasi Karl	1	
13	Kittel Johann	2	1
34	Koll-Lango	3	1
36	Schneid Anton	3	1
46	Kotthardt Anna	3	1
47	Pfeiffer Hans	4	
51	Koll Michael	2	
57	Tuchof Anna Maria	1	
59	Vetter Anton	4	
60	Epibend Georg	5	
71	Silber Johann	3	
77	Schneid Theresia	3	
90	Schneid u. Vainosi	6	1
95	Reis Fardob	2	
		42	5

*Diese Möcsényer Familien wurden in die F. L. D.
ausgewiesen am 28. 2. 1948*

Kaus No.	Familien	Personen
15	Silber Johann	4
16	Lung Eva	4
22	Geist Georg	3
69	Lung Michael	3
		14

Diese Möcsényer Familien wurden ausgewiesen
im März 1948 nach Bataapáti.

Haus No	Familien	Personenanzahl
4	Lamberti Adam	7
9	Lieber Josef	6
16	Faku Jakob	2
18	Hüder u. Helmich	5
20	Lambert Georg	5
21	Luchof Andreas	4
29	Krug. Fiedl	7
52	Oblmüller Johann	8
55	Schmidt Adam	3
56	Möcsényi u. Lamberti	6
58	Lieber Jakob	4
62	Lieb u. Schmidt	5
63	Lieb Josef	3
64	Grünig Adam	4
67	Grünig u. Lieber	4
70	Schramm u. Krug	6
78	Respsenici Anton	3
89	Linterschiedt Jakob	5
		<u>87</u>

Von Palatinco kamen diese 3 Familien nach Bataapáti
im März 1948

Haus No	Familien	Personenanzahl
11	Wagner Peter	3
12	Grünig Adam	4
19	Rebbling Jakob	7
		<u>14</u>

346. 1948 márciusa folyamán 87 helybeli möcsényi és 14 palatincai német lakost telepítettek át Bataapátiba az eredetnél jóval szerényebb körülmények közé

Diese Familien blieben in Ungarn nach der
Vertreibung aus Mösény, in verschiedenen Orten zurück.

Haus №	Familien	Personenzahl
5	Christiane Frau	3
26	Harner Adam	6
30	Huber-Wüder	3
32	Hochmann Johann	2
43	Fischer Franz	2
54	Harner Johann	4
62	Lieb Elisabeth	1
84	Leher Jakob	1
88	Leher Jakob	3
92	Mayer Inge	1
74	Schmidt Adam	2
		<u>28</u>

347. A kitelepítések után 28 mocsényi német lakos maradt Magyarországon valahol

Diese Familien blieben ab 1948 in Mösény zurück.

Haus №	Familien	Personenzahl
5	Lotr Hans	8
25	Hinterschied Jakob	2
65	Lambert Johann	4
66	Eicher Anton	1
75	Gutjahr Elisabeth	6
94	Kovetzi Pista	3
		<u>24</u>

348. A kitelepítések után 24 mocsényi német lakos maradt Mösényben

3.6.1 A népességváltás és következményei

Grábóc

349. A kitelepítés után közvetlenül, 1953-ban készült légifotón Grábócon még térbeli rend van

350. Az 1978-ban készült légifotón Grábócon már jelentősen átalakult a korábbi térszerkezet

Cikó

351. Az 1953-as légifotón Cikón még mind a porták mind a parcellák katonás rendben sorakoznak

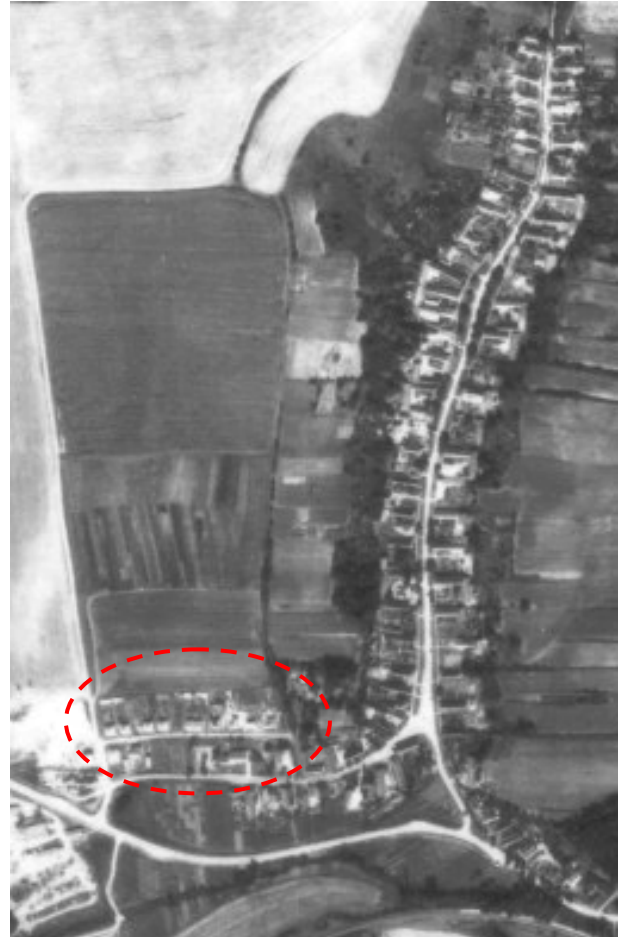

352. Az 1978-as légifotón már elmaszatólódott, nagyvonalúbb lett a korábbi fegyelmezett rendezettség

Mócsény

353. Az 1953-as légifotón Mócsényben a porták szabályos rendet mutatnak

354. Az 1978-as légifotón a korábbi rend kissé felbomlott és az új településrész (pirossal) kiépítése is megkezdődött

Zsibrik

355. Az 1953-as légifotón jól kirajzolódnak a Zsibrik-környéki szalagparcellák, valamint a jellegzetes U-beépítésű udvarok

Szálka

356. Az 1953-as légifotón Szálkán a porták szabályos rendet mutatnak

357. Az 1978-as légifotón a korábbi rend kissé felbomlott

3.7.1 Művelési módszerek

Eszközök

358. Földművelő eszközök az ófalui tájházban

359. A hagyományos, sík területen használt, egy irányba dobó eke

360. A fordítóeke a dombvidéki szántáshoz nélkülözhetetlen. Az ekevasat a parcella végén át lehet fordítani, így az ekével megfordulva visszafelé azonnal lehetett szántani és a következő barázdát az előzővel azonos irányba lehetett dobni.

361. Fordítóeke a mórágyi falumúzeumban

362. Vetőgép a mórágyi falumúzeumban

363. Kühne márkájú, saját korában modern darálógép

364. Csávázógép

365. Tejfőlöző készülék

366. Az ún. „Rick”, azaz a parcellák között, a különböző gyakorisággal végzett szántás, kapálás következtében kialakult szintkülönbség. A Rick a korábbi intenzív művelésről tanúskodik

367. A becserjésedett rickek Ófalu határában jelzik, hogy a domboldalt a kitelepítés előtt állati erővel, kézi ekével szántották

368. A meredek, egykor szántott domboldalakat emberi és állati erővel nehéz, géppel gazdaságtalan megművelni így a művelés felhagyása után lassanként beerdősülnek

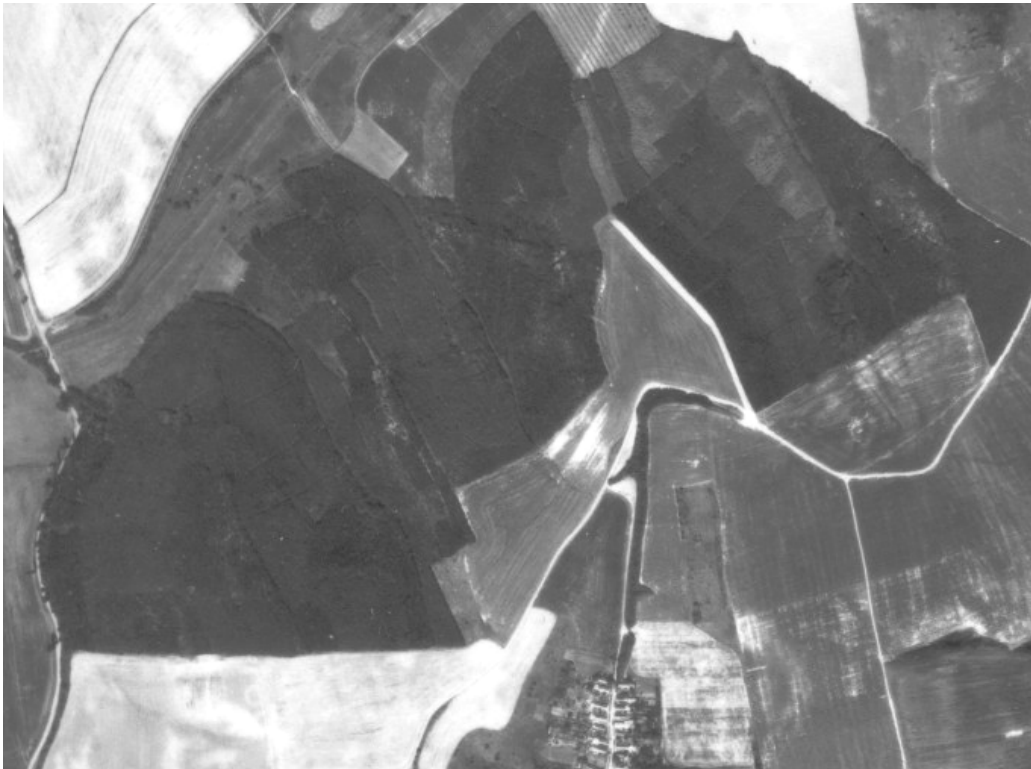

369. A szálkai tó fölötti domboldalon valamikor szőlőt termesztettek. A gyakori szőlőkapálás eredményeként rickek alakultak ki, melyek az azóta felhagyott, majd beerdősített területen érdekes rejtélyt jelentenek.

3.8 A tulajdonjog, illetve birtok-nagyság hatásai a tájra

370. A kitelepítés előtt a községek határában dűlőkre, azon belül parcellákra volt osztva a földterület. A kitelepítés után nem sokkal, 1953-ban készített légifotón Mocsény fölött még élesen kirajzolódik az apró parcellák mozaikja.

371. A tsz-esítés befejezése, a tulajdonos- és művelési módszer-váltás után, 1978-ban készített légifotón Mocsény fölött a korábbi mozaik helyén nagy egybefüggő erdő- és szántóterületek láthatók.

372. A kitelepítés után nem sokkal, 1953-ban készített légifotón a leendő szálkai tó fölötti völgyek parcellákra vannak tagolva

373. 1978-ban még nincs meg a szálkai tó, de az egykori apró parcellákat már nagy arányban egybeszántották

374 és 375. Az egybeszántás legélesebben a cikói platón, az ún. „Flur”-on figyelhető meg az 1953-as és az 1978-as légifotók összehasonlításával

376. Az 1953-as légifotón a Rák-patak völgye Mőcsény alatt még ligetes kaszálókra, legelőkre osztott és a Rák-patak és üde malomárkok, valamint a vasúti töltés tagolják

377. 1978-ra a malomárkok és a kaszálók, legelők eltűntek, szántókká olvadtak össze

378. Az 1953-as légifotón még jól látszik az annak kísérleti és ellátó-telepnek a nyoma, amelyben volt faiskola, több halastó, kaszáló-fű kísérlet és amelyet Sziebert András, Mőcsény egyik bírója létesített.

379. 1978-ra már csak a kísérleti telep elvadult nyomai látszanak

380. Az 1934-es mőcsényi tulajdonviszonyokat mutatja a község kataszteri földrészlet vázlat, melyen jól kirajzolódnak az egyes dűlők

381. Az 1934-es mőcsényi dűlőnevek felsorolása

1.	Beltelkek	21.	Kenderföld
2.	Templom tételt	22.	Vendel
3.	Hosszú töldek	23.	Telkek
4.	Széles	24.	Ilegyosztály
5.	Lencsés hegy	25.	Csalános völgy
6.	Schreck malom mellett	26.	Szilerdő
7.	Fekete völgy	27.	Palatincai szőlők
8.	Szabadcsok	28.	Kerevstúti legelő
9.	Falu tételti szőlők	29.	Simon árka
10.	Falu tételti szántók	30.	Régi temető
11.	Kálvária hegy	31.	Palatincai rétek
12.	Szálkai tető	32.	Szálkai erdő
13.	Vörösbükk völgy	33.	Részföldek
14.	Szálkai árok	34.	Ülveghuta
15.	Papvölgy	35.	Palatinca
16.	Kükörivás	36.	Rétek
17.	Ráckút	37.	Roszdáserpenyő
18.	Ráckúti rétek	38.	Szálerdei töldek
19.	Hosszú rétek	39.	Szőlők
20.	Egerfás rétek		

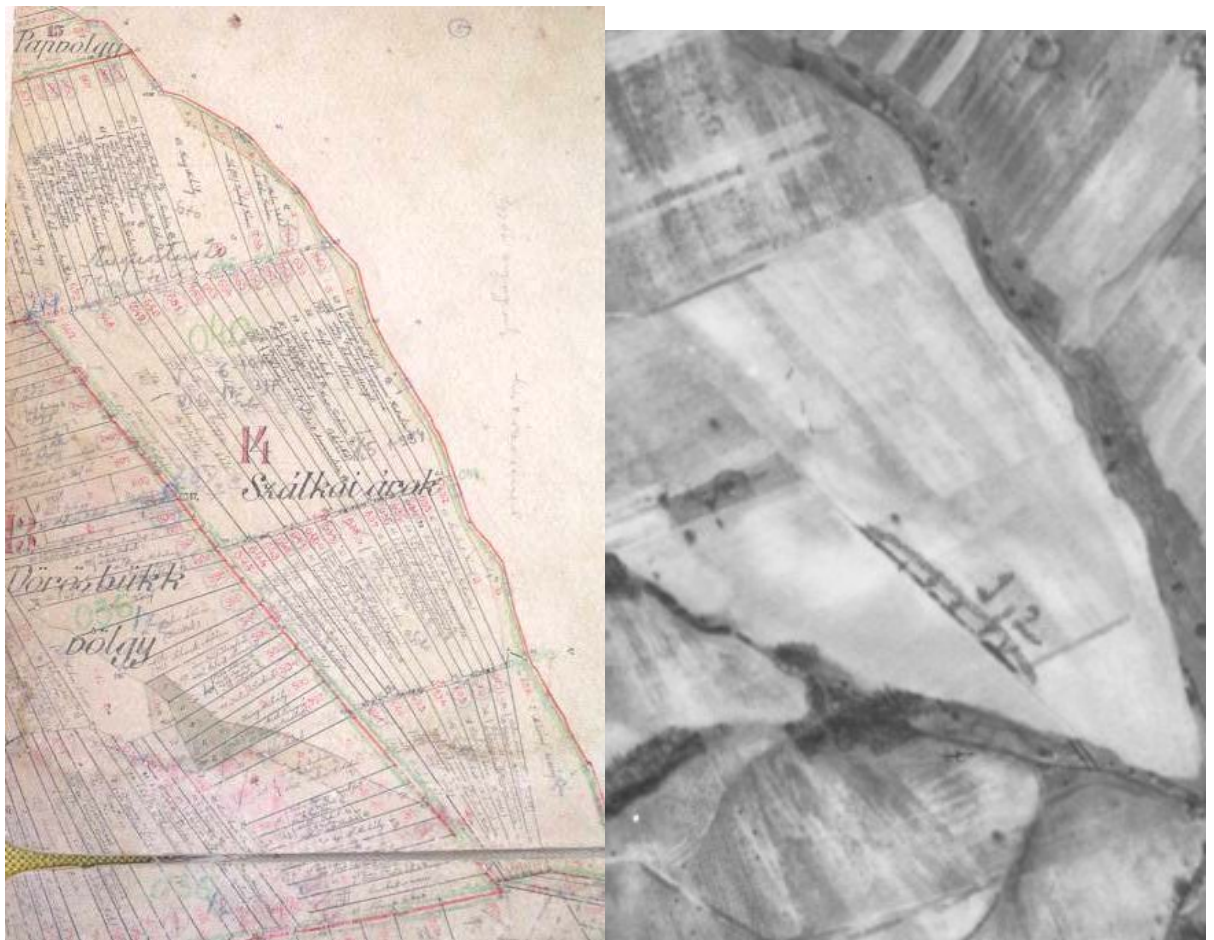

382. Az 1934-es birtokviszonyokat ábrázoló kataszteri térképen rajzban is látható az a mozaikosság...

383. ...ami az 1953-as légifotón is megfigyelhető (a fenti területről készített légifotó-részlet)

384. A parcellázottság egyaránt látható az 1934-es kataszterben és az 1953-as légifotón

385. Zsibrik 1864-es kataszteri földrészlet-vázlata a dűlőnevekkel

386. Zsibrik 1864-es kataszteri földrészlet-vázlata

387. A zsibrik alatti szántók és szőlők 1864-ben a kataszteri térképen

388. Mocsény 1992-es kataszteri térképén az 1934-es állapothoz képest jelentős az átalakulás

3.8.2 Tsz

389. A Völgység Népe Termelőszövetkezet központi irodája Mőcsényben volt, a hajdani bikaistállóban

390. A Völgység Népe Tsz. megalakulása után főleg tehenészettel és birkatartással foglalkozott. Jelentős tehenészeti telephelye volt Cikón

391. A Völgység Népe Tsz. felbomlása után telephelyeit és területét privatizálták, az épületegyüttesekben ma különböző vállalkozások vannak. Cikón például a használaton kívüli épületek mellett kutyaeledel-gyártás folyik.

392. A Völgység Népe Tsz. mőcsényi telepén ma található vállalkozások közül egy foglalkozik állattartással, egy másik fémfeldolgozással.

393. A Völgység Népe Tsz. kismórági telephelyét is privatizálták, az új tulajdonos ma is tehenészettel foglalkozik.

394. A Völgység Népe Tsz. bátaapáti telephelyén lévő hodályokban ma az atomhulladék-lerakó talajfúrás-mintáit őrzik.

394. A tsz. megalakulása után annak vezetői jelentős tájalakítást végeztek, így völgyfenéki vízrendezést hajtottak végre pl. Kismórágytól délre a Lajvér-patak völgyében

395. A tsz. tájalakításának másik fontos mozzanata a dombháti szőlőtelepítés volt

396. A tsz. tájalakításának jelentős lépése volt a tagosítás: a kisparcellák összeszántása a gépi területeket erdősítették. E lépésekkel művelés elősegítésére.

397. A géppel nem gazdaságosan művelhető területet erdősítették. E lépésekkel jelentősen átalakult a Délkelet-Völgyiség képe és tájhasználata.

3.8.3 Kisgazdák ma

398. A tsz. megszűnése után a művelhető területek művelésének aránya jelentősen visszaesett

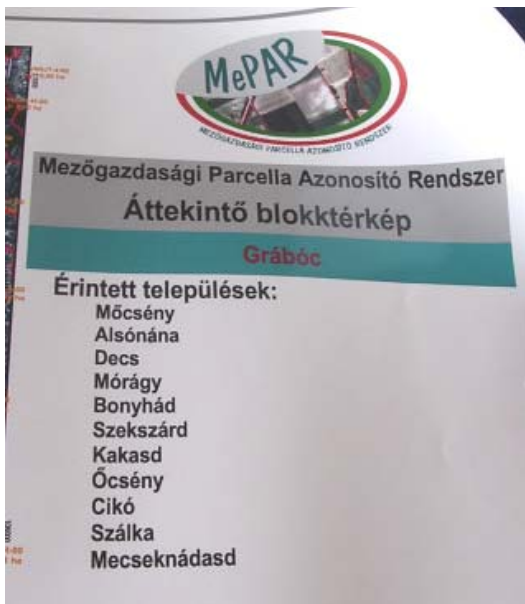
399. Az elavult eszközpark sem kedvez a jövedelmező mezőgazdasági megélhetésnek

400. A ma művelt területek tulajdoni- és bérleti joga igen vegyes, alacsony a kutatási területen lakók és ott gazdálkodók aránya

401. Az állattartás a korábbiak a töredéke, nagyobb mennyiségben csak négy telepen tartanak szarvasmarhát, például a Mőcsény alatti volt kísérleti telepen.

402. A területről A Mezőgazdasági Parcella Azonosító Rendszerben készített blokkterképeken látható, hogy a tsz-esítés óta eltelt évtizedekben nagy tájszerkezet-átalakítás nem zajlott a térségben.

403. Cikó és Mőcsény északi határában dominálnak a táblásított szántók, az erdők és a dombháti szőlőültvények

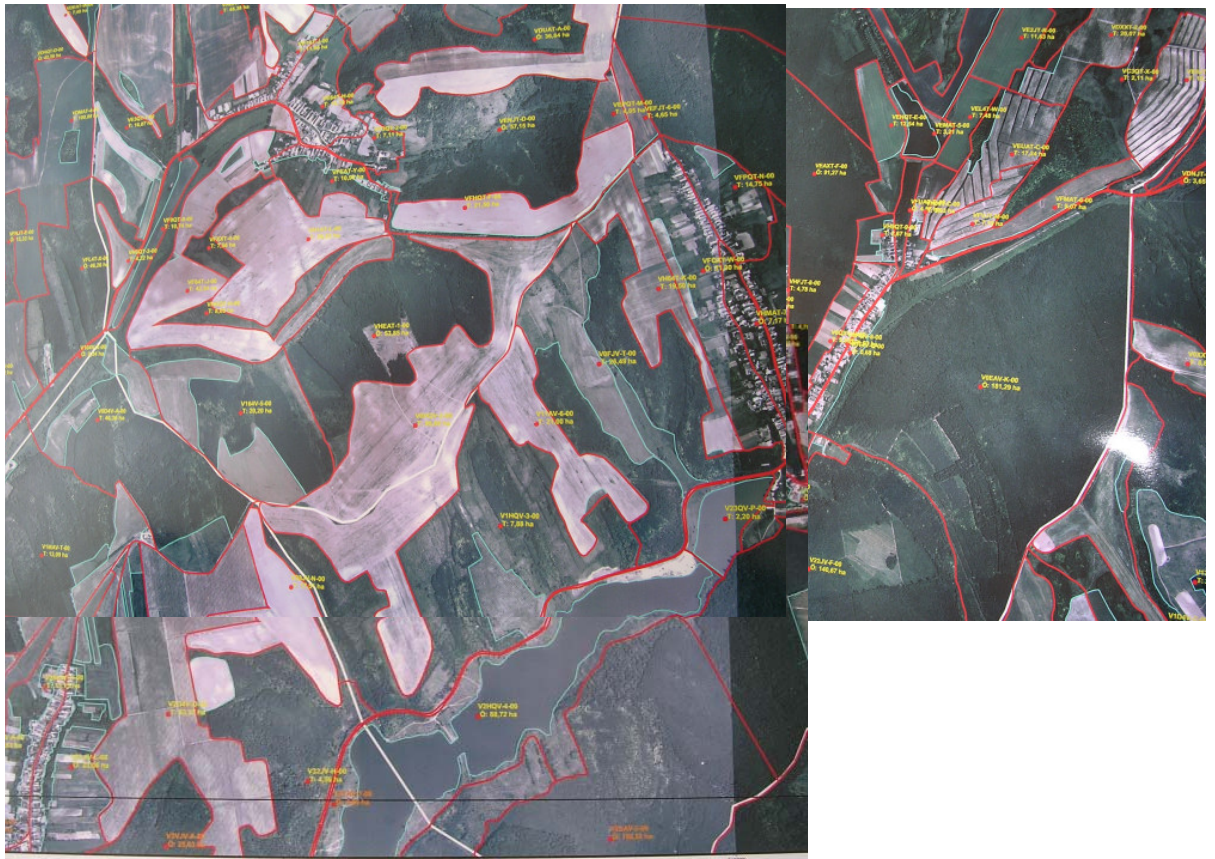

404. Ófalu határában nem történt nagyarányú erdősítés, inkább csak felhagyták a földek művelését, melyek ma lassanként beerdősülnek

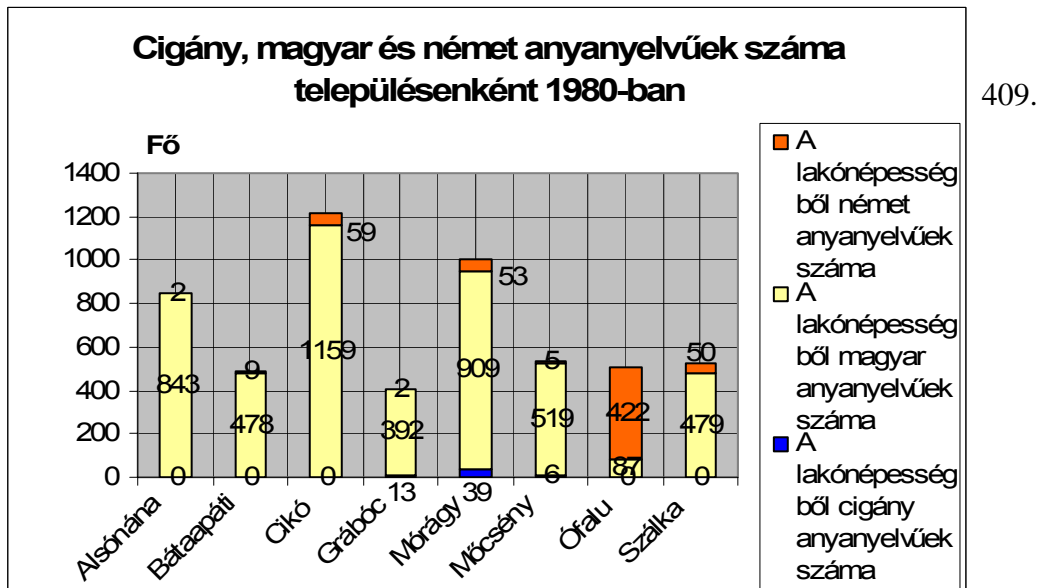
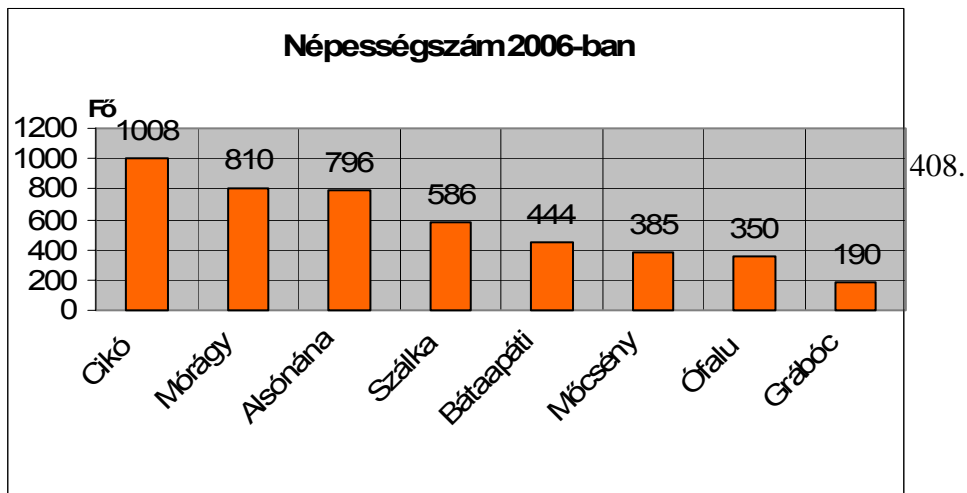
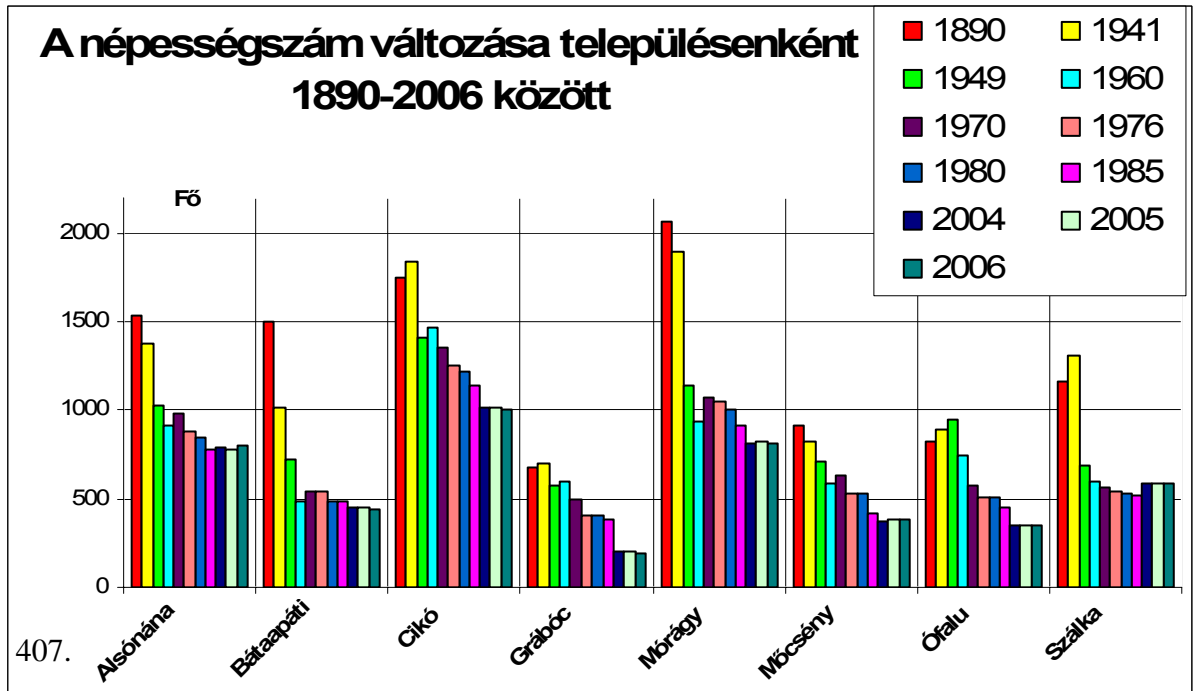

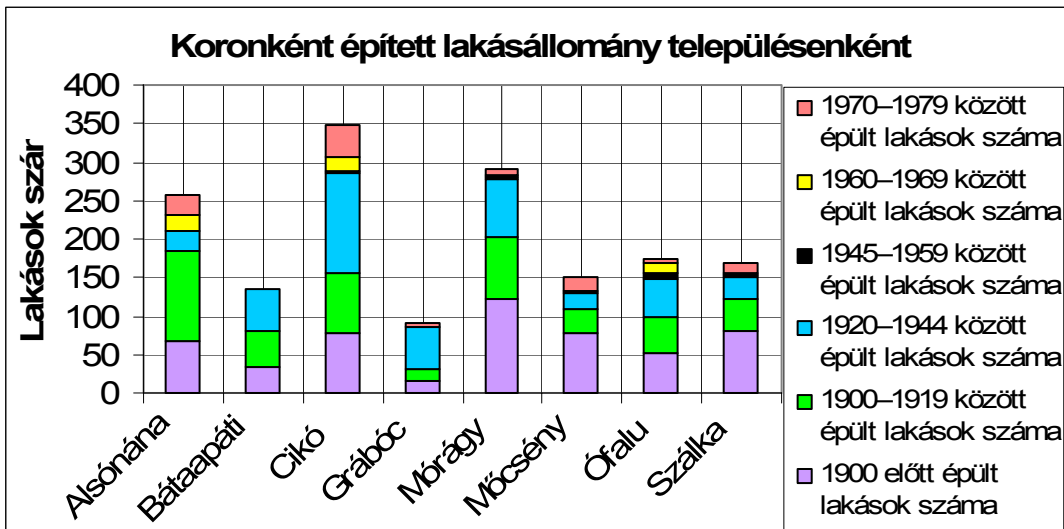
405. Palatinca, Kismórág és Alsónána határában is jelentős fennsíki szőlőtelepítés zajlott

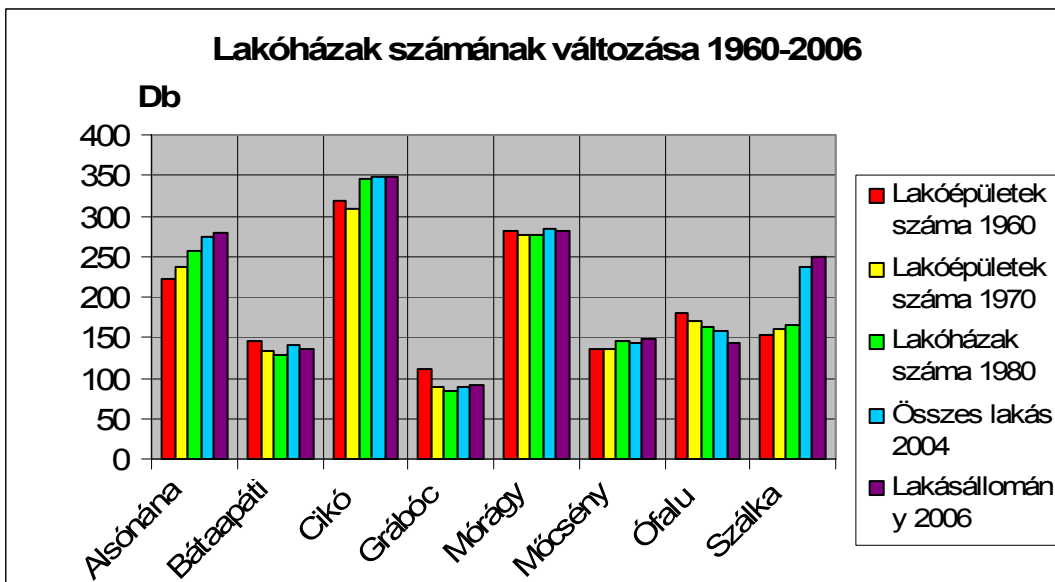
406. Szálka határában jelentős elem a tó, az erdők és a dombhátakon és az enyhébb lejtésű területeken a szántók

3.1.4 A települések ma

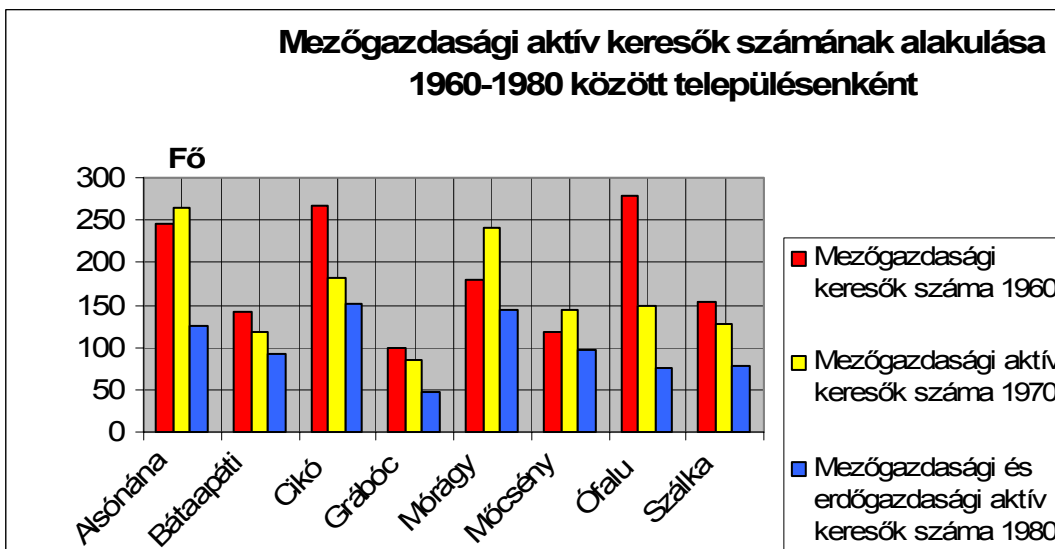

410.

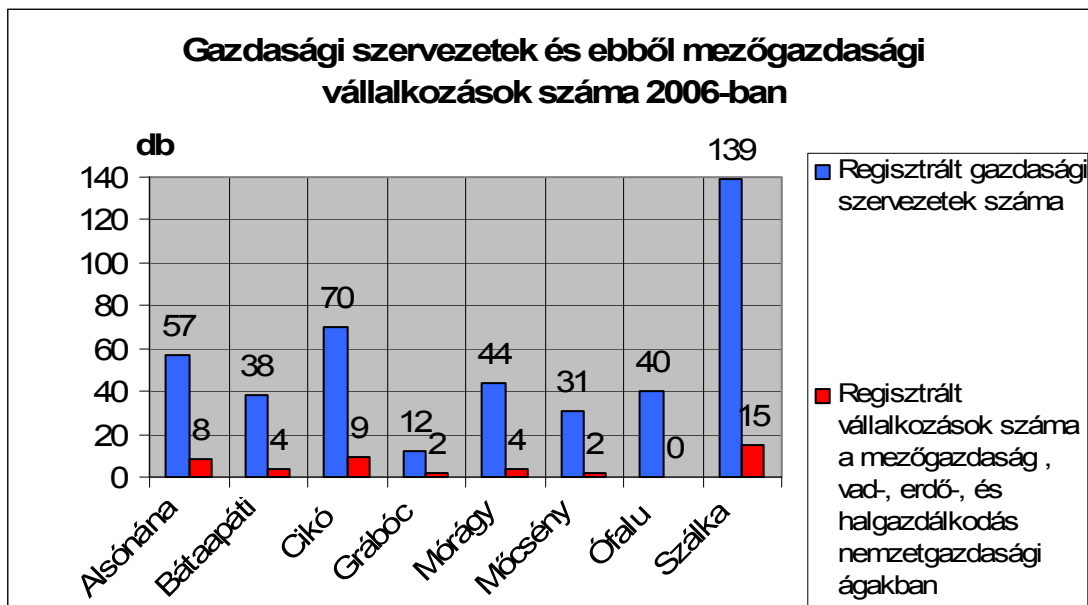

411.

412.

413.

414.

